

AZƏRBAYCAN UĞRUNDA!

HƏRBİ BİLİK

HƏRBİ ELMİ - NƏZƏRİ, PUBLİSİSTİK JURNAL

№ 4

2016

**DÖYÜŞ ATIŞLARININ İCRASI İLƏ HƏYATA KEÇİRİLƏN
TƏLİMLƏRDƏ ŞƏRTİ DÜŞMƏN HƏDƏFLƏRİ MƏHV EDİLƏRƏK
QARŞIYA QOYULAN TAPŞIRIQLAR UĞURLA YERİNƏ YETİRİLDİ**

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyevin göstərişinə və təsdiq edilmiş döyüş hazırlığı planına əsasən Hərbi Dəniz Qüvvələrində keçirilən təlimlər strateji və taktiki önəmi ilə seçilir. Müdafiə naziri general-polkovnik Zakir Həsənov hər belə mühüm təlimdə iştirak edir, tövsiyə və tapşırıqlarını verir. Son döyüş atışlı təlimdə də Müdafiə Nazirliyinin rəhbər heyəti şəxsi heyətin peşəkarlığını, praktiki və mənəvi-psixoloji hazırlığının səviyyəsini, həmçinin bölmələrin döyüş qabiliyyətini yüksək qiymətləndirib. Hərbi Dəniz Qüvvələri, Hərbi Hava Qüvvələri, Raket və Artilleriya Qoşunlarının qüvvə və vasitələri, eləcə də xüsusi təyinatlıların iştirakı ilə keçirilən belə təlimlərdə HDQ-nin tam döyüşə hazır vəziyyətə gətirilməsi, gəmi qruplarının, hissə və bölmələrin cəmləşmə rayonlarına çıxışı, komplektləşdirmə və döyüş uzlaşması tədbirləri müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilir.

A Z Ə R B A Y C A N U Ğ R U N D A !

HƏRBİ BİLİK

HƏRBİ ELMİ-NƏZƏRİ, PUBLİSİSTİK JURNAL

№ 4 (142) İYUL-AVQUST 2016-cı il

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MÜDAFİƏ NAZİRLİYİNİN ORQANI

Jurnalın əsası 1 sentyabr 1922-ci ildə qoyulmuşdur.
1993-cü ilin yanvarından yenidən nəşr edilir.

BAŞ REDAKTOR

Polkovnik-leytenant Zakir HÜSEYNOV

BAŞ REDAKTOR MÜAVİNİ, MƏSUL İCRAÇI

Polkovnik-leytenant İsmayıl ABDULLAYEV

REDAKSIYA KOLLEGIYASI

E.CƏFƏROV, N.OSMANOV, E.ORUCOV, Z.HÜSEYNOV, İ.MAZANOV,
M.HƏMİDOV, Ə.ƏFƏNDİYEV, H.PİRİYEV, R.ƏLİYEV, M.MƏMİNOV

MÜNDƏRİCAT

▼ HƏRBİ TƏHSİL

Tədris prosesində pedaqoji innovasiya texnologiyalarının tətbiqi
Z.Məmmədov, F.Namazov 3

▼ DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

Döyüş zamanı aerozol əks-təsirin əsasları və hücumda briqadanın
aerozol maskalanmasının həyata keçirilməsi
O.Rzayev 13
Tank taboru həmlə zamanı 23
Mənqa pusquda
N.Əliyev. 32

▼ HƏRBİ NƏZƏRİYYƏ

Hərbi əməliyyatlarda radioelektron mübarizə
F.Aşumov, B.Gözəlov 38
Ümumqoşun qurumlarında əməliyyatların hazırlanması və
aparılması üçün konsepsiyanın yaradılmasına dair tövsiyələr
T.Mikayılov 44
HHQ hissə və bölmələrinin döyüş imkanlarını qiymətləndirmə
metodikası
F.Qulamov 53

▼ HƏRBİ TOPOQRAFIYA

WGS-84 koordinat sistemindən SK-42 koordinat sistemə keçid Y.Nəsibov	61
---	----

▼ HƏRBİ SİYASƏT

Hərbi siyasət: məqsəd və vəzifələri B.Quliyev, Z.Nəcəfov	68
---	----

▼ HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIQ

Müasir mərhələdə Azərbaycan-NATO əməkdaşlığının əsas istiqamətləri E. Nəsirov, X. İskəndərov	74
--	----

▼ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR

Beynəlxalq münasibətlərdə münaqişələrin və sabitliyin qarşılıqlı əlaqəsi A.Abbasbəyli	94
---	----

▼ TARİXİ SƏHİFƏLƏR

Yada salınması yasaqlanmış üsyan S.Mahmudzadə	103
Müharibə üzərində qələbə S.Şirəlioğlu	108

Redaksiyaya daxil olmuş əlyazmalar, fotolar, illüstrasiyalar geri qaytarılmır. Müəllif hərbi elmi-nəzəri və tarixi faktlara görə məsuliyyət daşıyır. Jurnalda verilmiş materiallardan istifadə zamanı "Hərbi bilik" jurnalına istinad edilməlidir.

"Hərbi bilik" jurnalı elmi tədqiqatların əsas müddəalarının nəşr edilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən tövsiyə olunan nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

TƏDRİS PROSESİNDƏ PEDAQOJİ İNNOVASIYA TEKNOLOGİYALARININ TƏTBİQİ

Polkovnik Zülfiəli MƏMMƏDOV,
ehtiyatda olan mayor Fəxrəddin NAMAZOV

HEYDƏR ƏLİYEV ADINA AZƏRBAYCAN ALİ HƏRBİ MƏKTƏBİ

Açar sözlər: pedaqoji innovasiya, innovasiyalı təhsil, virtual məşq qurğusu, təlim proqramları, test proqramları.

Ключевые слова: педагогические инновация, инновационное образование, виртуальные тренажеры, обучающие программы, тестирующие программы.

Keywords: pedagogical innovation, innovasiyal education, virtual machines, training programs, the test programs.

Qloballaşmanın geniş vüsət aldığı, informasiya cəmiyyətində sosial-iqtisadi və hərbi fəaliyyət sahələrində rəqabətin gücləndiyi bir vaxtda ali təhsilin rolu daha da artmaqdadır. Bütün ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da elmin səviyyəsi bu gün sürətlə artır, təhsilin məzmunu daim təkmilləşir, yeni elmi müddəalar davamlı olaraq ali təhsil proqramlarına daxil edilir. Belə vəziyyət tədris prosesində müasir texnologiyalardan, innovativ təhsil metodlarından istifadəni tələb edir. Əgər əvvəllər müəllim əsas informasiya mənbəyi idisə, indi vəziyyət dəyişmişdir. Müəllim informasiya mənbələri ilə kursant arasında vasitəçi funksiyasını yerinə yetirir. [3] O, kursanta müxtəlif təyinətli informasiya mənbələri ilə səmərəli iş, informasiya alma metodlarını öyrətməlidir. Bütün bu xüsusiyyətlər ali təhsilin məzmun və texnologiyasını təkmilləşdirməyi tələb edir.

Bu gün Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbində Avropa və dünya təhsil sisteminə inteqrasiya istiqamətində böyük işlər görülür.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24.10.2013-cü il tarixli Sərəncamı ilə “**Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası**” təsdiq olunmuş bu strategiyanın həyata keçirilməsi ilə bağlı “Tədbirlər planı” hazırlanmışdır.

Hərbi təhsil sistemində pedaqoji innovasiyalar tədris, metodiki, elmi, tərbiyəvi işin daha yüksək səviyyədə keyfiyyətli təşkilinə və tətbiqinə yönəldilmişdir. Ən əhəmiyyətli və çətin məsələ kursantların qoşunlarda məhsuldar praktiki fəaliyyəti üçün tədris prosesinin gedişatında bilik və bacarığa sərbəst yiyələnmə eh-

HƏRBİ TƏHSİL

tiyacının formalaşdırılmasıdır. Təcrübə göstərir ki, bu məsələlərin uğurlu həlli hərbi kafedraların professor-müəllim heyətinin effektiv innovasiya fəaliyyətinin dərəcəindən asılıdır. Təəssüf ki, məşğələlərin gedişatı zamanı məlum olur ki, kursantlar maarifləndirici prosesin aktiv iştirakçıları deyil, passiv müşahidəçisi rolunda çıxış edirlər.

Bir çox kursantlar kifayət qədər müstəqil düşünmə qabiliyyətinə malik deyil, innovativ təşəbbüslə, yaradıcı yanaşmayla fərqlənmirlər. Onlarla, bir qayda olaraq, məşğələlər klassik formada keçirilir. Bizim fikrimizcə, mövcud vəziyyəti dəyişmək üçün yeni innovasiya formaları və problemli təhsilin tətbiqi (təhsildə belə bir ifadə var) məqsədəuyğun olacaq ki, bu, kursantları təlimin fəal forması və intensiv müzakirə metodlarına, canlı axtarış işinə alıdıracaq.

Müasir şəraitdə innovasiyalı təhsil – pedaqogikada yeni baxış, yeni maarifləndirici proseslər, yeni texnologiyalar sistemidir. Göründüyü kimi, innovasiya sistemi bütövlükdə yeni şərtlərə uyğunlaşmaq qabiliyyətini inkişaf etdirməyə, yeni tələblərə uyğunlaşmağa xidmət edir.

Bu gün mahiyyətə iddia edilən yeni innovasiya təhsilinin əsas məqsədi insanın ümumi inkişaf qabiliyyətinin yüksəldilməsi, fəaliyyət və düşüncənin universal üsullarının əldə olunmasından ibarətdir. Təhsilin bu paradigmasının kontekstində pedaqoqun peşəkar fəaliyyəti mahiyyətin ictimai amilini təşkil edir. Əsas məqsəd öz-özünü tərbiyələndirməni və öyrədilən şəxsin müstəqil təhsil almasını təmin edən maarifləndirici proseslərin pedaqoji və psixoloji planlaşdırılmasıdır.

Aktiv təlim metodlarının müəllim tərəfindən istifadəsi müasir innovasiya texnologiyalarının tərkib hissələrinin hərbi məktəb təcrübəsinə fəal tətbiq üsuludur. Tədris prosesində kursantların praktik fəaliyyəti, öyrənilən materialın praktik mənimsənilməsinin təsirliliyi üçün əhəmiyyətli amildir. Gələcək zabitlərdə peşəkar düşüncənin yaranması üçün maarifləndirici prosesdə yeni innovasiya yanaşmalarından istifadə mühüm rol oynayır. Hərbi tədris prosesinin təkmilləşdirilməsinin perspektivli istiqamətlərindən biri kimi kompüterləşdirmə ilə innovasiya texnologiyalarından və metodlarından istifadə də nəzərdə tutulur. Professor-müəllim heyəti tərəfindən tədris prosesində informasiya-rabitə texnologiyalarının aktiv tətbiqi vaxtı kursantların idrak fəaliyyətinin idarə edilməsinin tamamilə başqa imkanları meydana çıxır. Təhsilin informasiyalaşdırılmasında informasiya-rabitə texnologiyalarının tətbiqi dedikdə aşağıdakı məqsədyönlü fəaliyyət başa düşülür:

- müasir informasiya cəmiyyətində kursantların tədris prosesində həyata və fəaliyyətə hazırlığı;
- informasiya-rabitə texnologiyalarının geniş istifadəsi əsasında mütəxəssislərin ümumi təhsil və peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması;
- təhsil prosesinin keyfiyyətli idarə olunması;

- pedaqoqların iş keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün metodiki və elmi cəhətdən pedaqoji fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi;
- informasiya-rabitə texnologiyalarından istifadə əsasında yeni maarifləndirici texnologiyaların hazırlanması.

Maarifləndirici sistemin informasiyalaşdırılmasının əsasında müasir texnologiyaların təhsil prosesinə tətbiqi durur. Bura internet texnologiyaları, elektron poçt texnologiyası, kompüter təlim proqramları, web-texnologiyalar, konkret vəziyyətlərdə istifadə proqramları, özünüdərkətmə və özünəqiymətvermə metodu kimi refleksiya, mövzular üzrə videodərslər, layihələr metodunun tətbiqiylə təhsil texnologiyası və s. aid etmək olar.

Rabitə kanallarında informasiyanın mühafizəsi, audio və videoinformasiya kanallarının axtarış vasitələri, kompüter şəbəkələrinin mühafizəsi, icazəsiz girişdən müdafiə, elektron açarlar, smart-kartlar, məlumatların qorunması və idarə edilməsi, informasiyanın təcili surətdə “məhv edilməsi”, antivirus proqramları və kompüter hücumlarının aşkarlanması, mühafizə edilən internet texnologiyaları, informasiya mühafizəsinin biometrik sistemləri, kompleks təhlükəsizlik konsepsiyaları, xüsusi poliqrafiya və holoqrafiya, digər elektron texnika və avadanlığın öyrədilməsi üçün professor-müəllim heyəti innovasiya fəaliyyətini təkmilləşdirməlidir.

Heydər Əliyev adına AAHM-də informasiya mühitinin yaradılması məqsədilə lokal hesablama şəbəkəsi qurulmuşdur. Lokal şəbəkəyə qoşulmuş kafedralar, bölmələr və iş yerləri, tədris sinifləri, avtomatlaşdırılmış məşq sinifləri, elektron kitabxana, interaktiv sinif otaqları, avtomatlaşdırılmış xüsusi təyinatlı məşq sinifləri bu baxımdan təqdirəlayiqdir.

Tədris prosesində yeni innovasiya texnologiyalarının tətbiqinin növbəti istiqamətlərini nəzərdən keçirək:

- virtual məşq qurğularının yaradılması;
- təlim proqramlarının işlənməsi;
- elektron dərsliklərin hazırlanması;
- test proqramlarının tətbiq olunması;
- elektron tədris metodik komplekslərinin yaradılması;
- internet təhsili.

Hərbi-texniki kafedralarda buraxılmış səhvlərin miqdarı və növünün qeydi ilə kursantların bacarıqlarının qiymətləndirilməsi üçün tədris prosesində kompüter məşq qurğuları tətbiq edilir. İşlər əsasən ixtisaslaşdırılmış məşq qurğularının yaradılması üzərində aparılır. Təlimdə hərbi texnikanın müxtəlif nümunə və ya modellərlə nümayişi nəzərdə tutulur. Belə ki, bu məşq qurğuları, bir qayda olaraq, virtual hərbi texnikanın (VHT-nin) və onun tam funksionallığının öyrənilməsinə yönəldilmişdir.

Məşq qurğuları funksional və idarəolunan olmaqla kursantların fərdi hazırlığı

HƏRBİ TƏHSİL

üçün nəzərdə tutulmuşdur. Modeli hazırlanmış nümunədə qurğuların əsas idarə blokları təqdim edilmişdir. Kompüter indiki halda real idarə olunan obyektə əvəz edir və kursantların hərəkətlərinə tam nəzarəti həyata keçirir. Tədris normativlərinin yerinə yetirilməsi zamanı məşq qurğusundan istifadə, buraxılmış səhvləri göstərməklə kursantların bacarığını qiymətləndirməyə imkan verir. Virtual trenajorlardan yalnız hərbi texnika nümunələrinin deyil, həm də onun ayrı-ayrı hissələrinin modelləşdirilməsi üçün istifadə edilir.

Heydər Əliyev adına AAHM-in simulyasiya kabinetində tank və digər zirehli texnikaların idarə olunması, eləcə də texniki və atış sistemləri üzrə müxtəlif məşq qurğuları quraşdırılmışdır. Onların vasitəsilə tank əleyhinə idarəolunan raket qurğularından istifadə qaydaları, zirehli texnikaların idarə olunması və döyüş zamanı onlardan atəş açılması üzrə təlimlərin keçirilməsi praktik olaraq öyrədilir. Keçirilən təlimlərin sonunda qiymətləndirmə aparılaraq şəxsi heyətin bilik səviyyəsi müəyyənləşdirilir.

Artilleriya qurğularının simulyasiya sinfində onların taktiki-texniki xüsusiyyətləri, həmçinin atışın idarə olunması üzrə dərslərin praktik mənimsənilməsi üçün hər cür şərait yaradılmış, xüsusi proqram təminatı olan bir çox kompüter dəsti və proyektor quraşdırılmışdır. Yaradılan virtual təlim meydançası döyüş sursatı sərf etmədən müxtəlif şəraitdə atəşin idarə olunması təlimlərini həyata keçirməyə imkan verir. Burada atəş tapşırıqlarının təhlil olunaraq qiymətləndirilməsi və atəş göstəricilərinin dəqiqliyini müqayisə etmək də mümkündür.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyevin tapşırığına əsasən, Hərbi Hava Qüvvələrinin hazırlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə pilotların hazırlıq Mərkəzi yaradılmışdır. “Mi-35” zərbə helikopteri ekipajlarının hazırlığı üçün nəzərdə tutulan kompleks simulyasiya mərkəzində idarəetmə, paraşüt-desant, axtarış-xilasetmə, helikopter yamsılama qurğuları, hündürlük ləvazimatları, laboratoriya və digər otaqlar vardır.

Real şəraitə tam uyğunlaşdırılan müasir tipli helikopter yamsılama qurğuları otağında quraşdırılan avadanlıqlar təsdiq olunmuş proqram əsasında ekipajların nəzəri hazırlığını artırmaq, döyüş bacarıqlarını lazımi səviyyədə saxlamaq, o cümlədən digər hava vasitələrini idarə edən uçuş heyətinin yenidən öyrədilməsi məqsədini daşıyır. Burada quraşdırılan məşq qurğuları uçuşu, döyüş atışlarını və digər fəaliyyətləri virtual olaraq həyata keçirməyə imkan verir. Həqiqi helikopterin kabinəsinin interyerini əks etdirən, eyni zamanda cihaz, ləvazimatlar, idarəetmə qurğuları quraşdırılan və operator tərəfindən idarə olunan məşq qurğusunda uçuş heyəti verilən proqrama uyğun marşrut üzrə, havanın və sutkanın rejimi, manevr imkanları, texniki vəziyyət və digər amillər nəzərə alınmaqla hazırlıq keçir. Mərkəz, ixtisaslı mütəxəssislər tərəfindən hazırlanan gənc pilotlarla Silahlı Qüvvələrimizin döyüş aviasiyası qarşısında qoyulan istənilən döyüş

tapşırığının yerinə yetirilməsində mühüm rol oynayır. [4]

Təlim və təqdimat proqramları. Hal-hazırda mütəxəssislərin hazırlanmasında tədris prosesinin sadələşdirilməsi üçün təlim proqramları audiovizual vasitələrdən istifadə olunmaqla auditoriyaya çatdırılır. O, konkret mühitə uyğunlaşdırılmış kompüter multiplikasiyası, qrafiklər, video, musiqi və səsli verilişin vizual görüntüsünü ehtiva edir.

Nümayiş zamanı **PowerPoint** proqramından və tətbiqi proqram paketlərindən tez-tez istifadə olunur. Xüsusi proqram paketlər vasitəsilə əvvəlcədən hazırlanmış videodərslər mövzuların daha effektiv mənimsənilməsinə təmin edir. Nümayiş proqramları döyüş əməliyyatlarının aparılması prosesini göstərməklə, texnikanı ayrı-ayrı hissələrlə və onun istismarının gedişatını bloklarla təqdim etməklə müəllimə təhsil prosesini intensivləşdirməyə kömək edir. Təlim proqramlarının yaradılması hərbi təhsil sistemində əhəmiyyətli istiqamətlərdən biridir.

Elektron dərsliklər. Mühüm məsələlərdən biri də ali təhsil üçün elektron tədris resurslarının hazırlanmasıdır. Tədris planında olan fənlərin müxtəlifliyi, Boloniya sistemə keçidlə əlaqədar tələblərin artması elektron dərsliklərin yaradılmasını tələb edir. İnternetdə ali təhsillə əlaqədar milli resurslar ya yox dərəcəsindədir, ya yenicə formalaşmaqdadır, ya da yetərli deyil. Bu istiqamətdə də sistemli iş aparmaq vacib məsələlərdən biridir. Hərbi kadrların hazırlanması üzrə təhsil standartlarının daim təkmilləşdirilməsi, tədris-metodik və proqram-texniki təminat problemlərinin həlli aktualdır.

Elektron dərslik – elektron nəşr olub, dərslikləri qismən və ya tamamilə əvəz edir, yaxud onları tamamlayır. Elektron tədris vəsaitləri praktik bilik sahələrinin sistemləşdirilmiş materiallarını özündə saxlamalı, yaradıcı və aktiv kursantların bu sahədə bilik və bacarıqlara yiyələnməsini təmin etməlidir. Elektron dərslik yüksək bədii tərtibatı, informasiyanın bütövlüyü, metodik alətlər dəstinin keyfiyyəti, texniki icranın səviyyəsi, əyaniliyi ilə fərqlənməlidir. O, anlama və yadda saxlamaları maksimal yüngülləşdirməli, adi dərsliklərdən fərqli olaraq, ən əhəmiyyətli anlayışları, iddiaları və nümunələri, insan beyninin imkanlarını, eşitmə və emosional yaddaşı kompüter məlumatlarından istifadə etməklə təhsil prosesinə cəlb etməlidir.

Elektron dərsliklər hazırlanarkən hipermətn geniş tətbiq edilir.

Test proqramları. Kompüter nəzarət proqramlarının (testin) keyfiyyəti aşağıdakı amillərlə müəyyən olunur:

1. Yoxlama tapşırıqlarının kompüter bankı, onun doldurulma və adaptasiyası, həmçinin yoxlama variantlarının komplektləşdirilməsi necə təşkil olunub?
2. Nəzarət prosesində kursantlara kompüterlə necə dəstək göstəriləcək?
3. Kursantlar öz cavablarını kompüterə necə daxil edəcəklər?
4. Cavab necə qiymətləndiriləcək və analiz ediləcək?

HƏRBİ TƏHSİL

Aydındır ki, test toplusunun hazırlanması zamanı yuxarıda sadalanan məsələlər kursant və müəllimin maraqlarına söykənməlidir. Yalnız belə halda testlər tələb olunan şərtləri ödəyə bilər. Bu prinsiplərin həyata keçirilməsi üçün proqram təminatının yaradılmasında elektron vasitələrin imkanlarını nəzərə almaq lazımdır.

Kursantlara keçilən fənlərin tədrisində mənimsəməyə xüsusi nəzarət edilir. Bu məqsədlə təlimlərin bütün növləri üzrə nəzarət proqramları yaradılır və təkmilləşdirilir. Məktəbdə bu istiqamətdə böyük təcrübə əldə olunmuşdur.

Test proqramlarının tətbiqi aşağıdakı məqsədlərə xidmət edir:

1. Kursantların biliklərinin daha az vaxt ərzində yoxlanılması.
2. Alınan biliklərin mənimsəmə səviyyəsini sənədləşdirməklə daimi nəzarətdə saxlamaq.

3. Kursantların məşğələlərə hazırlıq məsuliyyətini artırmaq.

Tədris prosesində yoxlamanın məntiqli inkişaf yoluyla aparılması üçün fənlər üzrə test toplusu yaradılmalıdır. Test toplusu mövzu, məşğələ və variantların seçilməsi imkanı ilə tərtib olunmalıdır. Bu üsul yoxlama prosesini ardıcıl və asan etməklə yanaşı, bir kurs çərçivəsində testlərin tətbiqinə imkan verəcək və imtahanda obyektiv qiymətləndirməyə zəmin yaradacaq.

Kafedraların işlədiyi yeni istiqamətlərdən biri də elektron tədris-metodik komplekslərinin hazırlanmasıdır. Onların strukturuna aşağıdakı komponentlər daxil edilir:

1. Proqram (tədris iş proqramı).

2. Nəzəriyyə (fənnin nəzəri öyrənilməsi üçün materialları özündə saxlayır; bura mühazirələrin, dərslərin və ya dərslərin konspekti şəklində təqdim edilmiş formaları daxildir).

3. Təcrübə (fənn proqramında nəzərdə tutulmuş tədris işinin növləri üzrə) – laboratoriya işlərinin icra edilməsi üzrə metodik göstərişlər, praktik məşğələlərin keçirilməsi metodikası, tipik hesablamə metodları, hesablamə işləri (hesablamaların variantları və onların icrası üzrə metodik göstərişlər), kurs işlərinin yerinə yetirilməsi üzrə metodik göstərişlər.

4. Biliklərin yoxlanılması (yoxlama sualları, testlər, nəzarət tapşırıqları).

Elektron tədris-metodik kompleksi – öyrənmə üçün yeni informasiya mühiti yaradır. Kursant müasir kompüter texnologiyaları ilə dinamik maarifləndirici prosesə qoşulur. Bu halda kursant pedaqoqun təsiri altından çıxaraq, tədris prosesinin tamhüquqlü aktiv iştirakçısına çevrilir və onun mərkəzində durur.

Təhsilin fərdiləşdirilməsi hesabına tədris prosesinin optimallaşdırılmasına nail olunur, kursantların fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq hazırlıq səviyyəsi yüksəlir. Tədris prosesində elektron tədris-metodik kompleksindən istifadə aşağıdakı müsbət cəhətlərin yaranmasını təmin edir:

– tədris prosesində kursantın aktivliyi planlı şəkildə artır;

- təlim prosesinin optimallaşdırılması auditoriyada tədris vaxtına qənaət nəticəsində əldə olunur;
- fərdi və fərqli yanaşma tədris prosesində həyata keçirilir;
- informasiya sahəsinin genişləndirilməsi imkanı və alınan materialın həcmi-nin artması imkanı yaradılır;
- təhsil yaradıcı şəkildə həyata keçirilir;
- təklif olunan təhsil proqramlarının mənimsənilməsi keyfiyyəti yüksəlir;
- təlimin innovasiya amilinə xüsusi önəm verilir, geniş informasiya məkanı formalaşır;
- tədrisin effektivliyi və keyfiyyəti artır, çünki kursantlar özləri üçün münasib vaxt ərzində öyrədilən tədris materiallarını mənimsəyir və müstəqil tədris vərdisləri əldə edirlər. Bütün bunlar isə ali məktəbi bitirdikdən sonra zabit kimi xidmətində onlara kömək edəcək.

Tədris prosesində elektron tədris-metodik kompleksi istifadə edilərkən kursantların müstəqil işi sistemli xarakter alır, lazımı metodik təminatla müşayiət olunur və bütün səviyyələrdə nəzarət sistemi artır.

Müəllimin işini təyin edən faktorlardan biri də tədrisdə istifadə olunan proqram vasitələri yığıdır. Bu yığım nə qədər müxtəlif və zəngin olarsa, kursantlar üçün onun mahiyyətini anlamaq, ümumi iş vasitələrini mənimsəmək də o qədər asan olar.

Kompüter siniflərində istifadə olunan proqramlardan *NetSupport Scholl* interaktiv proqramını göstərmək olar. Bu proqram əsasən informatika fənninin tədrisi üçün nəzərdə tutulmuşdur. *NetSupport Scholl* interaktiv proqramı video splitter, proyektor (Barko) və başqa bahalı avadanlıq tətbiq etmədən yalnız fərdi kompüterlər əsasında ideal auditoriya yaradır. “*Show*” (“Göstərmək”) funksiyasından nümayiş və ya kömək üçün istifadə edərək kursantların tapşırıqları yerinə yetirməsinə nəzarət etmək olar.

Test qurmaq modulundan (*Test Designer*) istifadə etməklə kursantları müəyyən mövzu sualları üzrə yoxlamaq mümkündür. Bu zaman onların nəticələrinə konkret zaman çərçivəsində baxmaq, sonra isə nəticələri çeşidləyib hesabat kimi çap etmək olar.

NetSupport Scholl interaktiv proqramının “*Send Out*”/“*Collect In*” (“Paylamaq”/ “Yığmaq”) imkanları var ki, onun köməyi ilə əvvəlcədən hazırlanmış tapşırıqları kursantlara paylamaq, dərslərin sonunda isə onları yoxlayıb qiymətləndirmək mümkündür. İstənilən kursant ilə auditoriyadakıların diqqətini yayındırmadan fərdi işləmək imkanı vardır. Kursantların dərsləri nə dərəcədə mənimsəmələrini təyin etmək üçün ani sorğu aparmaq kifayətdir. Onların cavabları birbaşa müəllimin qarşısındakı ekranda görünəcəkdir. Sorğu avtomatik olaraq kursantların hamısına və ya fərdi qaydada seçilmişlərə göndərilir.

HƏRBİ TƏHSİL

Müxtəlif proqramların kursantlar tərəfindən istifadəsinə nəzarət etmək və ya onları qadağan etmək olar. Proqramları (**Drag&Drop**) “İcazə verilmişlər” və ya “Qadağan olunmuşlar” siyahısına daxil etmək, kursantların diqqətini çəkmək üçün bəzi proqramları bütün kursantların və ya seçilmişlərin kompüterlərinə yükləmək olar.

Kursantların bütün kompüterlərində aktiv və ya fonda işləyən saytları təyin etmək mümkündür. Eyni zamanda onların işlədiyi brauzerlərin istiqamətini dəyişmək olar. **NetSupport Scholl** interaktiv proqramı lazımsız hesab edilən veb-saytları bloklaya, yaxud ancaq icazə verilmiş saytlara daxil olmağa imkan verir. Əlavə olaraq müəllim bütün kompüterlərdə asanlıqla veb-sayt açma və ya bağlama, bir neçə kursantdan ibarət qrup yarada, onlara ümumi tapşırıq verə bilər.

[11]
İnternet təhsili. İnternet təhsili müəllimin ənənəvi rolunu da dəyişir. Artıq müəllim yeganə informasiya, bilik mənbəyi kimi çıxış etmir. Bu funksiyanın bir hissəsini internet öz üzərinə götürərək, müəllimin həmin sahədəki inhisarçılığına son qoyur. O, tədris prosesində texnoloq, məsləhətçi, əlaqələndirici rolunu oynamağa başlayır. İnternetin tədris prosesində effektiv istifadəsi üçün müəllimlərdən elektron poçt, birbaşa (online) ünsiyyət, informasiya axtarış sistemləri ilə işləmək, internetdə informasiyanı yerləşdirmək, veb-layihələndirmə və veb-dizayn texnologiyalarından istifadə bacarığı tələb olunur.

Əvvəllər fiziki və sosial imkanları məhdud olan insanlar ənənəvi təhsil sistemindən bəhrələnmə bilmirdilər. İnternet texnologiyalarının imkanlarına əsaslanan distant təhsil konsepsiyası isə bu problemi aradan qaldırır. Lakin bu təhsil modelinin də öz çatışmazlıqları var. Distant təhsilin uğurlu alınmasında şəxsiyyətin fərdi xüsusiyyətləri də mühüm rol oynayır. Sırr deyil ki, ciddi nəzarətin olmadığı tədris prosesində güclü motivasiyanın olması zəruri şərtədir. Məhz buna görə, internet-təhsil forması özünüidarə, məsuliyyət və intizam kimi şəxsi keyfiyyətləri olmayanlar üçün münasib deyil. İnternet həmçinin nəzəri təfəkkürü yaratma və inkişaf etdirmə vasitəsidir. Qlobal şəbəkə, cəmiyyətdə nəzəri təfəkkür və nəzəri biliklərə marağın artmasının, yeni elmi biliklərin yayılmasının aparıcı vasitəsi ola, həmin dəyərlərin formalaşması, inkişafı və ümumiləşdirilməsinin əsas məkanına çevrilə bilər. Aydın ki, bu məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün təhsil sahəsində internetdən istifadənin yeni modelləri qurulmalıdır. Müvafiq proqram təminatının mövcudluğu şəraitində internet təhsil alanların nəzəri biliklərinin artması istiqamətində daha effektiv vasitə kimi çıxış edə bilər. Bundan başqa, internet elm, təhsil və müxtəlif praktiki sahələr arasında əlaqələrin layihələndirilməsi və qurulması üçün əlverişli “məkan”dır.

Tədris prosesində yuxarıda şərh edilən proqram məhsullarının keyfiyyətli istifadəsi üçün uçotu və saxlanması təşkil olunur.

İnternet təhsil paradigmasında da mühüm dəyişikliklərə səbəb olur.

Təhsil prosesində internet texnologiyalarından istifadə aşağıdakı yeni imkanları yaradır:

- tədris materiallarının tez əldə edilməsi;
- tədris prosesində təhsil alanlarla müəllimlər arasında interaktiv əlaqə;
- tədris materialının öyrənilməsi üçün tələbələrin sərbəst işləmə imkanı;
- informasiya cəmiyyəti problemləri, tədris məşğələlərinin tempi və vaxtının tələbələr tərəfindən müstəqil planlaşdırılması;
- kursantların bilik və vərdislərinin daha optimal qiymətləndirilməsi.

Müasir cəmiyyət sürətlə inkişaf edir. Resurs və texnologiyaları ilə birlikdə fəal təlim metodlarından istifadə, bu və ya digər dərəcədə real şəraitə yaxın olan tədris prosesinin səmərəli ünsiyyət vərdislərinin formalaşmasına kömək edir, adamlarda fikrini izah etmək bacarığını inkişaf etdirir.

Nəticədə nəinki mütəxəssis hazırlamağa imkan yaranacaq, həmçinin yaradıcı və daim özünü təkmilləşdirməyə öz biliyini inkişaf etdirməyə qadir olan zabıt yetişəcəkdir. Beləliklə, pedaqoji innovasiyaların tədris prosesində rolunu yüksəltmək üçün, bilik və bacarıqları tədris prosesində elektron təlim texnologiyalarından istifadəyə imkan verən yeni nəsil müəllimlərin hazırlanması zərurəti ortaya çıxır. Yeni reallıqlar gələcəyin hərbi təhsil sisteminin əməli və praktiki tətbiqinin gücləndirilməsi məsələsinə yeni baxış tələb edir. Yalnız bu zaman bugünkü kursant gələcəyin zabiti kimi öz fərdi potensialını reallaşdırmağa bilər.

NƏTİCƏ

Müasir şəraitdə innovasiyalı təhsil pedaqogikada yeni baxışdır, yeni maarifləndirici proseslər, yeni texnologiyalar sistemidir. Göründüyü kimi, innovasiya sistemi bütövlükdə yeni şərtlərə uyğunlaşmaq qabiliyyətini inkişaf etdirmək, yeni tələblərə uyğunlaşmağa xidmət edir. Mahiyyətcə bu gün iddia edilən yeni innovasiya təhsilinin yaranmasının əsas məqsədi insanın ümumi inkişaf qabiliyyətlərinin təsirli inkişafı, əldə edilən fəaliyyətin və düşüncənin universal üsullarının əldə olunmasıdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Селивончик Н. М. Формы и методы внедрения инновационных технологий в учебный процесс на кафедрах военного-технического факультета. Материалы научно-методического семинара, Минск БГУИР, 2014
2. Əliquliyev R. M., Mahmudov R. Ş. İnternetin mahiyyəti, xüsusiyyətləri və təsir imkanlarına dair bəzi baxışlar. AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu, №1(5), Bakı, 2012
3. adda.edu.az/aze/wp-content/uploads/2015/.../ADDA-innovasiya-1.ppsx

4. <http://www.firststeps.az/>
5. <http://www.kalinin.ru/>
6. <http://www.xdlsoft.com/>
7. <http://www.elearn.ru/>
8. <http://www.hypermethod.ru/>
9. <http://www.brainbench.com/>
10. <http://tests.specialist.ru/>
11. <http://winschool.html>

РЕЗЮМЕ
ПРИМЕНЕНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ИННОВАЦИОННЫХ
ТЕХНОЛОГИЙ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ
З.МАМЕДОВ, Ф.НАМАЗОВ

Инновационное образование в современных условиях – это новый взгляд в педагогике, новые образовательные процессы, новые технологии. Уметь развивать способности ориентироваться в новых условиях, умело адаптироваться к новым требованиям – вот чему служит инновационная система в целом. Сущность и главная цель утверждающегося сегодня нового инновационного образования – это действенное развитие общих родовых способностей человека, обретения им универсальных способов деятельности и мышления.

SUMMARY
USING PEDAGOGICAL INNOVATION TECHNOLOGY
IN SCHOLASTIC PROCESS
Z.MAMEDOV, F.NAMAZOV

In modern conditions innovative education is a new look, a new educational processes, the system of new technologies in pedagogy. This ability serves to adapt the new environment, innovation system, as a whole it can develop the new requirements. Today the main aim of the establishment of the new innovative educational system is-to develop the activities and thoughts, general development skills of the human nature.

DÖYÜŞ ZAMANI AEROZOL ƏKS-TƏSİRİN ƏSASLARI VƏ HÜCUMDA BRİQADANIN AEROZOL MASKALANMASININ HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ

Mayor Orxan RZAYEV

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN HƏRBİ AKADEMİYASI

Elmi rəhbər – polkovnik Qəhrəman MƏNSİYEV

Açar sözlər: aerozolla əks-təsir, hücum, maskalayıcı aerozol örtükləri, görünüşü məhdudlaşdıran aerozol örtükləri.

Ключевые слова: аэрозольное противодействие, наступление, маскирующие аэрозольные завесы, ослепляющие аэрозольные завесы.

Keywords: aerosol counteraction, attacks, maskin gaerosol screen, blinding aerosol screen.

Döyüş vasitələrinin inkişafı, yeni təhdidlərin, təhlükə və risklərin meydana çıxması ilə əlaqədar, döyüş və əməliyyatlarda qoşunların və döyüş texnikalarının daha az itki verməsinin təmin edilməsi üçün aerozol vasitələrinin tətbiqi maskalanmanın ən vacib tapşırıqlarından biridir. Müasir ümumqoşun döyüşü sürətlə inkişaf etməsi və şəraitin tez-tez dəyişməsi ilə səciyyələndiyindən, yalnız öz fəaliyyətlərini aerozolla maskalamaq deyil, eyni zamanda müşahidə aparmaq imkanlarını saxlamaqla düşməni bundan məhrum etmək və hədəflərə dəqiq atəş açmasına imkan verməmək zəruriyyətini yaradır.

Aerazol əks-təsir bölmələrin cəmləşmə (yerləşmə) rayonlarında, irəliləmə marşrutlarının açıq sahələrində, döyüşqabağı və döyüş düzülüşünə açılma hədlərində, su maneələrinin keçilməsi zamanı, yükləmə (boşaltma) stansiyalarında aerazol örtüyünün yaradılması, eyni zamanda düşmənin idarəetmə məntəqələri, atəş vasitələri heyətlərinin görmə imkanlarının məhdudlaşdırılması, düşməni aldatmaq məqsədilə saxta hərəkət marşrutlarının, hədlərin, mövqelərin və rayonların aerozolla maskalanmasıdır. [1]

İkinci Dünya müharibəsi zamanı döyüşlərdə tətbiq edilən aerozollar hədəfləri aşkaretmə və tanıma imkanlarını azaltmaqla bərabər, döyüş meydanlarında düşməni atəş imkanlarından da məhrum edirdi. Müharibə dövründə sovet qoşunları tərəfindən 560 mühüm obyekt aerozolla maskalanmışdır. Həmin obyektlərə al-

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

manların 3300 təyyarəsi hücum etmiş və 33000 mərmə atmışdır. Ancaq 70 həmlədə mərmilər hədəfə çatmışdır ki, bu da ümumilikdə 2% təşkil edir. Aparılmış təhlillərin nəticəsi aeroxolla maskalanmanın nə qədər effektiv olmasını bir daha göstərmişdir.

Aeroxolla əks-təsirin effektivliyi lokal müharibələrin təmsalında da öz təsdiqini tapmışdır. Belə ki, 24 aprel 1999-cu il tarixində NATO Yuqoslaviyaya birinci raket-artilleriya zərbələri endirərkən, partlayışlar nəticəsində yaranmış yanğın tüstülərinə görə lazer özütüslənən başlıqlarla təchiz edilmiş təyyarələrinin 20%-dən istifadə edə bilməmişdir. Buna görə növbəti aviasiya uçuşları zamanı Yuqoslaviya tərəfindən tüstü şaşkalari və aeroxol örtükləri daha geniş şəkildə istifadə olunmağa başlandı.

Hücum əməliyyatlarında geniş şəkildə, taktiki baxımdan düzgün tətbiq edilən maskalayıcı aeroxollar döyüş tapşırıqlarının müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsinə, eyni zamanda şəxsi heyətin itkilərinin 5-7 dəfə, döyüş texnikalarının isə 10-15 dəfə azalmasına səbəb olur.

Briqadanın hücumunda kimya təminatının əsas tapşırıqlarından biri qoşunların (bölmələrin) və obyektlərin aeroxollarla maskalanmasıdır ki, bu da aşağıda qeyd olunan tapşırıqlar üzrə həyata keçirilir:

- şəxsi heyətin, obyektlərin, müşahidə məntəqələrinin və döyüş texnikalarının düşmən atəşlərindən qorunması;
- həmlə edən bölmələrin döyüşə açılması, tank və PDM-lərlə manevr etməsi, eyni zamanda yenidən qruplaşması zamanı maskalanması və düşmənin “kor edilməsi”;
- düşməni aldatmaqla onun diqqətinin əsas hücum istiqamətindən, həmçinin qoşunlarımızın cəmləşdiyi rayonlardan yayındırılması;
- düşmənin yüksək sərrast və digər növ silahlarının zərbə effektivliyinin azaldılması;
- yaralıların, həlak olmuşların, eyni zamanda zədələnmiş texnikalardan ekipaj üzvlərinin təxliyyəsi;
- dağıntılardan minalardan təmizlənməsi zamanı aparılan işlərin gizlədilməsi (aeroxolla maskalanması);
- su maneələri və dağ aşırımlarının dəf edilməsi;
- hərəkətdə olan kolonun, yükləmə və boşaltma stansiyalarının maskalanması;
- helikopterlərin (hava və dəniz desantının) enmə meydançalarının maskalanması və yaranmış zərurətdən onların hazırlıqsız meydançalara enməsi;
- küləyin istiqamətinin təyin edilməsi;
- siqnalların verilməsi və hədəfgöstərmə.

Daha mühüm və geniş əks-təsir tapşırıqları kimya qoşunlarının bölmələri tərəfindən ştatda olan aeroxolla əks-təsir vasitələrinin tətbiqi ilə yerinə yetirilir.

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

Qoşunlar tərəfindən aeroxolla maskalanma aeroxol əks-təsir vasitələrinin (tüstü şaşkalari, tüstü qumbaralari, yandırıcı tüstü patronlari), tank və piyada döyüş maşınlarında quraşdırılmış termik tüstü aparatlarının, eyni zamanda aviasiya tüstü bombalarının (aeroxol cihazlarının) və artilleriya tüstü-döyüş sursatlarının tətbiqi ilə həyata keçirilir. [2]

Aeroxol əks-təsirin effektivliyi, əsas etibarilə öz qoşunlarımızın itkilərinin azalmasını səciyyələndirən göstəricilərlə müəyyən edilir. Döyüş atışları ilə aparılan təlimlərin təcrübəsi göstərir ki, aeroxol örtükləri altında həmlə edən qoşunlar adi şəraitdəkilərə nisbətən daha az itki verir. Aerozol əks-təsir vasitələrinin tətbiq edilmədiyi bir sıra böyük təlimlərində müəyyən olunmuşdur ki, düşməne açılan atəş zamanı həmlə edən bölmələr tərəfindən hədəflərin 66,1 %-i məhv edilmişdir. Lakin aeroxol örtüyünün tətbiqindən sonra həmlə edən bölmələr 4,1%-dən 8,3 %-ə qədər hədəfi məhv edə bilmişdir. Bu səbəbdən aeroxol örtüyünün tətbiqi ilə düşməni həmləsini dəf edən motoatıcı tabor atəşlərinin nəticələri olduqca nümunəvi göstərici sayıla bilər. 10 dəqiqə ərzində aparılan tabor atışının nəticələri cədvəl 1-də göstərilmişdir.

GÖRMƏ İMKANLARI AEROZOLLA MƏHDUDLAŞDIRILMIŞ ŞƏRAİTDƏ MOTOATICI TABOR ATIŞININ NƏTİCƏLƏRİ

Hədəflərin adı və nömrəsi	Ümumi hədəflərin sayı, ədəd	Məhv edilib	
		hədəflərin sayı, ədəd	məhvetmə %-i
Tank (№ 12)	10	0	0
Tank əleyhinə qumbaraatan (№ 9)	6	0	0
Tank əleyhinə qumbaraatan (№ 9a)	15	1	6
Əl pulemyotu	15	1	6
Əl pulemyotu (№ 10a)	10	0	0
Döş fiquru (№ 6)	30	1	3
Bel fiquru (№ 7)	119	19	16
Hərəkətli hədəflər (№ 8)	90	1	1
Cəmi:	300	23	8

CƏDVƏL 1.

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

Müasir döyüş və əməliyyatlarda aerozolların tətbiqinin mühüm prinsipi qoşun və əməliyyat maskalanmasının vahid niyyətinə görə, onların digər maskalanma və radioelektron mübarizə vasitələri ilə birgə kompleks şəkildə tətbiqi sayılır. Lakin düşünülmüş maskalanma və radioelektron vasitələrin tətbiqi ilə düşmənin yerüstü atəşlərinin və aviasiya zərbələrinin effektivliyinin kəskin aşağı salınmasına nail olmaq olar.

Aerozol əks-təsir vasitələri qoşun və əməliyyat maskalanmasının ümumi kompleksi daxilində, düşmənin atəş vasitələrinin və müşahidə məntəqələrinin “kor edilməsi”, bombaların hədəflərə dəqiq atılmasına və özüyönəltmə sistemlərinə əks-təsirin göstərilməsi, düşmənin kəşfiyyat vasitələrindən, dəqiq atəşlərinə və aviasiya zərbələrindən qoşunlarımızın digər vasitələrlə gizlədilməsi mümkün olmadıqda qoşunların və obyektlərin aerozollarla maskalanması, eyni zamanda aerozol örtükləri ilə saxta obyektləri təqlid etməklə, düşməni aldatmaq (onda yalnız fikir yaratmaq) üçün tətbiq edilir.

Döyüşlərin başlanğıcında və gedişində qoşunların 80%-ə qədər qüvvəsi az bir müddətdə həm hərəkətdə olacaq, həm də cəmləşmə və çıxış rayonlarında yerləşəcək. Digər obyektlər isə əsas etibarilə stasionar olacaqdır. Bu zaman onların maskalanması fərqli şəkildə həyata keçiriləcəkdir. Digər maskalanma vasitələrinin istifadəsi mümkün və effektiv olmadıqda aerozol əks-təsir vasitələri böyük ərazilərdə yerləşən və qısamüddətli aerozollarla örtülməsini tələb edən əsas obyektlərin maskalanması üçün tətbiq ediləcəkdir.

Düşmənin hava həmləsinə qarşı aerozolların effektivliyi qoşunların itkilərinin azalma dərəcəsi və obyektlərin aerozollarla maskalanması ilə müəyyən edilir. Təyinatına görə aerozol örtüklər maskalayıcı və görmə imkanlarını məhdudlaşdıran olur. [3]

Maskalayıcı aerozol örtükləri öz qoşunlarımızın fəaliyyətlərinin maskalanması və saxta obyektlərin təqlidi üçün tətbiq edilir. Onlar qoşunlarımızın yerləşmə rayonlarında və ya düşmənlə təmas mövqeyində yaradılır. Maskalanma zamanı aerozolla örtülən ərazilərin cəbhə və dərinlik ölçüləri maskalanan obyektlərin yerləşdiyi rayonlardan xeyli böyük olmalıdır. Öz qoşunlarımızla düşmən arasında maskalayıcı aerozol örtüklərinin qoyulması düşmənin yerüstü kəşfiyyatından və atəş vasitələrindən maskalanması zamanı tətbiq edilir. Maskalayıcı aerozol örtükləri tüstü maşınları və cihazları, tüstü şaşkalı və əl tüstü qumbaraları ilə yaradılır.

Görmə imkanlarını məhdudlaşdıran aerozol örtükləri bilavasitə düşmənin yerləşdiyi rayonlarda yaradılır. Bu halda aerozol müşahidə məntəqələrini və atəş nöqtələrini örtərək, düşmənin döyüş meydanını müşahidə etməsinə və dəqiq atəş açmasına maneə törədir. Görməni məhdudlaşdıran aerozol örtükləri küləyin müxtəlif istiqamətlərində artilleriya, minaatan və aviasiya tüstü vasitələri ilə yaradılır.

Aerozol əks-təsir vasitələrinin döyüslərdə tətbiqi və aerosol örtüklərinin qeyd olunmuş üsullarla yaradılması bütün qoşun növünün bölmələri tərəfindən tətbiq edilə bilər. Beləliklə, düşmənin “kor edilməsi” və qoşunlarımızın döyüş düzülüşlərinin maskalanması üçün aeroxolla əks-təsir vasitələrindən istifadə zamanı düşmən atəşinin effektivliyi 8-12 dəfə azalır. Bu zaman, əsasən zirehli texnikanın məhv olma faizi aşağı düşür, belə ki, tüstüləmə şəraiti-tində tank əleyhinə idarəetmə mərmiləri ilə atəşin aparılması praktiki olaraq mümkün olmur.

Aerozol örtüklərinin yaradılması müvafiq komandirlərin əmri və siqnailləri əsasında həyata keçirilir. Aeroxolla maskalanma zamanı idarəetmə, vaxtılı-vaxtında tüstüburaxmanın həyata keçirilməsi və onun dayandırılmasının təmin edilməsi məqsədilə təşkil edilir. Briqadanın hücum döyüşündə aeroxolla əks-təsir vasitələri digər maskalanma vasitələri ilə kompleks şəkildə tətbiq edilir. Onların tətbiqinin əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

- bölmələrin su maneələrinə çıxışı və döyüşə keçməsi zamanı onun dəqiq atəşlərindən qorunması üçün maskalayıcı aerosol örtükləri ilə maskalanması və düşmənin “kor edilməsi”;
- hücumun gedişində düşməni yandan keçmə (dövrələmə) zamanı ordu korpusunun (briqadanın) manevrinin, eyni zamanda qarşılaşma döyüşündə və səylərin bir istiqamətdən digər istiqamətə yönəldilməsi zamanı gizliliyin təmin edilməsi;
- taktiki hava desantının uçma zolağında düşmənin “kor edilməsi”;
- qruplaşmaya görə, həmçinin hissə və bölmələrin mümkün fəaliyyət xarakterinə görə düşmənin aldadılması.

Aerozol örtüklərinin yaradılması üçün briqada, ştatında olan aerosol əks-təsir vasitələrini tətbiq edir:

- tank, PDM və digər mühəndis texnikalarında quraşdırılmış termik tüstü aparatlarını;
- tüstü şaşkalarını;
- tüstü mərmii və minalarını.

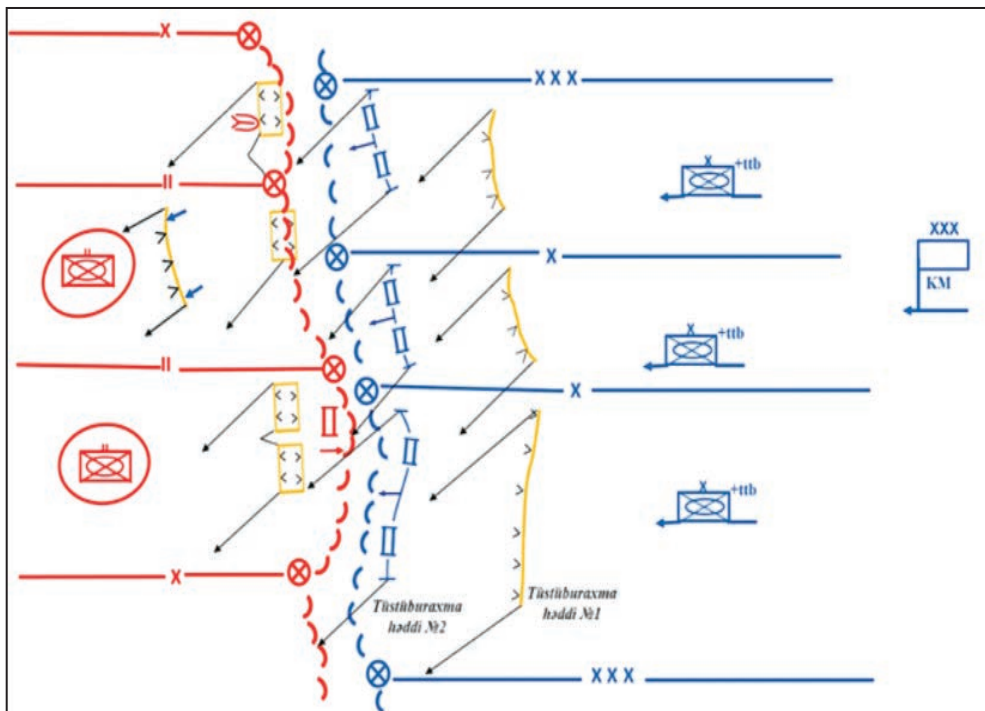
Daşınan tüstü şaşkaları və əl tüstü qumbaraları ehtiyatı motoatıcı və tank briqadasının hər birində 500 ədəd olmaqla təşkil edilir.

DÜŞMƏN MÜDAFİƏSİNİN YARILMASI ZAMANI AEROZOL ƏKS-TƏSİR VASİTƏLƏRİNİN TƏTBİQİ

Düşmən müdafiəsinin yarılması zamanı aerosol əks-təsir vasitələri düşmən atəşinin effektivliyinin aşağı salınması, öz qoşunlarımızın itkilərinin azaldılması, əsas zərbə istiqamətinə və korpus bölmələrinin fəaliyyətinə görə düşmənin aldadılması məqsədilə tətbiq edilir (şəkil 1).

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

Şəkil 1. Düşmən müdafiəsinin yarılması zamanı aerosol əks-təsir vasitələrinin tətbiqinin bir variantı

Aerosol örtükləri, bir qayda olaraq, briqadanın bütün hücum zolağında, yarma sahəsində isə ara boşluqları olmadan yaradılır. Tüstüburaxmaya başlama və onun davamiyyət müddəti, tüstüburaxma qaydası meteoroloji şəraitdən, ərazi xüsusiyyətlərindən, tətbiq olunacaq aerosol əks-təsir vasitələrindən, hissə və bölmələrin hücum keçmə üsullarından asılı olaraq müəyyən edilir. Cinah küləyi və gözləmə rayonundan hərəkətdən hücum zamanı irəliləyərək xətti maskalayıcı aerosol örtüklərinin ardıcıl yaradılması üçün 2-3 tüstüburaxma həddinin hazırlanması tələb oluna bilər.

Külək cəbhə səmtinə əsən zaman aerosol örtüyü bir həddə qoyulur. Bu vaxt tankların və PDM-lərin termik tüstü aparatları ilə tüstü buraxması düşmənin ön müdafiə xəttindən 1–1,5 km uzaqlıqda olan həddə başlanıla bilər.

Düşmənlə bilavasitə təmas vəziyyətindən hücum keçmə zamanı, tankların düşmənin tank əleyhinə vasitələrinin atəşlərinin çatma həddinə çıxmasından 1-2 dəqiqə əvvəl, artilleriyanın sonuncu atəş basqınında aerosol örtüyünün yaradılması daha əlverişlidir.

Düşmən daha çox atəş sıxlığını atıcı silahlarla ön müdafiə xəttindən 400 m-ə qədər, tank əleyhinə silahlarla isə 2-3 km-ə qədər olan zonada yaradır. Qoşunların gizli açılmasına cinah, həmçinin cəbhə maskalayıcı aerosol örtükləri əl-

verişli şərait yaratsa da, hər dəfə ön müdafiə xəttinə qoşunların həmləsi zamanı düşmənin atəş effektivliyinin azalmasını təmin edə bilmir. Belə şəraitlərdə artilleriya və aviasiyadan istifadə etməklə düşmənin ön müdafiə xəttinin qarşısında dayaq məntəqələrinin “koredici” aerosol örtüklərinin tətbiqi məqsədəuyğundur. Bu aerosol örtüyünün davamiyyəti düşmənin daha çox atəş sıxlığı yaratdığı yerlərdən qoşunlar keçən zaman 3-5 dəqiqə ola bilər. Aerosol örtüyü artilleriyanın sonuncu atəş basqınının axırında, “X” vaxtından sonra və ya bölmələrin ön xətdə taqım dayaq məntəqələrini ələ keçirəcəyi vaxt hesabı ilə qoyulur. Külək cinaha doğru əsərkən və gözləmə rayonundan hərəkətdən hücum zamanı irəliləyərək xətti maskalayıcı aerosol örtüklərinin ardıcıl yaradılması üçün 2-3 tüstüburaxma həddinin hazırlanması tələb oluna bilər.

Atəş dəstəyi zamanı aerosol əks-təsir vasitələrinin tətbiqi artilleriya atəşləri, aviasiya zərbələri, qoşunların irəliləmə fəaliyyətləri ilə uyğunlaşdırılır. Bu dövrdə aerosollar aşağıdakı məqsədlər üçün tətbiq edilir:

– düşmənin atəş vasitələrinin, müşahidə və dərinlikdə olan dayaq məntəqələrinin “kor edilməsi” üçün aerosol örtüyü atəş valının həddindən və cəmləşdirilmiş, fasiləsiz atəş zərbəsinin ardıcıl yönəldildiyi sahələrdən kənarında, artilleriya və aviasiya tərəfindən qoşunların atəşlə dəstəklənməsinə maneçilik törətməmək şərti ilə yaradılır;

– düşmən müdafiəsinə soxulmuş bölmələrin yarım sahəsinin cinahlarında düşmənin dayaq məntəqələrindən tuşlanmış atəşlərindən maskalanması, eyni zamanda müdafiə ocaqlarının dövrələnməsi və yandan keçilməsinin başa çatdırılmasının maskalanması üçün;

– ehtiyatların döyüş üçün lazımi hədlərdə irəliləməsi və artilleriyanın yeni atəş mövqələrinə yerdəyişməsi zamanı onların aerosol örtükləri ilə maskalanması üçün.

Maskalayıcı aerosol örtükləri ehtiyatların və artilleriyanın, bir qayda olaraq, açıq ərazi sahələrini dəf etməsi zamanı tətbiq edilir. Aerosol örtükləri yarmanın və döyüşün inkişaf etdirilməsi zamanı düşmənin dərinlikdə yerləşən atəş vasitələrinin və müşahidə məntəqələrinin “kor edilməsi”, qoşunların dərinlikdə müdafiə mövqələrinə çıxışı və həmləsi zamanı cinah atəşlərindən maskalanması, eyni zamanda düşməni dövrələmə və yandan keçmə manevrinin təmin edilməsi, ehtiyatın döyüşə yeridilməsi üçün tətbiq edilir.

Düşmən müdafiəsinin dərinliyində müdafiə mövqələri adətən hərəkətdən tutulur. Bu mövqələrin müdafiəsinə aparan düşməne artilleriya və aviasiyanın atəş zərbələri, onlara hücum edən qoşunların çıxması zamanı endirilir. Döyüş fəaliyyətlərinin xarakterinə görə müdafiənin dərinliyində əsas aerosol əks-təsir vasitələri tankların və PDM-lərin termotüstü aparatları sayılır.

Maskalayıcı aerosol örtükləri düşmənin müdafiə mövqələrinə həmlə edən bölmələrin hücum cəbhəsindən böyük olan ərazidə yaradılır. Tüstüburaxmanın

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

başlanma və dayandırılma vaxtları termik tüstü aparatlarının mümkün fəaliyyət vaxtı nəzərə alınmaqla düşmən müdafiəsini susduran artilleriyanın fəaliyyətləri ilə razılaşdırılır. Düşməndən maneəvi gizlətmək üçün ərazinin coğrafi imkanları əlverişsiz olduğu halda, dərinlikdə döyüş zamanı aerosol örtükləri ilə maskalanma həyata keçirilir.

Cinaha doğru əsən külək zamanı briqada döyüşə yeridilmə həddinə çıxarkən cinah aerosol örtüyü ilə, döyüşə yeridilmə həddində açılma və həmləyə keçmə zamanı isə artilleriya və aviasiyadan istifadə etməklə düşməni “kor edən” aerosol örtükləri ilə maskalana bilər. Düşmənin cinahdan atəşlərindən maskalanması üçün taborun bir və ya hər iki cinahında aerosol örtüyünün yaradılması mümkündür.

SU MANEƏLƏRİNİN DÖYÜŞLƏ KEÇİLMƏSİ ZAMANI AEROZOL ÖRTÜKLƏRİNİN TƏTBİQİ

Su maneələrinin döyüşlə keçilməsi zamanı aerosol örtüklərinin tətbiqi fəaliyyət xarakterinə və keçid yerlərinə görə düşmənin aldadılması, onun atəş effektivliyinin aşağı salınması, qoşunlarımızın itkilərinin azaldılması məqsədilə həyata keçirilir. Ön dəstələrin su maneələrinə çıxışı, onun döyüşlə keçilməsi və qarşı sahilə döyüş zamanı şatda olan aerosol əks-təsir vasitələri tətbiq edilir. Ön dəstələrin su maneələrinə çıxışının maskalanması üçün düşməni “kor edən” aerosol örtüklərindən istifadə edilə bilər. Qoşunların əsas qüvvələrinin su maneələrinə çıxışı və onu döyüşlə keçməsi zamanı aerosol örtüyü düşmənin müşahidə və dəqiq silahlarından qorunmaq üçün maskalanmanı təmin edəcək hesabla yaradılır.

Cinaha doğru əsən külək zamanı və küləyin istiqaməti düşməne doğru olduqda, artilleriya və aviasiyadan istifadə etməklə, su maneələrinin səthinin maskalanması üçün “koredici” aerosol örtükləri və üzən tüstüburaxma ocaqları yaradılır. Bu məqsədlə tüstü şaşkaları ilə təchiz edilmiş sal və qayıqlar, eləcə də tüstü aparatı ilə təchiz edilmiş katerlər və üzərində tüstü maşınları quraşdırılmış bərələr istifadə edilə bilər. Külək düşmən tərəfdən əsərkə qarşı sahilə ön dəstələr tərəfindən ələ keçirilmiş hədlərdə də tüstüburaxmanı təşkil etmək mümkündür.

Tüstüburaxmanın davamiyyəti və üsulu maneələrin döyüşlə keçilməsi üçün əsas qüvvələrə lazım olan vaxtla, düşmən aviasiyasının intensiv fəaliyyəti və onun yaxınlaşma vaxtı, meteoroloji şərtlər və aeroxolla əks-təsir vasitələrinin varlığı ilə müəyyən edilir. Döyüşlə keçilən sahədə davamlı tüstüburaxma zamanı aerosol örtüyü aşağı sıxlıqda saxlanılır. Belə tüstüburaxma sıxlığında tüstü şaşkalarının məsrəfi bir neçə dəfə azalır, qoşunların görmə imkanları isə 25 metrə qədər və daha çox artır. Su maneələrinin döyüşlə keçildiyi sahənin aerosol örtüyünün cəbhəsi və dərinliyi keçidlərə doğru irəliləyən bölmələrin gizlin ma-

nevrini, keçid rayonlarından qarşı sahilə çıxışını, eyni zamanda düşmən aviasiyası üçün oriyentirlərin maskalanmasını təmin etməlidir. Su maneələrinin döyüşlə keçilməsi zamanı aerozolla əks-təsir vasitələrinin plana uyğun hazırlığı məqsədilə bölmələr qabaqcadan su maneələrinə doğru irəliləyir. Tüstü şaşkalari üçün tüstüburaxma hədləri sahilə yaxın, sudan 20-50 m, tüstü maşınları üçün isə 100-500 m uzaqlıqda hazırlanır. Aerozol örtüyü döyüşlə keçilən bütün sahələrdə geniş cəbhədə yaradılır. Əgər kifayət qədər tüstü şaşkalari olmazsa, bu halda aerozol örtüyü saxta keçidlərin hazırlandığı səmtlər də daxil olmaqla istiqamətlər üzrə yaradılır. Külək düşmən tərəfdən əsən zaman aviasiya və artilleriyadan istifadə etməklə düşməni “kor edən” aerozol örtüyü yaradılır ki, onun davamiyyəti su maneələrinin döyüşlə keçilməsi və həmlə həddinə çıxışı üçün tələb olunan vaxtla müəyyən edilir.

Küləyin istiqaməti düşmən tərəfə olduqda aerozol örtüyü su maneələri istiqamətinə göndəriləcək vasitələrin və qoşunların irəliləməyə başlamasından 1-2 dəqiqə əvvəl yaradılır. Bu halda tüstüburaxmanın dayandırılması elə hesabla olmalıdır ki, bölmələr qarşı sahilə çıxdıqdan sonra tüstünün (aerozol qatlarının) içində deyil, ancaq onun arxasınca hərəkət edə bilsin.

Keçidlərin aerozol örtükləri ilə maskalanması zamanı əsas diqqət qoşunların tüstüdə hərəkəti üzrə təhlükəsizlik tədbirlərinə ayrılır. Bu məqsədlə hərəkət marşrutlarının və körpülərin qabaritlərinin təzadlı göstəriciləri və işarələrlə təyin olunması həyata keçirilir, komendant xidməti gücləndirilir, zəruri olan siqnalizasiya və rabitə ilə təminat yaradılır.

NƏTİCƏ

Aerozol əks-təsir vasitələri, onların mühəndis-texniki maskalanma və radioelektron mübarizə vasitələri ilə kompleks şəkildə tətbiqi düşmənin müasir kəşfiyyat-texniki vasitələrinə, nişanalma və tuşlama silahlarına qarşı effektiv təsir göstərir. Döyüş və əməliyyatlarda aerozollu əks-təsir vasitələrinin məharətlə tətbiqi, öz qoşunlarımızın düşmən atəşlərindən və onun aviasiya zərbələrindən itkilərinin daha da azalmasına, düşmən kəşfiyyatının və onun dəqiq atəş sistemlərinin effektivliyinin aşağı salınmasına, həmçinin qoşunlarımızın qruplaşması, manevr etməsi və digər fəaliyyətləri barədə düşməndə aldadıcı təəssüratın yaradılmasına imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Применение дымов и аэрозоли в бою и операции. Москва, “Воениздат”, 1975
2. Наставление по боевому применению химических войск. часть II, Москва, “Воениздат”, 1990

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

3. Аэрозольное противодействие высокоточному оружию противника в бою и операции. Москва, “Воениздат”, 1986

РЕЗЮМЕ

ОСНОВЫ АЭРОЗОЛЬНОГО ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ В БОЯХ И ОБЕСПЕЧЕНИЕ АЭРОЗОЛЬНОЙ МАСКИРОВКИ БРИГАДЫ

В НАСТУПЛЕНИИ

О. РЗАЕВ

В данной статье отмечены основы аэрозольного противодействия в боевых действиях, в том числе организации применения аэрозольной маскировки бригады и объектов при наступлении.

SUMMARY

THE UNDESIRABLE BASES OF AEROSOL IN BATTLES AND THE ORGANIZATION OF BRIGADE AND OBJECTS AEROSOL MASKING

IN ATTACKS

O. RZAYEV

The article highlights the undesirable bases of aerosol in battles, also the organization of the use of aerosol masking of brigade and objects in attacks.

XARİCİ ORDULARDA

PAK-FA KONSEPSİYASI

Hamı bilir ki, ABŞ HHQ-nin silahlanmasında beşinci nəsil F-22 Raptor və F-35 Lightning II təyyarələri var. Rusiyanın “Su” şirkəti də milli istehsal olan belə bir qırıcı hazırlamaqla məşğuldur. Hələ heç kim yeni qırıcının görünüşünün necə olacağını bilmir və bu da fantaziyalara geniş yer açır. Sənaye üzrə dizayner olan Aleksandr Dulsev geniş kütlələrə PAK-FA-nın necə ola biləcəyi ilə bağlı özünün düşüncələrini təqdim etmişdir. Sözün düzü bu konsepsiya təəccüb doğurduğu kimi, gözəlliyi ilə də diqqəti cəlb edir. Yeni qırıcının Rusiya SQ-nin silahlanmasında artıq köhnə nəsil sayılan Miq-29 və Su-27-ni əvəz edəcəyi planlaşdırılır. PAK-FA bu ilin sonuna qədər ilk sınaq uçuşuna qalxmalıdır. PAK-FA-nın havada əsas rəqibləri F-22 Raptor və F-35 Lightning II təyyarələridir.

TANK TABORU HƏMLƏ ZAMANI

Hücumun inkişafı istiqamətində düşmən aşkar olunarsa, o, diqqətlə izlənilməli, ardıcıl müşahidə aparılmalıdır. Əgər ona qəfil həmlə etmək imkanı yoxdursa, onda artilleriya atəşi, aviasiya zərbələri, xüsusilə helikopterlərlə, eləcə də düzünə tuşlamaya cəlb olunan vasitələrin atəşiylə etibarlı basqı altına alınmalıdır. Yalnız belə hazırlıqdan sonra tank və motoatıcı bölmələrin qəti həmləsi həyata keçirilir. Bu zaman ön xəttə qısa zamanda çıxmaq, ən azından təmas nöqtəsinə daha çox yaxınlaşmaq məqsədilə dayaq məntəqəsinə doğru gizli yollar tapılmalıdır.

Bütün bunlar aldadıcı hərəkətlərlə (aldadıcı həmlə, manevrin təqlid edilməsi və s.) icra olunmalıdır ki, düşmənin diqqətini həqiqi istiqamət və fəaliyyət üsullundan yayındırmaq mümkün olsun. Düşmənin möhkəmləndirilmiş və atəş nöqtələriylə təchiz olunmuş dayaq məntəqəsi aşkar olunduqda bunlar xüsusilə vacibdir. Əgər ərazi nisbətən açıqdırsa və düşməni yandan keçmə məqsədilə manevr üçün dərə, yarğan, təpəcik, ağacları yoxdursa, o zaman tüstü və aerosollar geniş tətbiq olunmalıdır.

Hücumda əldə olunmuş nailiyyət döyüşə ehtiyatın, II eşelonun yeridilməsi və ya qüvvələrin bir hissəsinin daha əlverişli istiqamətə manevriylə inkişaf etdirilir.

II eşelonun I eşelon bölmələrinin cinahından və ya daha böyük müvəffəqiyyət qazanılan istiqamətdən döyüşə yeridilməsi məqsədəuyğundur. Fəaliyyət artilleriyanın atəş basqını, I eşelonun döyüş vasitələrinin atəşi ilə dəstəklənməlidir. II eşelonun döyüşə yeridilməsiylə I eşelonun bölmələri həmləni davam etdirir və ya zərbənin gücünü artırirlar.

Hücum zamanı tabor düşmənin yaxınlıqdakı ehtiyatının əks-həmləsinə məruz qala bilər. Bu istiqamətdə bölüklərdən biri mövqe tuta bilər. Bir qayda olaraq, bölük əks-həmləni yerindən – 1,5 km-ə qədər olan atəş həddindən dəf edəcək. Eyni zamanda, əks-həmlə edən düşmənin qarşısında mina sahəsi qurulmalıdır. Düşmən bu sahəyə çıxdıqda ona artilleriya atəş basqını və helikopterlərlə zərbə endirilir. Eləcə də əks-həmlə istiqamətində atəş pusquları yaratmaq məqsədəuyğundur. Bəzi hallarda düşmən az qüvvə ilə əks-həmləyə keçəndə tabor 2-3 bölük qismində onunla qarşı-qarşıya döyüşə girə bilər. Bu zaman düşməne qabaqlayıcı atəş zərbəsi endirilməli və qüvvələrin bir hissəsini cinahdan həmlə üçün gizləncə çəkmək lazımdır. Belə halda taborun qalan bölmələri düşməne yerindən atəşlə xətər yetirir, bundan sonra bütün bölmələr həmləyə keçirlər.

Hücum davam edən zaman sayca üstünlüyə malik olan düşmən qüvvəsi ilə

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

toqquşmağa daim hazır olmaq lazımdır. Bu səbəbdən də onunla qarşılıqlı döyüşdə müvəffəqiyyət qazanılmaya bilər – əgər onu açılmada qabaqlamaq və həmlədə qəfilliyi təmin etmək mümkün olmasa. Belə vəziyyətdə düşməni fəal pusqu fəaliyyətləri, xüsusən də cinahlardan dövrələməklə məhv etmək məqsəddəyğundur. II Dünya müharibəsindən misal gətirmək olar.

– Berejki sovxozu rayonunda kəşfiyyat düşmənin piyada və tank dəstəsinin Qorki istiqamətindən hərəkətini aşkar edir. Tabor komandiri tank bölüyünü Berejkinin şimal-qərb tərəfində açır, özüyəriyən artilleriya (ÖA) batareyasını gizləncə Xrenovonun qərbinə, iki tank bölüyünü isə Yelizarovonun qərb tərəfinə çıxarır. Düşmən Berejki istiqamətində həmləyə keçmək üçün açıldıqda tank və ÖA batareyası üç istiqamətdən qəfil atəş açaraq onu məhv edir.

Tapşırıq yerinə yetirildikdən və əlverişli mövqə ələ keçirildikdən sonra bölmələr orada möhkəmlənməli, silah və texnikanı qaydaya salmalı, sursat və YSM ehtiyatı görülməlidir. Bu zaman hökmən kəşfiyyat və dairəvi müşahidə təşkil olunmalı, mühafizə gücləndirilməli və növbətçi atəş vasitələri təyin olunmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hücumun fasiləsizliyinin tələb olunmasına baxmayaraq, düşməni atəşlə qarşıqoyma, manevrlər, maneələrin dəf edilməsi zamanı ləngimələr səbəbindən irəliləmənin orta sürəti sutkalıq tapşırığın bütün dərinliyinə olmaqla, müdafiənin yarılməsi zamanı 1,5-2 km/saat, mövqelər arası döyüşlərdə isə 3-4 km/saat olacaq. Əgər bölmələr zirehli texnikanın döyüş düzülüşündə fəaliyyət göstərəcəklərsə, o zaman orta temp 6-8 km/saat ola bilər. Hücumun davamlılığı – onun fəal atəş qarşılıqması orta hesabla sutkada 10-12 saat, bəzi hallarda isə daha az olur. Nadir hallarda bu müddətin daha uzun olması ehtimal edilir. Misal üçün, öz döyüş tapşırıqlarının dərinliyi üzrə orta hərəkət tempi və döyüşün davam etmə müddəti belə ola bilər (cədvəl 1).

Bölmə	Təsir obyektı	Tapşırıq dərinliyi (km)	İrəliləmə tempi (km/s)	Əks-həmləni dəf etmə müddəti (saat)	Ümumi müddəti (saat)
Tabor	Bölüyün dayaq məntəqəsi	3-4	1-1,2 1,5-2	1-2	4-6 3-4
Bölük	Taqımın dayaq məntəqəsi	0,5-1	1-1,2 1,5-2	0,5-1 Tabor tərkibində 1-2	1-1,5 1,5-2
Taqım	Manqa	0,2-0,5	1-1,2 1,5-2	–	0,2-0,3

CƏDVƏL 1. DÖYÜŞ TAPŞIRIĞINI YERİNƏ YETİRƏN BÖLMƏLƏRİN GÖSTƏRİCİLƏRİ

Tərəflərin imkanlarını nəzərə alsaq görərik ki, taborun hücumu zamanı düşmən ona qarşı güclü mübarizə apara bilər, hansı ki az qüvvə ilə belə, döyüş vasitələrinin artan effektivliyi, etibarlı sığınma və məharətli maskalanma hesabına həmlə edənlərə böyük itkilər verə bilər. Təcrübə göstərir ki, müasir döyüşdə həmlə edən bölmə, təşkilindən asılı olaraq, həm silah növləri və imkanları, həm də onların miqdarı üzrə döyüş vasitələrinin tərkibində tamamilə fərqli struktura malik olmalıdır. Əgər əvvəllər ümumqoşun bölmələrinin qarışıq infrastrukturuna barədə məsələlər hissə səviyyəsində ortaya çıxır və qismən də olsa həllini tapırdısa, hazırda belə məsələlər təkcə tabor deyil, həm də bölük və taqım səviyyəsində aktuallaşmağa başlayıb.

Ardıcıl olaraq yerinə yetirilən döyüş tapşırıqlarının müxtəlifliyi, fəaliyyətin bir növündən digərinə kəskin keçmələr, kiçik bölmələrin avtonom fəaliyyətlərinin əhəmiyyətli dərəcədə artması tələb edir ki, onların tərkibində daimi olmaq şərti ilə daha çox çeşiddə döyüş vasitələri olsun. Qoşunların lokal müharibələr və silahlı münaqişələrdə döyüş tətbiqinin təcrübəsi, xüsusilə Əfqanıstan və Şimali Qafqazda obyektiv olaraq taborun, bölüyün və taqımın döyüş imkanları spektrinin xeyli dərəcədə genişləndirilməsini tələb edir. Məsələn, motoatıcı taborun atəş potensialının gücləndirilməsi, onun tərkibinə qarışıq minaatan batareyaya (bir taqım – 82 mm-lik minaatan, iki taqım – 120 mm-lik minaatan) və 122 mm-lik haubitsa taqımı daxil edilməklə həyata keçirilirdi. Lokal münaqişələr göstərdi ki, taborda hökmən atəş dəstəyi bölüyünün, (qumbaraatan, odsa-

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

çan, pulemyot və zenit taqımları), eləcə də mühəndis-istehkam taqımının (mühəndis-istehkam manqası və minalanmış sahə açan manqa) olması labüddür. Tabor ən müasir texniki avadanlıqlarla təchiz olunmuş, lazımi məlumatlarla təmin edə bilən və mükəmməl hazırlıqlı kəşfiyyat bölməsinə, həmçinin taboru, bölüyü və bütün növ atəş vasitələri bölmələrini idarəetmə aparatına malik olmalıdır. Ştat vahidi kimi taborda aviatuslayıcının olması da vacibdir.

Bəzi səbəblərdən motoatıcı taborda motoatıcı bölüklərdən başqa, tank bölüyünün olması çox çətindir. Amma onun olması çox vacibdir. Tanklarsız sadəcə düzənlik və orta kəşişməli ərazilərdə deyil, həm də dağlıq ərazilərdə hücum tapşırıqlarını yerinə yetirmək motoatıcılar üçün çətindir. Halbuki çox zaman elə onların düzünə tuşlama atəşiylə düşmənin yaxşı möhkəmlənmiş atəş nöqtələri məhv edilir. Tank taborunda analoji atəş, kəşfiyyat və mühəndis-istehkam bölmələri kompleksi, o cümlədən motoatıcı bölük də olmalıdır. Bundan əlavə, az nəzərə çarpan yaxın məsafəli tank əleyhinə vasitələrlə (TƏV) mübarizə üçün texnika ilə gücləndirilmiş xüsusi bölmələrin olması məqsədəuyğundur.

Eyni vaxtda yerinə yetirilməsi vacib olan müxtəlif səciyyəli döyüş tapşırıqlarının sayının artması, motoatıcı və tank bölmələrinin tərkibinin dəyişdirilməsini (döyüş vasitələrinin sayının artırılması baxımından) tələb edir. Məsələn, belə bir variant təklif etmək olar: matoatıcı taborda dörd manqalı dörd taqım, qumbaraatan manqası, snayper manqası. Eyni zamanda döyüş hazırlığına olan tələbləri nəzərə alaraq, taborun ştat tərkibinə snayper taqımında daxil edilə, daha sonra isə o, qrup şəklində bölüklərə verilə bilər.

Nəzərə alsaq ki, PDM-də TƏİR dəsti məhduddur, döyüş manevrliyini və tempini aşağı salmamaq məqsədilə TƏİR döyüş maşını taqımının olması daha məqsədəuyğundur (ABSŞ və bir sıra Avropa ordularında olduğu kimi). Tank bölüyündə indiki kimi üç deyil, dörd tanklı dörd taqımın olması tabor komandirinə ehtiyat yaratmaq imkanı (yüksək döyüş qüdrəti olan) verəcək.

Müasir döyüşdə bölmələr qarşısında qoyulan tapşırıqları nəzərə alsaq deyə bilərik ki, əvvəlki müharibələrdə olduğu kimi, iri birlikləri eyni vaxtda tətbiq etmək o qədər də effektiv olmaz. NATO ordularında müasir döyüş təcrübələrini gözədən keçirsək görürük ki, ən böyük uğurlar, əsasən tapşırığa uyğun təşkil olunan qrupların fəaliyyəti nəticəsində qazanılırdı. Bununla həm döyüş gücü, həm də döyüş qabiliyyəti və müstəqilliyi təmin olunurdu. Belə qrupların təşkili birlik komandirinə daha çevik manevrələr edilməsi üçün imkan verərdi. Bu səbəbdən də taborun taktiki qüvvəsinin əsasını tərkibi 1-2 tank və 2-3 PDM olan taqım təşkil edə bilər. İndi tətbiq olunan taktiki fəaliyyətlər zamanı da bölmələr (bölük, taqım) müxtəlif döyüş vasitələriylə gücləndirilir.

Məlum olduğu kimi, tabor hücumu fasiləsiz həm gündüz, həm də gecə aparılmalıdır. Gecə şəraiti qoşunların fəaliyyətinə ziddiyyətli təsir göstərir. Bir tərəfdən o, manevertmənin (yerdəyişmənin) gizliliyini və qəfilliyini təmin edir. Eyni

zamanda düşmən gecəgörmə cihazları və işıqlandırma vasitələrini tətbiq etməklə onu aldatma imkanını nisbətən azaldır. Bununla yanaşı, gecə vaxtı səmtləşmə, hədəfləri axtarma və növünü müəyyən etmə, həmçinin öz bölmələrini qarşılıqlı tanıma, bölmələri və atəşi idarə etmə, qarşılıqlı əlaqənin saxlanması çətinləşir. Xüsusilə qoşunlarla böyük aralıqların olması zamanı (yandan keçmə manevri icra olunduqda) bölmələrin düzgün və ya tələb olunan istiqaməti itirmə ehtimalı artır.

Gecə döyüşünün spesifikasiyası tələb edir ki, bütün hallarda bölmələr ona yüksək dərəcədə hazır olsunlar. Gecə şəraitində hücum əlverişli şərait yaratmaq üçün əvvəlcədən, süni işıqlandırma vasitələrinin tətbiqini təşkil etmək, gecəgörmə cihazlarından istifadə qaydalarını müəyyənləşdirmək çox vacibdir. Işıqlandırma vasitələri elə istifadə olunmalıdır ki, gecəgörmə cihazları sıradan çıxmasın və bölmələrin döyüş cərgələri işıqlandırılmasın. Gecə vaxtı həmlə üçün daha açıq, təbii maneələrin az olduğu ərazi seçilməlidir (I Qarabağ müharibəsində düşmən belə üsulu bir neçə dəfə tətbiq etmişdir). Bu zaman döyüş düzülüşü sıx olmaqla təşkil edilir – taborda, adətən, II eşelonda. Böyük öz bölmələrini bir döyüş cərgəsində düzür, bəzən bir taqımı ehtiyata ayıra bilər. Gecə vaxtı döyüş düzülüşündə dəyişiklik edilməsinə yol verilməməlidir.

Gecə vaxtı həmləyə atəş hazırlığından sonra keçilir. Hazırlıq imkan daxilində ön xəttə yaxın məsafədən (ön xəttə daha az vaxta çıxmaq məqsədilə) və qəfildən başlamalıdır. Bəzi hallarda, həmlənin qəfilliyi etibarlı təmin olunubsa, atəş hazırlığı aparılmadan da həmləyə keçmək olar. Piyada bölmələr piyada şəklində, tank və PDM-lər (ZTR) isə, adətən, piyadaların döyüş cərgəsində hücum edirlər.

Dərinlikdə hücumu davam etdirdikdə fəaliyyət istiqamətini qəfil dəyişməyə və qoşunların gözləmədiyi manevrlərə yol verilməməlidir. Bölmələr aydınca işarələnməli və qoşunların daim məlumatlandırılması təşkil olunmalıdır. Bölmələrdə dairəvi müşahidə aparmağa, cinahlardan və arxadan mühafizənin təmin olunmasına xüsusi diqqət verilməlidir.

Sıx tikililəri və yeraltı kommunikasiyaları olan yaşayış məntəqələrində hücum zamanı müəyyən fəaliyyətlərdə spesifikasiyalar özünü göstərir. Belə şərtlərdə döyüş çox zaman bölüklərin, bəzi hallarda isə taqım və manqaların və ya kiçik motoatıcı və tank qruplarının hərəkətləri ilə yerinə yetirilir. Döyüş hər bir tikili, xüsusilə çoxmərtəbəli binalar uğrunda aparılır. Hansı ki, müdafiə olunan düşmən bu binaları möhkəmləndirərək müqavimət ocağına çevirə bilər. Onların alınması üçün bəzi hallarda bölüyün də cəlb olunması mümkündür (adətən, binaya taqım ayrılır). Bu döyüş öz şiddətiylə seçilir. Mübarizə hər mərtəbə, zirzəmi və otaq uğrunda aparılır. Burada uğur çox zaman qumbaradan istifadə və ya əlbəyaxa döyüşlə əldə olunur. Hücum vaxtı müxtəlif güc və vasitələr arasında çox dəqiq qarşılıqlı əlaqə böyük əhəmiyyət kəsb edir, xüsusilə motoatıcı, tank, artilleriya, snayperlər, odsaçanlar və istehkamçılar arasında. Tanklar hətta

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

manqaya da verilə bilər. Artilleriya əsas tapşırıqları düzünə tuşlama üsulu ilə yerinə yetirir. Taborun hücum cəbhəsi daraldılır. Belə ki, o bir-iki küçənin məhəllələri ilə hücum edir, onun cəbhəsi 1000 m-ə qədər olur. Bölük isə bir küçə, yaxud bir məhəllə boyu hücum edir. Taborun yaxın tapşırığı bir dayaq məntəqəsini və ya nadir hallarda iki məhəlləni, bölüyün yaxın tapşırığı isə bir neçə kiçik və ya nisbətən iri binanı, bəzi hallarda onun bir hissəsini, yaxud bir mərtəbəsini zəbt etməkdən ibarətdir.

İri və yaxşı möhkəmləndirilmiş binaların və ya məhəllənin, orada hazırlanan və müdafiə olunan atəş nöqtələriylə birlikdə ələ keçirilməsi üçün həmlə qrupları yaradılır. Taborun tərkib bir bölüyə qədər qüvvə ayırmaqla, iki-üç qrup yaradıla bilər. Qrupa daxil edilir: tanklar, toplar, minaatanlar, TƏİR, qumbaraatanlar, snayperlər və istehkamçılar. Qrup partladıcılar, yandırıcı və tüstüverici vasitələrlə, eləcə də binalara həmlə, maneələri keçmə və s. avadanlıqlarla təmin olunmalıdır.

Həmlə qrupları yarımqruplara bölünə bilər, onların tərkibi, şərait şərtləri və spesifik tapşırıqların səviyyəsi, istehkamların və maneələrin xüsusiyyətləri, binaların tipi və müdafiə olunan düşmənin orada yaratdığı sığınacaqların növündən asılıdır. Həmlə qrupuna (yarımqrupa) binanı və ya onun bir hissəsini ələ keçirmək tapşırığı verilir. Bu tapşırıq yerinə yetirildikdən və ora təmizləndikdən sonra onlar digər obyektə ələ keçirməyə hazırlaşirlar. Şimali Qafqaz və Yaxın Şərqdəki döyüşlərin təcrübəsi göstərir ki, qrupun həmləsindən öncə çox incəliklə kəşfiyyat işi aparılmalı, obyektə artilleriya və helikopterdən effektiv zərbələr endirilməli, top və tanklardan konkret hədəf üzrə düzünə tuşlama atəşi aparılmalı, bəzi hallarda bu, dağıtma və ya binada yarıq açmaq üçün edilməlidir.

Obyektə həmlə başlananda bölmələrin bir hissəsi tikililəri yandan keçir – məhəllələrdən və bağlarla, eləcə də küçənin hər iki tərəfi ilə hərəkət edir. Tankın (PDM, ZİR) yanıyla piyadalar hərəkət edir və onları qumbaraatanlardan qoruyurlar. Tanklar və döyüş maşınları səki boyu irəliləyərək diaqonal üzrə, küçənin qarşı tərəfindəki hədəflərə atəş açır. Texnikanın yanı ilə hərəkət edən piyadaların bir hissəsi texnikanı qorumaq üçün alt mərtəbələrə atəş açır, digər hissəsi isə atəşi yuxarı mərtəbələr və çardaqlar üzrə aparır.

Düşməne atəş açmaq imkanı verən tikililər dövrəyə alınır, qarşılarına “tüstü pərdəsi” çəkilir. Tikilini ələ keçirmək üçün qruplar divardakı yarıqlar, eləcə də arxlar, çəpərlər, yeraltı yollar, tranşeylər və həyətəni tikililərdən faydalanaraq obyektə gizlicə yaxınlaşır və qəfildən ona həmlə edirlər. İlk öncə pilləkənlər, giriş və çıxışlar, binadaxili keçidlər ələ keçirilir. Belə həmlə binada müdafiə olunanları hissələrə ayıraraq onları kiçik qruplar şəklində məhv etməyə imkan yaradır. Bina daxilində döyüş aparma xüsusiyyətlərini marşal **Çuykovun** bir obrazlı deyimi ilə ifadə etmək olar: *“Binaya cüt olaraq girin – sən və qumbara; ikiniz də yüngül geyinin – səndə əşya kisəsi olmasın, onda halqası; içəri belə*

daxil olun – öncə qumbara, daha sonra sən; bütün binanı elə belə qaydayla keçin – öndə qumbara, arxasınca sən”.

Döyüş təcrübəsi göstərir ki, ələ keçirilmiş obyektə – binada möhkəmlənmək böyük əhəmiyyət kəsb edir, çünki düşmən daldalanacaqlar, yeraltı kommunikasiyalar və zirzəmilərdən istifadə edərək qəflətən cinahdan və ya arxadan həmlə edə bilər.

Dəqiq və fasiləsiz idarəetmə, həmçinin idarəetmə məntəqəsi yerlərinin düzgün seçilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki tabor və bəzi hallarda bölük komandirinin bilavasitə həmlə zamanı ön cərgədə olmasına ehtiyac yoxdur. Bu, sadəcə onların həyatına yarana biləcək təhlükə ilə bağlı deyil, ümumi şəraitə nəzarətin itirilməsi və idarəetmədə problemlərin yaranması, nəticədə də qarşıya qoyulmuş döyüş tapşırığının yerinə yetirilməməsi deməkdir.

Dağlarda fəaliyyət xüsusilə çətinidir. Tabor (bölük) dağlara hücumu, adətən, yüksəkliklərin yamaqları, ovalar, yollar boyu və dağ silsilələri üzrə aparır. Düşmənin cinahları və arxasına çıxmaq üçün yandan keçmə və dövrələmə geniş tətbiq olunur. Bu zaman ən vacib tələb yüksəklikləri, aşırımları, keçidləri, yol qovşaqlarını, dərələri və ya ovalara girişləri ələ keçirməkdir. Az gözə çarpan cığırlardan istifadə etməklə kiçik dəstələr şəklində düşmənin dayaq məntəqəsinin və ya möhkəmləndirilmiş obyektinin cinahına və arxasına keçmək, daha sonra qəfil atəş və həmləylə onu çaşqın vəziyyətə salmaq lazımdır. Bu şəraitdə kiçik döyüşçü qrupu belə həlledici müvəffəqiyyətə nail ola bilər.

Tabora (bölüyə) döyüş tapşırığı ərazinin, obyektlərin vacibliyi və düşmənin müdafiəsinin təşkili spesifikasiyalarına uyğun müəyyənləşdirilir. Belə ki, çətin keçilən ərazidə hücum zamanı taborun ilkin tapşırığı vacib yüksəkliyi, aşırımı, silsiləni – bölüyün müdafiə etdiyi obyekt, bəzi hallarda isə birinci ešelonda müdafiə olunan bölüyün taqım dayaq məntəqəsini ələ keçirmək ola bilər. Döyüş tapşırığına yüksəkliyi, dərəni, aşırımı və başqa vacib obyekt ələ keçirmək də daxil edilə bilər. Geniş dağ ovasında taborun (bölüyün) döyüş düzülüşü adi qaydaya uyğun qurulur. O cümlədən etibarlı atəş dəstəyi şərti ilə tanklar birinci döyüş cərgəsində, piyadalar texnika üzərində və ya tankların arxasınca hərəkət edə bilərlər. Dar ovalıq, dərə və ya dağ yolu boyu fəaliyyət zamanı döyüş düzülüşü bölükdə iki ešelonda, taborda isə üç ešelona qədər olaraq qurulur. Bu zaman çox vacibdir ki, tabor taqım-bölük tərkibində yandan ötür-keçmə dəstələri ayırsın. Bütün hallarda dar ovaya çıxan yamaqları və hakim yüksəklikləri ələ keçirmək lazımdır.

Bir qayda olaraq, motoatıcı bölmələr piyada hərəkət edirlər, texnika isə öz manqası arxasınca. Tanklar bölük və taqımlara verilir, onlar piyadaların arxasınca digər döyüş texnikası ilə birlikdə irəliləyir. Tanklar və döyüş texnikası hücum edən bölmələrin önündə, yamaqlarda və yüksəklikdə olan atəş nöqtələrini məhv edir. Dağlıq ərazidə fəaliyyət zamanı hava qəfil korlandığında (qar, ya-

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

ğış, buzlanma) zirehli texnikanın irəliləməsi məqsədilə müvafiq tədbirlər görülməlidir. Yaruslu (mərtəbəli) atəş sistemi təşkil etməklə yüksəkliyi müdafiə edən düşmən üzərinə hücum zamanı, artilleriya üst yaruslarda olan və hücum edən bölmələrin cinahlarına düşən atəş vasitələrinə, tanklar, döyüş texnikası və atəş müşayiətinə (dəstəkləməyə) verilmiş toplar isə düzünə tuşlama ilə, aşağı yaruslarda olan nöqtələrə və ayrıca döyüş vasitələrinə atəş açır.

Düşməne manevretmə imkanı verməmək, xüsusilə dərinlikdən onun müdafiə olunan bölmələrinə dəstəyin gəlməsinin qarşısını almaq məqsədilə onun arxasına taktiki desant çıxarılır, onlar ötüb keçən dəstə ilə birlikdə düşmənin istifadə etdiyi yolları və cığırları tutur, lazım gəldikdə isə arxadan həmlə də edirlər.

Aşırımı ələ keçirmək uğrunda döyüş zamanı bilavasitə hücum edən bölmələrin qarşısında müdafiə olunan düşməne xətər yetirməklə (artilleriya ilə, helikopterlərin zərbələri və düzünə tuşlamaqla tank atəşləri ilə), cinahlarda müdafiə olunan döyüş bölmələrinə isə yarğanlar, dərələr, kolluqlardan istifadə etməklə yandan keçmə fəaliyyətlərini uzlaşdıraraq əlverişli yüksəkliklər ələ keçirilir və daha sonra qəflətən arxadan həmlə edilir.

Döyüşün gedişatında nəzərə almaq lazımdır ki, irəliləyən bölmələrin cinahına qəfil atəş zərbələri endirmək məqsədilə düşmən atəş pusqularının qoyulmasından geniş istifadə edəcək. Belə pusquların tərkibi tam müxtəlif ola bilər: buraya bölmədən (qrupdan) başlayaraq, ayrıca cütlüklərə qədər (snayper, qumbaraatan və b.) təyin oluna bilərlər. Bu isə çox diqqətli və dairəvi kəşfiyyatın aparılmasını tələb edir.

Meşədə döyüş aparmaq ən mürəkkəb fəaliyyətlərdən biridir. Görüş məsafələrinin və atəş sektorlarının məhdudluğu, hücum zamanı bütöv cəbhədə fəaliyyət göstərmək və sıx qarşılıqlı əlaqənin saxlanılmasında olan çətinliklər sadəcə tabor və bölük deyil, taqım və bəzi hallarda manqanın belə müstəqil fəaliyyətinin əhəmiyyətini artırır. Belə şərtlərdə mat-a verilən tanklar taqım olaraq bölüklərə, qumbaraatan, tank əleyhinə, odsaçan və istehkam bölmələri isə – bölük və taqımlar üzrə paylanır. Tanklar, adətən, piyada hərəkət edən bölmələrin arxasınca və ya onların döyüş cərgəsində hərəkət edir.

Tabora (bölyə) tapşırıqlar əsas əlamətlər üzrə (tala, ağac qırımı sahəsi, yollar, cığırlar, arxlar, açıqlıqlar və s.) təyin edilir. Tərkib olaraqsa tapşırıqlar belə qoyulur: tabora – düşmənin bölyünə qədər, bölyə isə – onun taqımına qədər qüvvəsini məhv etmək.

Meşədə hücum istiqamətlər üzrə (yollar, talalar, meşə kənarları), səmtləşmə isə azimutlar, talalar, meşə kənarları və kanallar üzrə aparılır. Qırılmış meşə və açıqlıq sahələr, adətən, yandan keçilir. Bütün bölmələr dairəvi müşahidə aparır, cinahların və arxa bölgənin mühafizəsi tədbirləri görülür. Ağacların başları xüsusi nəzarət altında saxlanılır – belə yerlərdə düşmən snayperləri, avtomatçıları, bəzən isə qumbaraatanları gizlənə bilər. Bütün hallarda qonşu bölmələr

və eləcə də bölmələrin öz daxilində sıx qarşılıqlı əlaqə yaradılmalı və saxlanılmalıdır. Bölmələrin qarşılıqlı yerləşmələri daim nəzarət altında olmalıdır, döyüş düzülüşünü bərpa etmək üçün isə fasilələr verilməlidir. Yaşillıq çox sıx olduqda, MTT bölmələri I eşelon bölmələrinə yaxınlaşırlar.

Səhralıq ərazidə hücum, adətən, istiqamətlər üzrə, geniş cəbhədə və yollardan kənarında aparılır. Çox vaxt fəaliyyətlər həyati vacib əhəmiyyətli obyektlərə və rayonlara çıxaran (vadilər, su mənbələri, yaşayış məntəqələri), bir-birinə bağlı olmayan istiqamətlər üzrə aparılır. Çox hallarda tabor və ya bölük, bəzi hallarda isə təqim bu cür tapşırıqları müstəqil olaraq yerinə yetirə bilər, o cümlədən əsas qüvvələrdən ayrılıqda, xüsusən də reyid dəstələri tərkibində olanda. Tabor (bölük) əsas qüvvələr tərkibində fəaliyyət göstərəndə ona adi hallardakı kimi tapşırıqlar verilir. Əgər tabor müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərsə, onun tapşırığı daha dərin ola bilər. Tabor həmləyə atəş hazırlığından sonra keçir. Onun gedişatında döyüş vasitələrinin bir hissəsi düşməne tuşlama atəşinə cəlb olunur. Motoatıcı bölmələr çox hallarda texnika üzərində fəaliyyət göstərir, lakin müqavimət ocağına rast gəldikdə ləngimədən texnikadan enir və həmləni piyada davam etdirir. Bu zaman tanklar, adətən, piyadaların önündə, lakin barxanların (qum təpələrinin) çox olduğu sahələrdə piyadaların arxasınca hərəkət edir (görmə əlaqəsini itirmədən) və onları əlverişli hədlərdən atəşlə dəstəkləyir.

Dərinliyə çıxmaqla bölmələr geniş manevrlər keçirir, düşməni dövrələməni və yandan keçməni icra edir, ona cinahlardan və arxadan zərbə endirərək bölmələrini hissələrə bölürlər. Düşmən müqavimət ocaqlarında inadlı müdafiə olunurlarsa, onlara aviasiya və artilleriya, eləcə də tanklarla əlverişli hədlərdən güclü atəş zərbələri endirilir. Bu şəraitdə bütün növ texnika və silahlar xüsusi hazırlıq tələb edir. Bunu gündüz və gecə hərəkətin kəskin dəyişməsi, külək əsərsə havada yüksək tozluluğun yaranması tələb edir. Yüksək istilik zamanı əmələ gələn hava dalğalanmaları hədəfləri müşahidə etməyə, məsafələri ölçməyə və silahın düzgün tuşlanmasına problemlər yaradır.

Sadalanan bütün vəziyyətlərdə ümumi bir nəticə ortaya çıxır: fəaliyyətin icra olunmasına bölmələr əvvəlcədən, konkret şəraiti və şərtləri nəzərə alaraq, verilən tapşırıqların tələblərinə uyğun olaraq hazırlaşmalıdırlar. Hazırlıq tədbirlərində keçmiş döyüşlərdə qazanılan təcrübələr də nəzərə alınmalıdır.

Məqalə lokal münaqişələr və Yaxın Şərqdə gedən qarşıdurmaların nəticələri əsasında, xarici ədəbiyyat məqalələri, döyüş nizamnamələri və Qarabağ döyüşlərinin təcrübəsi istifadə olunmaqla Döyüş Hazırlığı və Hərbi Təhsil Baş İdarəsinin zabitləri tərəfindən hazırlanmışdır.

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

MANQA PUSQUDA

Polkovnik Nizami ƏLİYEV

Əliyev Nizami İsmayıl oğlu 1964-cü il fevral ayının 12-də Xanlar şəhərində anadan olub. Bakı Ali Ümumqoşun Komandanlıq Məktəbini (1987), Türkiyə Cumhuriyyəti Silahlı Qüvvələrinin Akademiyasını (1999), Ukrayna Milli Müdafiə Akademiyasını (2002) bitirib. Silahlı Qüvvələrdə bir çox mühüm vəzifələrdə xidmət edib. Əfqanıstan və Qarabağ müharibəsi veteranıdır.

Hal-hazırda Müdafiə Nazirliyinin Döyüş Hazırlığı və Hərbi Təhsil Baş İdarəsinin Hərbi Təhsil İdarəsində şöbə rəisi vəzifəsində xidmət edir.

TAKTİKİ-SIRA MƏŞĞƏLƏSİ (GÜNDÜZ)

Manqa pusquya düşmənin hərbi qulluqçusunu əsir götürmək, sənədlər, silah və döyüş texnikası ələ keçirmək məqsədilə təyin olunur. Manqanın (ekipajın) düşmən bölmələrinin ehtimal olunan hərəkət istiqamətlərində öncədən və gizləncə yerləşdirilməsi, kəşfiyyat aparmanın bir üsuludur. Pusqudan həmlə obyektləri düşmənin tək əsgər, zabit və ya kiçik qrupları (maşında və ya piyada hərəkət edənlər), konkret təyin olunmuş silah və döyüş texnikası ola bilər.

Manqa kəşfiyyatda olan zaman pusqunun qurulmasına kəşfiyyat orqanının komandiri qərar verir. Düşmənlə bilavasitə təmas vəziyyətində olduqda isə onlar tabor və briqada komandirlərinin qərarlarıyla da təşkil oluna bilər. Pusqunun qurulması üçün tapşırıq manqa komandirinə, adətən, ərazidə və ya xəritə üzərində qoyulur. Tapşırıq qoyulduqda düşmən haqqında məlumat, pusqunun yeri, vaxtı və məqsədi, tapşırığı yerinə yetirdikdən sonra fəaliyyət qaydası qeyd olunmalıdır. Pusqu bir qayda olaraq, düşmənin tək əsgər, maşın və ya kiçik qruplarının gəlməsi ehtimal edilən yollarda, cığır, körpü, keçidlərdə, maneələrdə olan keçidlərdə, su mənbələri və digər məntəqələrdə, manqanın gizləncə yerləşə biləcəyi yerlərdə qurulur.

Düşmən hərbi qulluqçusunun pusqudan əsir götürülməsinin üsulu, məqsədi və şərtləri düşmən qüvvəsindən asılıdır. Düşmən əsgərinə hücum səssiz olmalıdır. Pusquda olanda manqada həmlə, təminat və müşahidəçi qrupları təşkil olunur. Manqa pusqu yerinə hərəkətin gizliliyini və düşmənlə qəfil rastlaşdıqda döyüşə hazır olmanı təmin edən düzülüşlə irəliləyir. Bu zaman əsas diqqəti öz izlərinin maskalanmasına yönəltmək və pusqu yerinə düşmənin yaxınlaşma istiqamətinin əks tərəfindən çıxmaq lazımdır. Daha sonra dairəvi müşahidə təşkil olunur, manqa komandiri isə ərazini və mövcud şəraiti incələyərək, şəxsi heyətin hərəkətlərini müəyyən edir və tapşırıqlar qoyur.

Tapşırıq qoyarkən manqa komandiri qeyd edir: oriyentirləri (lazım olduqda); düşmən barədə məlumatları; manqanın tapşırığını; şəxsi heyətin (döyüş texnikasının) yerlərini və onların tapşırıqlarını; atəşaçma, əsir ələ keçirilməsi zamanı (sənədlər, silah və texnika nümunələrinin) və tapşırıq yerinə yetirildikdən sonra fəaliyyət qaydalarını; siqnalları (atəş açmaq, hücum, geriçəkilmə və s.) və öz müavinini.

Manqanın şəxsi heyəti isə tapşırıq aldıqdan sonra təyin olunmuş yerləri tutur, böyük səylə maskalanır, müşahidə və atəş sistemini təşkil edir. Düşmən əsgərinin (sənədlərin, silah və texnika nümunələrinin) ələ keçirilməsi üçün fiziki cəhətdən hazırlıqlı 2-3 əsgər təyin olunmalıdır, onlar pusqunun mərkəzində, hücum yerinin yaxınında (qumbara atılabilən məsafədə) yer tuturlar. Digər kəşfiyyatçı qrupu (onun tərkibində pulemyotçu da olur) pusqunun hər iki cinahında mövqe tutur və hücum qrupunun hərəkətlərini təmin edir. Müşahidəçi (müşahidəçilər) ələ yerdə yerləşir ki, düşmənin pusqu yerinə yaxınlaşmasını vaxtında aşkar edə bilsin.

Tapşırıq yerinə yetirildikdən sonra manqa bölməsinə qayıtmalıdır, lakin daha öncə onlara başqa bir tapşırıq da verilmişdirsə, onlar kəşfiyyat aparmağa davam edirlər. Pusqu aşkar olunduqda, manqa komandiri atəş əmri verir, düşmənin gücündən asılı olaraq, manqa ya geri çəkilir, ya da onun çaşqınlığından faydalana-raq hücum edir və əsir götürürlər. Kəşfiyyatçıların geri çəkilməsi qaydası belə təşkil oluna bilər: pusqu yerini ilk öncə ələ keçirilən əsiri götürməklə həmlə qrupunun əsgərləri (sənədlər, silah və texnika nümunəsilə) tərkdir; manqanın qalan heyəti isə manqa komandirinin rəhbərliyi ilə onların geri çəkilməsini atəşlə təmin edirlər. Təqibdən qurtardıqdan sonra, əgər imkan varsa, manqa (ekipaj) verilmiş tapşırığı yerinə yetirməyə davam edir.

Döyüş şəraitində inamlı fəaliyyət göstərmələri, kəşfiyyatçıların hazırlıq səviyyələrindən asılıdır. Hərbi qulluqçuların hazırlığının əsas forması taktiki-sıra məşğələləridir. Şəxsi heyətin pusquda fəaliyyətlərin öyrədilməsi üzrə gündüz keçiriləcək taktiki-sıra məşğələsinin nümunəsi təklif olunur.

Mövzu: “Manqa (ekipaj) pusquda”. Taktiki-sıra məşğələsi, gündüz.
Tədris məqsədi: Manqaya (ekipaja) gündüz pusquda fəaliyyətin fənd və üsullarını məşq etdirmək.

Tədris sualları:

1. Pusqu rayonuna gizli çıxış. Maskalanma, müşahidə və atəş sisteminin təşkili.
2. Manqanın pusquda yerləşməsi.
3. Düşmənin tək əsgər və zabitinə, texnikasına qəfil hücum. Hərbi qulluqçu, sənədlər və silah (texnikası) nümunəsinin ələ keçirilməsi. Əsirin konvoyu və

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

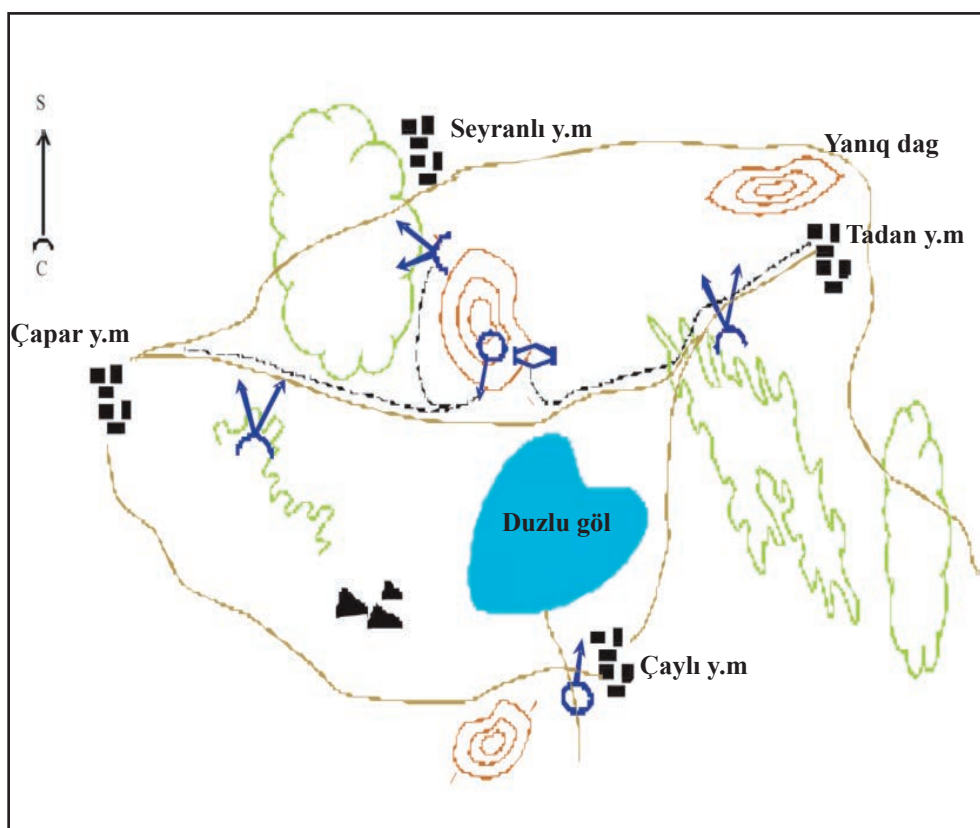
Ələ keçirilmiş texnikanın təxliyyəsilə geriçəkilmə. Pusqunun nəticələrinin məruzəsi.

Vaxt: 3 saat

MƏŞĞƏLƏNİN HAZIRLANMASI

Tədris suallarının keyfiyyətli işlənməsi üçün düşmənin hərəkət yolundakı əraziyə uyğun olan, manqanın gizli yerləşməsini, müşahidə imkanı və atəş sektorunu, hücumun qəfilliliyini və əsirin (sənədlərin, silah və texnika nümunələrinin) çevik ələ keçirilməsini təmin edən ərazi (təlim sahəsi) sahəsi seçilir.

Taqım komandiri təlim suallarının işlənməsi üçün taktiki şərait yaradır, pusqu keçiriləcək yeri, onlara gizli çıxış və geriçəkilmə yollarını, hər manqa üçün düşmənin işarələnməsi qaydasını (vaxt və siqnalları), əsirin konvoyu və ələ keçirilən nümunələrin təxliyyəsi qaydalarını müəyyən edir. Bu zaman, əsirin və silah-texnika nümunələrinin ələ keçirilməsində təhlükəsizlik qaydalarına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

SXEM 1. "MANQA PUSQUDA" MÖVZUSU ÜZRƏ MƏŞĞƏLƏNİ TƏŞKİLETMƏ SXEMİ

Taım komandiri köməkçisinə düşmən rolunda hərəkət edəcək əsgərlərin fəaliyyətlərini izah edir. Misal üçün: – Sabah məşğələdə siz iki əsgərlə düşməni təqlid edəcəksiz. Saat 09.00-da “Yumru” təpə arxasında gizlincə yerləşin. Mənim siqnalımla: əsgərlərdən biri “Qaranlıq meşə”, digər əsgər “Çapar” yaşayış məntəqəsi, özün isə meşəbəyinin evi istiqamətində cığırda irəliləməklə düşməni təqlid edəcəksiz. Basqın zamanı silah tətbiq olunmur, hücum qrupu əsgərinə heç bir vasitəylə zərbə endirilməməlidir.

Tək maşına hücum üsuluna hazırlaşmaq üçün, mənim siqnalımla döyüş texnikasını işə salır, iki əsgəri üzərinə oturdaraq “Qaranlıq meşə” istiqamətində 10-15 km/saat sürətlə irəliləyirsən. Hücum olan kimi maşını dayandırır, əsgərlərə maşını tərk etmək və daldalanacaqda gizlənmək komandası verirsən, bu zaman atəş açılmır və müqəvva maşında saxlanılır. Hücum qrupu fəaliyyəti yekunlaşdırdıqdan sonra, “yaşıl raket” siqnalıyla şəxsi heyət toplansın, silah və təqlidmə vasitələri yoxlanılsın və “Yumru” yüksəkliyinə – yanına gəlsinlər. Düşməni təqlidməyə hazırlıq – 08.30.

Manqa komandirləri və düşməni təqlidmə üzrə taım komandirinin köməkçisi tərəfindən öz tapşırıqlarını düzgün anlamalarından əmin olduqdan sonra, taım komandiri məşğələnin maddi təminatının hazırlanmasına göstəriş verir və şəxsi heyətin müstəqil hazırlığına tapşırıq qoyur.

MƏŞĞƏLƏNİN KEÇİRİLMƏSİ

Taktiki sıra məşğələsinə (TSM) manqa taım tərkibində çıxır. Məşğələ rayonu-na gəldikdən sonra taım komandiri mövzunu, tədris suallarını elan edir və bildirir ki, manqanın pusquda fəaliyyəti “piyada maşın üzərində” üsulu ilə aparılacaq. Qısa giriş hissəsindən sonra o, manqa komandirlərinə şəxsi heyəti öncədən göstərilmiş yerlərə çıxarma əmrini verir, daha sonra birinci sualın işlənilməsinə başlayır. Suala 35 dəqiqə vaxt ayrılır.

Pusqu rayonuna gizli çıxış. Maskalanma, müşahidə və atəş sisteminin təşkili. Birinci təlim sualını elan etdikdən və onun elementlər üzrə işlənilməsi qaydası müəyyən olunduqdan sonra, manqa komandiri şəxsi heyəti taktiki şəraitlə tanış edir: Kəşfiyyat “Çapar” yaşayış məntəqəsindən “Talış” yaşayış məntəqəsinə düşmənin tək əsgər və maşınlarının hərəkətini aşkar edib. Bizim manqaya “Qaranlıq meşə” yol kəsişməsində pusqu qurmaq, düşmənin əsgər və ya zabiti əsir götürmək, əməliyyatdan sonra “Çaylı” yaşayış məntəqəsindən “Şimal kənarı”na gəlmək tapşırığı qoyulub”.

Şəxsi heyət tapşırığı aydınlaşdırdıqdan sonra, manqa komandiri əsgərləri qruplara ayırır, onların vəzifələrini izah edir və manqanın pusqu yerinə çıxma qaydasını göstərir. Bu zaman gizliliyə və düşmənlə qəfil rastlaşdıqda cəld reaksiya verməyə hazır olmağa xüsusi diqqət yetirir.

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

Pusqu yerinə çıxdıqdan sonra manqa komandiri əmr edir: “əsgər **Əhmədov** və əsgər **Quliyev** – hücum qrupudur. Onlar yol kənarındakı çökəklikdə mövqe tuturlar. Tapşırıqları – mənim komandamla düşmən hərbi qulluqçusunu əsir götürmək, öldürülənlərin sənədləri və silahlarını yığaraq döyüş maşınına tərəf çəkilməkdir. Hərəkətlər çəvik və səssiz olmalıdır”.

Əsgər **Məmmədov** pulemyotuyla tək ağacın yanında mövqe tutsun və hücum qrupunun fəaliyyətini dəstəkləməyə hazır olsun. Müşahidə sektoru: yüksək gərginlik dirəyi – tək kol.

Sürücü əsgər **Əsədov** döyüş maşınına tək ağacın yanında daldalanacağa qoyaraq maskalasin və hücum qrupunu atəşlə dəstəkləməyə hazır olsun. Müşahidə sektoru: meşə kənarı – yol əyrisi.

Müşahidəçi əsgər **Vəliyev** yol əyrisi yanında təcikdə yerləşsin və manqanı atəşlə dəstəkləməyə hazır olsun. Müşahidə sektoru: bağ küncü – su çəni.

Geriçəkmə yolu: yol kəsişməsi – meşənin cənub kənarı – “Çaylı” yaşayış məntəqəsi istiqamətində.

Geriçəkmə qaydası: birinci – əsgər **Əhmədov** və əsgər **Quliyev** ələ keçirdikləri əsirlə hərəkət edir, qalanlar onları atəşlə dəstəkləyirlər. Mən döyüş maşını ilə ən sonda hərəkətə keçirəm. Toplanma məntəqəsi “Qaranlıq meşə”nin cənub kənarı. Geriçəkmə signalı – fit.

Şəxsi heyətin tapşırığı anladığından əmin olduqdan sonra, manqa komandiri bu sualın praktiki icrasına başlayır. Bütün hərəkətlərin şəxsi heyət tərəfindən gizləncə yerinə yetirilməsinə nəzarət olunmalıdır. Manqanın pusquda yerləşməsinə baxış keçirən zaman, ərazidə müşahidə və atəş sektorları, bir-birilə qarşılıqlı əlaqə qaydaları dəqiqləşdirilməlidir. Bu sual ən vacib amillərdən biri olduğu üçün, onun tam həcmdə və praktiki işlənməsi çox vacibdir.

Düşmənin tək əsgəri, zabitləri və tək maşınına qəfil hücum. Əsirin götürülməsi, sənədlərin, silah və texnika nümunələrinin ələ keçirilməsi. Əsirin konvoyu və ələ keçirilən nümunənin təxliyyəsilə geri çəkilmə. Pusqunun nəticəsinin məruzə edilməsi.

Manqanın rayona çıxma və pusquda yerləşmə vərdişlərini möhkəmləndirdikdən sonra manqa komandiri şəxsi heyətin fəaliyyət qaydasını qısaca izah edir. Daha sonra əsirin ələ keçirilməsi fəndlərini göstərir, onun konvoyu və ələ keçirilən nümunənin təxliyyəsi üsullarını izah edir. Manqa komandiri tabeçilikdəkilərin diqqətini əsir götürüldükdən sonra pusqu yerinin dərhal tərk edilməsinə, əsirin, sənədlərin və ələ keçirilən nümunənin (zədələnmiş texnikanı qırağa çəkmək, məhv etmək, maskalamaq və s.) onları göndərən komandirə çatdırılmasının vacibliyinə yönəldir. Piyada hərəkət zamanı əsir iki kəşfiyyatçı arasında səs çıxarmasın deyə ağzı və əlibağlı vəziyyətdə olmalıdır.

Manqa komandiri pusqunun hazır olması barədə taqım komandirinə məruzə edir. O kəşfiyyatçıların fəaliyyətə başladığını bildirir, eyni zamanda düşməni

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

müşahidə edir və “düşmən əsgəri” yol ayrıcına çatan kimi “hücum!” komandası verir.

“Düşmən” döyüş maşınında hərəkət edərsə, o zaman, maşın yol ayrıcına çatan kimi, manqa komandiri “Atəş!” əmri verir və maşını siqnalla dayandırır. Bu sual üzərində çalışarkən qrupun tapşırığı həlletmə ahəngliyi və çevikliyinə xüsusi diqqət yetirilir. Əgər kəşfiyyatçıların hərəkətləri qətiyyətsiz olsa və tərəddüd etsələr, hərəkətlər təkrarlanmalıdır.

Döyüş texnikası ələ keçirilən kimi, ona böyük diqqətlə baxış keçirilir, öldürülənlərin üst-başı yoxlanılır, sənədlər və yeni silah nümunələri götürülür, texnikanın nömrələri və üzərindəki şərti işarələr köçürülür və ya şəkli çəkilir. Düşmən əsir götürüldükdən sonra, manqa komandirinin komandası ilə şəxsi heyət hücum izlərini maskalayır və gizləncə geri çəkilir. “Düşmən” hərbi qulluqçusu əsir götürüldükdən sonra manqa komandiri əsgər Əhmədov və əsgər Quliyevə əsirin əlləri, ağız, gözlərinin bağlanması və döyüş maşınının yanına aparılması tapşırığı verir. Maşının təxliyyəsi elementi işlənildə, məşğələ rəhbəri əmr edir: *“Sürücü əsgər Əsədov, maşını düşmən texnikasına yaxınlaşdır, qoşqunu birləşdir və təxliyyə etməyə hazır ol. Əsgər Vəliyev, təyin olunmuş sektorda müşahidəyə davam et və manqanı atəşlə dəstəkləməyə hazır ol. Geri çəkilmə – mənim komandamla”*.

Əsirin piyada və texnika üzərində konvoyu, ələ keçirilən texnikanın təxliyyə fənd və üsulları elementlərlə işlənildikdən sonra, manqa komandiri bütün fəaliyyətin bir tam şəkildə icra olunması komandasını verir. Taqım komandiri ümumi məşğələnin və hərbi qulluqçuların hərəkətlərini qiymətləndirir, nöqsanları qeyd edir. Manqa geriyyə taqım tərkibində qayıdır və taqım komandirinin planı əsasında yol boyu məşqlər edir.

HƏRBİ NƏZƏRİYYƏ

HƏRBİ ƏMƏLİYYATLARDA RADIOELEKTRON MÜBARİZƏ

Ehtiyatda olan general-mayor Fazil AŞUMOV,
polkovnik Bəxtiyar GÖZƏLOV

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN HƏRBİ AKADEMİYASI

Açar sözlər: radioelektron mübarizə (REM), radiolokasiya, REM-in məqsədi, şəbəkə müharibəsi, kibermüharibə.

Ключевые слова: радиоэлектронная борьба, радиолокация, цели РЭБ, сетевая война, кибервойна.

Keywords: electronic warfare, radiolocation, aim of electronic warfare, net war, cyberwar.

XX əsrin axırlarında XXI əsrin əvvəllərində baş vermiş silahlı münaqişələrin təhlili onu göstərir ki, radioelektron mübarizə (REM) müasir müharibələrin əsas elementlərindən birinə çevrilmişdir. Təşkilatca REM informasiya əməliyyatlarının tərkib hissəsi, mahiyyətcə isə düşmənin kəşfiyyat vasitələrinin, silahının, döyüş texnikasının effektiv tətbiqinin əngəllənməsi, radioelektron, yaxud atəşlə zərər vurmaqla onun radioelektron vasitələrinin, idarəetmə, kəşfiyyat, rabitə sistemlərinin işinin müvəqqəti və ya tamamilə pozulmasıdır. Beləliklə, REM özündə düşmənin radioelektron vasitələrinin fəaliyyətinin maneələr qoymaqla müvəqqəti pozulmasını, eləcə də göstərilən sistemlərin tam məhv edilməsini (sıradan çıxarılmasını və ya ələ keçirilməsini) cəmləşdirir. Bununla yanaşı, REM öz qüvvələrinin informasiya sistemləri və radioelektron kəşfiyyatının radioelektron mühafizəsini həyata keçirir.

Müasir döyüş meydanlarında informasiya sistemlərinin geniş tətbiqi REM-in indiki və gələcək döyüş əməliyyatlarındakı rolunu daha da artırır. Son münaqişələrin təcrübəsinə əsasən, hətta tərəflərdən birinin sərrast silahlarla böyük üstünlüyə malik olması tam qələbəyə zəmanət vermir, əgər onun idarəetmə strukturları REM vasitələri ilə susdurulubsa: REM əməliyyatları keçirilərkən təsirə məruz qalan əsas obyektlər bunlardır: qoşunların və silahların idarəetmə sistemləri; kəşfiyyat vasitələri; informasiyanın saxlanılması, emalı və istifadəçilərə çatdırılma sistemləri; radioelektron vasitələr; məlumat bazaları, avtomatlaşdırma və kompüter sistemləri; qərarqəbuletmə və idarəetmə prosesində iştirak edən şəxsi heyət. REM-in bugünkü müharibələrdə rolunun artması iki faktorla təyin edilir: Birincisi, keçirilən əməliyyatların miqyası və dərinliyinin artması, qoşunların idarə olunması və kəşfiyyatın aparılmasında müasir avto-

matlaşdırma sistemlərinin geniş tətbiqinin təminədiçi bölmələrin rolunun kəskin artmasına zəmin yaratması ilə. (Qərb mütəxəssislərinin fikrincə, indiki döyüş əməliyyatlarında bütün qüvvələrin üçdə iki hissəsi kəşfiyyat, idarəetmə, REM, təminat və başqa tapşırıqları yerinə yetirir.) İkincisi, düşmənin döyüşü idarəetmə sistemlərinə REM-in qüvvə və vasitələrinin təsirinin artma imkanları ilə.

Müasir REM sistemləri böyük imkanlara malikdir. Onlar ayrılıqda hər hansı bir döyüş əməliyyatının dərinliyinə və ya əməliyyatlar keçirilən bütün əraziyə günün istənilən vaxtında tətbiq oluna, dağıdıcı və qeyri-dağıdıcı təsir vasitələrindən istifadə edə, müxtəlif təyinatlı inteqrasiya olunmuş sistemlərin (döyüşü idarəetmə, rabitə, kəşfiyyatın kompüter təminatı, atəşlə zərərvurma, düşmənin idarəetmə sistemləri ilə mübarizə) tərkibində fəaliyyət göstərə, öz bölmələrinin idarəetmə sistemlərinin mühafizə tapşırıqlarını yerinə yetirə bilər.

Bu gün REM metod və vasitələrinin davamlı, çox sürətlə təkmilləşdirilməsi prosesi getməkdədir. İlk növbədə bu Amerika Birləşmiş Ştatları və Böyük Britaniyanın Silahlı Qüvvələrinə aiddir. Göstərilən ölkələrin, eləcə də NATO ölkələrinin silahlı qüvvələrində atəş vasitələrinin, REM-in, yalan məlumatlandırma və psixoloji təsirlərin tətbiqiylə düşməyə eyni vaxtda və ya ardıcılıqla zərbə endirmə metodikasını yüksək səviyyədə işləyib hazırlanmışdır. Keçən əsrin 80-ci illərinin ortalarında ABŞ Silahlı Qüvvələrində və NATO-da “rabitə və idarəetmə sistemlərinə qarşı döyüş”, 90-cı illərin əvvəllərində isə onun əsasında “döyüşü idarəetmə sistemləri ilə mübarizə” konsepsiyası meydana çıxmışdır. Bununla yanaşı döyüşü idarəetmə, kəşfiyyat, rabitə, kompüter təminatı və REM-in inteqrasiya olunmuş sistemlərinin yaradılmasına başlanılmışdır. REM-in güc və vasitələrinin inkişafı ilə informasiya müharibəsinin yeni əməliyyat növü “şəbəkə müharibəsi” və ya “kibermüharibə” anlamı əmələ gəlmişdir. Başqa sözlə bu anlam düşmənin elektron hesablayıcı maşınlarına, lokal və qlobal kompüter sistemlərinə təsir etməklə onun döyüşü idarəetmə sistemlərinin işinin pozulmasını nəzərdə tutur. REM-in ABŞ və NATO silahlı qüvvələrindəki inkişafını üç mərhələyə bölmək olar. Birinci mərhələ, 1980-ci ildən əvvəlki dövr, burada REM döyüşlərdə o qədər də böyük rol oynamırdı, döyüş fəaliyyətlərini dəstəkləmə xarakteri daşıyaraq düşmənin kəşfiyyat və rabitə vasitələrinə əngəllərin törədilməsi, eləcə də düşməndə real döyüş şəraiti haqqında yanlış təsəvvürün yaradılması məqsədilə müxtəlif radioelektron vasitələrin işinin imitasiya edilməsi ilə məşğul idi. İkinci mərhələ, 1980-1993-cü illəri əhatə etməklə düşmənin döyüşü idarəetmə və rabitə sistemlərinə təsir edəcək REM qüvvə və vasitələri konsepsiyasının yaradılması ilə səciyyələnir. Bu konsepsiya düşmənin radioelektron sistemləri ilə mübarizədə radioelektron susdurma, kəşfiyyat, yanlış məlumatlandırma və atəşlə zərərvurma vasitələrinin razılaşdırılmış tətbiqini nəzərdə tuturdu. Lakin avtomatlaşdırma vasitələrinin qeyri-mükəmməlliyi, rabitə kanallarının məlumatötürmə imkanlarının aşağı olması

HƏRBİ NƏZƏRİYYƏ

və inteqrə olunmuş idarəetmə sistemlərinin olmaması REM vasitələrinin tam həcmdə istifadəsinə imkan vermirdi. Bununla belə, artıq 1990-1991-ci illərdə keçirilən “Səhrada Tufan” əməliyyatında REM vasitələri əsas rollardan birini oynaya bildi. Bu zaman REM vahid konsepsiya əsasında icra olunurdu. Anti-İraq koalisiyasının hava hücumuna başlamasına bir gün qalmış müvafiq qüvvələrin yerüstü REM sistemləri İraq qüvvələrinin rabitə kanallarını əngəllərlə susdurmağa başlamışdılar. Quru qoşunlarının hücumu zamanı isə ABŞ birləşmələrinin REM vasitələri İraq Silahlı Qüvvələrinin radioşəbəkələrinin susdurulmasına nail olmuşdular.

REM-in inkişafının üçüncü mərhələsi, 1993-cü ildən başlayaraq indiyədək davam etməkdədir. Arxada qalan zaman ərzində informasiya müharibəsinin operativ-strateji nəzəriyyəsi layihə şəklinə salınmış, REM-in texniki vasitələri gözə çarpacaq dərəcədə təkmilləşdirilmişdir. Belə ki, onların işinin avtomatlaşdırılması başa çatdırılmış, inteqrə olunmuş rabitə, kəşfiyyat, idarəetmə və REM sistemləri qurulmuş, əsası elektromaqnit və digər enerji mənbələri olan perspektiv REM silahları yaradılmış, taktiki səviyyədən olan istifadəçilərin qlobal məlumat bazasına daxilolma imkanları nəzərdən keçirilmiş, reallığa uyğun olaraq silah və REM vasitələrinə tapşırıqların qoyulması həyata keçirilmişdir. Beləliklə, əgər birinci mərhələdə REM əsas qüvvələri dəstəkləyən bölmələrin bir növü, ikinci mərhələdə silahlı qüvvələrin keçirdiyi döyüş əməliyyatlarının vacib amillərindən olmuşdursa, üçüncü mərhələdə informasiya müharibəsinin komponenti və hərbi potensialın tərkib hissələrindən birinə çevrilmişdir.

Rusiyada REM-dən istifadə böyük tarixə malikdir. İlk dəfə düşmənin artilleriya atəşlərinin koordinasiyasını təmin edən radioşəbəkələrin müvəffəqiyyətlə susdurulması 1904-cü ildə rabitəçilər tərəfindən həyata keçirilmişdi. Eləcə də Birinci Dünya müharibəsində rusların rabitə vasitələri alman radioşəbəkələrinə maneə yaratmaq üçün istifadə olunurdu. İkinci Dünya müharibəsində isə radioelektron mübarizə daimi aparılırdı. Müharibədən sonra tez bir zamanda rabitə, radiolokasiya, təyyarə və gəmilərin göyertə radiolokasiya sistemlərinin təkmilləşdirilməsi və radiolokasiya əsasında özünüzlənən raketlərin yaradılması prosesinə başlanılmışdı. Eyni zamanda düşmənin silah və radioelektron sistemlərinin təsir effektivliyinin azaldılması, öz qüvvələrinin radioşəbəkələrini və radioelektron sistemlərini susdurulmaqdan qorumaq zərurəti yaranmışdı. Bunun üçün 1950-ci illərdə xüsusi REM vasitələri yaradılaraq qoşunlara göndərilmişdi. Bu vasitələrin bacarıqla tətbiqi məqsədilə həmin illərdə sovet ordusunda xüsusi radioelektron mübarizə xidməti yaradılır. Sonralar REM hərbi hissələrinin təchizatı, təyyarələrin, helikopterlərin, gəmilərin, tankların və digər döyüş texnikalarının müdafiəsi üçün özündə kəşfiyyat, müxtəlif diapazonlarda maneə yaradan vasitələri və məlumatı analiz və emal edən, idarəetmə qurğularını cəmləşdirən avtomatlaşdırılmış REM kompleksləri üzrə layihələr ortaya çıxmağa

başladı. REM istiqamətində tədqiqatların aparılması, tələb olunan texniki vasitələrin yaradılması və mütəxəssislərin hazırlanması üçün geniş tərkibdə elmi mərkəzlər və təhsil müəssisələri yaradıldı. Zaman keçdikcə bütün görülən işlər öz müsbət nəticələrini verdi. Bu gün REM vasitələrinin effektivliyi yüksək sərrast silahlara təsiri ilə müqayisə olunur və onun böyük imkanlara malik olması bir daha sübuta yetirilir.

Müasir müharibələrdə REM-in məqsədi düşmənin ancaq döyüşü idarəetmə sistemlərinin işinin pozulması deyil, eləcə də onu döyüş şəraiti haqqında informasiya əldə etmək imkanlarından məhrum etmək, döyüş qərarı qəbul edən düşməne qarşı qabaqlayıcı tədbirlərin təminatı, döyüş əməliyyatları keçirilən zaman öz bölmələrinin itkilərinin azaldılmasıdır. Amerika komandanlığının fikrincə, REM-in əsas elementi yerdə və havada fəaliyyət göstərən, eləcə də daşınan və düşmən arxasına atılan REM vasitələriylə yerinə yetirilən radioelektron hücumdur. Radioelektron hücum təsirinə görə şərti olaraq iki yerə bölünür: klassik və dağıdıcı. Klassik dedikdə – radioelektron maneə, yalan məlumatlandırma, infraqırmızı əks-təsir vasitələri başa düşülür. Bu vasitələr göstərilən imkanlara malikdirlər: radioelektron və ya optikelektron sistemlərin, kəşfiyyat, rəbitə, naviqasiya vasitələrinin susdurulması və ya sıradan çıxarılması, düşməni aldatmaq məqsədilə radioelektron sistemlərin işinin yamsılanması, radioelektron sistemlərin fəaliyyətini təmin edən və qoşunların idarə edilməsində iştirak edən şəxsi heyətə təsir. Dağıdıcı vasitələrə – istiqamətləndirilmiş enerji mənbəli vasitələr (elektromaqnit silahlar), radioelektron şüalandırıcılara özüyönələn yüksək sərrast silah və sursatlar aid edilir. İstiqamətləndirilmiş enerji mənbəli vasitələr (silahlar) ifrat yüksək tezlikli dalğaların təsiri ilə düşmən texnikasının elektron sistemlərini sıradan çıxarır. Onun köməyi ilə təyyarənin elektron cihazlarını tam söndürmək, gəmi və ya avtomobilin mühərrikini dayandırmaq olar. Sözügedən silah böyük ərazilərə tətbiq edildikdə klassik vasitə kimi də istifadə oluna bilər. Radioelektron hücumun tapşırıqlarına aid etmək olar: düşmənin kəşfiyyat, naviqasiya, idarəetmə, döyüş texnikası və silahların elektron sistemlərinin susdurulması, zərər vurulması, dağıdılması, göstərilən sistemləri istismar edən şəxsi heyətə əks-təsir.

REM-in əsas elementlərindən biri də öz qoşunlarının radioelektron mühafizəsidir. Onu üç hissəyə bölmək olar: radioelektron vasitələrin bilavasitə mühafizəsi (düşmən əngəllərindən, atmosferdə baş verən proseslər nəticəsində əmələ gələn əngəllərdən, radioşüalara yönəldilən silahdan, istiqamətləndirilmiş enerji mənbəli vasitələrdən, elektron yalan məlumatlandırma vasitələrindən mühafizə), idarəetmə məntəqələrində və qoşunların döyüş düzülüşündə elektromaqnit uzlaşmanın təmini (öz qoşunlarının radioelektron sistemlərinin qarşılıqlı əngəllərindən, eləcə də düşmənin radioelektron vasitələrinə qarşı keçirilən radioelektron hücumdan qorunması), informasiya əməliyyatları keçirilən zaman radio-

HƏRBİ NƏZƏRİYYƏ

elektron mühafizə (döyüşü idarəetmə sistemlərindəki dövriyyədə olan məlumatların, kəşfiyyat, radioelektron hücum və müdafiə vasitələrinin mühafizəsi).

NƏTİCƏ

XXI əsrin əvvəllərində baş verən silahlı münaqişələrin öyrənilməsi REM-in yaxın gələcəkdəki əsas inkişaf istiqamətlərini təyin etməyə imkan yaradır. Bunlar informasiya əməliyyatlarında REM qüvvələrinin döyüşü idarəetmə sistemləri ilə birgə istifadəsi, qoşun birləşmələri çərçivəsində REM-in həll edəcəyi ayrı-ayrı tapşırıqlardan REM-in kompleks tətbiqi, silahlanmaya yeni geniş tezlik diapazonuna malik və çoxfunksiyalı universal REM vasitələrinin qəbulu, hər hansı bir REM kompleksinin eyni zamanda izlədiyi, təsir etdiyi, susdurduğu hədəflərin sayının artırılması, istiqamətləndirilmiş enerji mənbəli silahların yaradılması ilə əlaqədar REM-in təsir edəcəyi obyektlərin siyahısının genişləndirilməsi, əlavə modulların daxil edilməsi ilə funksional imkanlarını dəyişə bilən açıq arxitektura quruluşuna malik REM sisteminin yaradılmasıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev M. Radioelektron mübarizə vasitələrinin yaranması və inkişaf mərhələləri. "Azimut" bülleteni, №4, 2016
2. Осин А.В. 100 лет радиоэлектронной борьбы. Основные этапы развития, Воронеж, 2004
3. Палий А.И. Радиоэлектронная борьба, Москва, "Воениздат"
4. Соколов А. Боевое применение средств РЭБ – плюсы и минусы. //www.arms-tass.su
5. Гордиенко В.К столетию радиоэлектронной борьбы. Сайт //www.computer-museum.ru
6. Действия соединений, частей и подразделений СВ при проведении специальной операции по разоружению НВФ в 1994-96 гг. на территории Чеченской республики. Доклад бывшего начальника штаба СКВО генерал-лейтенанта В. Потапова. //www.gyadovoy.ru
7. Михайлов А. Иракский капкан. Москва Яуза, Эксимо, 2004
8. Богданов С. А. Журнал "Вестник Академии военных наук", № 2, 2008. Монография. Радиоэлектронная борьба в войнах и вооружённых конфликтах.

РЕЗЮМЕ
РЭБ В ВОЕННЫХ ОПЕРАЦИЯХ
Ф. АШУМОВ, Б. ГЁЗАЛОВ

В статье рассмотрены цели, задачи и возможности применения РЭБ в военных операциях, проанализированы этапы развития систем РЭБ Вооружённых Сил США, стран НАТО и России. А также выделены тенденции развития на ближайшее, будущее в сфере РЭБ из опыта боевых операций начала 21-го века.

SUMMARY
THE ELECTRONIC WARFARE IN THE MILITARY OPERATIONS
F. ASHUMOV, B. GOZALOV

The article describes the purpose of the task and the possibility of using electronic warfare of the armed forces of the United States, NATO countries and Russia. Also highlighted trends for the near future in the field of electronic warfare experience of the early 21st century military operations.

XARİCİ ORDULARDA

“DTV SHREDDER”

“DTV Shredder” tırtıllı skeytbordu xatırladan yeni hərbi nəqliyyat vasitəsidir. Bu, şəxsi heyətin daşınması üçün təyin edilmiş yeni sinif nəqliyyat vasitəsidir. DTV Shredderi hazırlayan BRG Werks şirkəti öz məhsulunu avqust ayında Detroytda keçirilən “Hərbi nəqliyyat vasitələri” konfransında nümayiş etdirmişdir.

4 taktlı “Honda” mühərriki ilə hərəkətə gələn DTV Shredderin çəkisi 60 kq, maksimal sürəti 48 km/saatdır. Tırtıllı və aşağı ağırlıq mərkəzli olması DTV Shredderə yüksək manevrlik, 1,2 m radiusda geri dönmək, mailliyi 40⁰-yə qədər olan yamacı rəf etmək və ən keçilməz ərazilərdə hərəkət etmək imkanı verir. Yuxarıda sadalanan keyfiyyətlərdən başqa DTV Shredderdə nəqliyyat vasitəsini avtomatik rejimdə və məsafədən idarə etməyə imkan verən idarəetmə sistemi quraşdırılması nəzərdə tutulmuşdur.

“DTV Shredder” 550 kq lazımı yükü daşımaq qabiliyyətinə malikdir. Bu, onu əlavə silah və vasitələrlə təchiz etməyə, onu praktiki olaraq istənilən tapşırıqın icrası üçün hazır olan kəşfiyyat, müşahidə, hücum və nəqliyyat, yaralıların təxliyyəsi və təchizat yükləri daşıyan nəqliyyat vasitəsinə çevirməyə imkan verir.

ÜMUMQOŞUN QURUMLARINDA ƏMƏLİYYATLARIN HAZIRLANMASI VƏ APARILMASI ÜÇÜN KONSEPSİYANIN YARADILMASINA DAİR TÖVSIYƏLƏR

Polkovnik Telman MİKAYİLOV

Mikayilov Telman Neman oğlu 1969-cu il oktyabr ayının 25-də Bakı şəhərində anadan olub. Daşkənd Ali Ümumqoşun Komandirlər məktəbini (1990), Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyasını (2007) bitirib. Qoşunlarda bir çox vəzifələrdə xidmət edib. Hal-hazırda Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasında Hərb Məharəti kafedrası rəisinin müavini-dosenti vəzifəsində xidmət edir. 2014-cü ildən Hərbi Akademiyanın adyunkturasının adyunktudur. Bir çox elmi məqalələrin müəllifi, eyni zamanda beynəlxalq elmi-konfransların iştirakçısıdır.

Açar sözlər: ümumqoşun qurumu, mobil əməliyyat, əməliyyatlar sistemi, kəşfiyyat-informasiya-naviqasiya.

Ключевые слова: общевойсковые формирования, мобильная операция, система операций, разведывательно-информационно-навигационный.

Keywords: joined forces, mobile operations, system operations, exploration-information-navigation.

e-mail: telman.mikayilov@yahoo.com

Əməliyyatların hazırlanması və aparılması üsullarının təkmilləşdirilməsi hərbi nəzəriyyənin ən vacib və mürəkkəb tapşırıqlarından biridir. Döyüş fəaliyyətləri nəzəriyyəsinin inkişafı, eləcə də aparılması zamanı ən yeni yüksək sərrast silahlar və informasiya mübarizəsi vasitələrinin geniş tətbiq edildiyi müasir hərbi münaqişələrin təcrübəsi əsas rol oynayır. Buna görə də mövcud münaqişələrin nəticələrindən alınan təcrübə hərbi məharətinin təkamülü prosesində onun inkişafının istiqamətləndirilməsi və əməliyyat aparılarkən aşkar olunmuş neqativ halların nəzərə alınması üçün zəruri məlumat kimi qiymətləndirilməlidir. Bu zaman əməliyyat və döyüş öz-özünə yenilənmir, onun formalaşmasından əvvəl yeni fəaliyyət əlamətləri görünür. Bunlar vaxtlı-vaxtında aşkar olunmalı və hərbi məharəti nəzəriyyəsinin inkişafına görə müvafiq nəticələr çıxarılmalı, taktikanın və əməliyyat məharətinin yeni tələblərinə, həmçinin müasir döyüşün şərtlərinə uyğun olan silahın, döyüş texnikasının, döyüş, xüsusi, texniki və maddi təminat

vasitələrinin üstünlüyünün təmin edilməsi üçün silahlandırmanın perspektiv inkişaf planına düzəlişlər edilməlidir.

Müasir ümumqoşun əməliyyatı və döyüş şərtlərinin dəyişmə xarakterinin təhlili onların inkişaf tendensiyalarını müəyyən etməyə imkan verir. Onlardan ən əsasları aşağıdakılardır:

– silahlı mübarizə və qoşun fəaliyyəti əməliyyat formalarının dağıdıcı xarakterdən düşmənin bacarıqla məhv edilməsini üstünlük təşkil edən funksional-struktur formalarına ardıcıl olaraq transformasiya olunması;

– qoyulmuş tapşırıqların yerinə yetirilməsi zamanı qoşunların mövcud fəaliyyət növü forma və üsullarının sabit təkamülünün saxlanması və yenilərinin yaradılması;

– yüksək sərrast silahların və uzaq məsafədən zərərvurmanın düşməyə güclü informasiya təsiretməsi ilə birlikdə payının dayanmadan artması;

– döyüş fəaliyyətlərinin məkan əhatəsinin genişlənməsi və əməliyyatın (döyüşün) məqsədlərinə nail olmada kosmik vasitələrin rolunun yüksəlməsi;

– qoşun qruplaşmaları manevri və mobil fəaliyyətlərinin aeromobil qüvvələrin, desantların və xüsusi təyinatlı qüvvələrin geniş tətbiqi ilə birlikdə rolunun xeyli artması;

– əməliyyatın (döyüşün) məqsədlərinin əldə edilməsində inteqrasiya olunmuş kəşfiyyat, idarəetmə və informasiya mübarizəsi sistemlərinin artan əhəmiyyəti, döyüş fəaliyyətlərinin başlanmasına qədər və onun gedişində qoşunların geniş spektrdə tapşırıqların yerinə yetirilməsinə hazırlığını tələb edən birinci əməliyyatların hazırlanma və aparılma şəraitinin xeyli çətinləşməsi;

– strateji, əməliyyat və taktiki səviyyələrin fəaliyyətlərinin qarşılıqlı təsirinin güclənməsi.

Müasir ümumqoşun əməliyyatı və döyüşünün xarakterində yeni silahlı mübarizə vasitələrinin və bu vasitələrin döyüş imkanlarının təsiri ilə yaranan dəyişikliklər hərbi nəzəriyyəsində həll edilməsi tələb olunan bir sıra problemlər törədir. Əlbəttə ki, bu problemlər əvvəllər də mövcud idi, lakin hal-hazırda yeni məzmunu malik olduqlarına görə onların həll edilməsinə yeni yanaşma tələb edilir. [1]

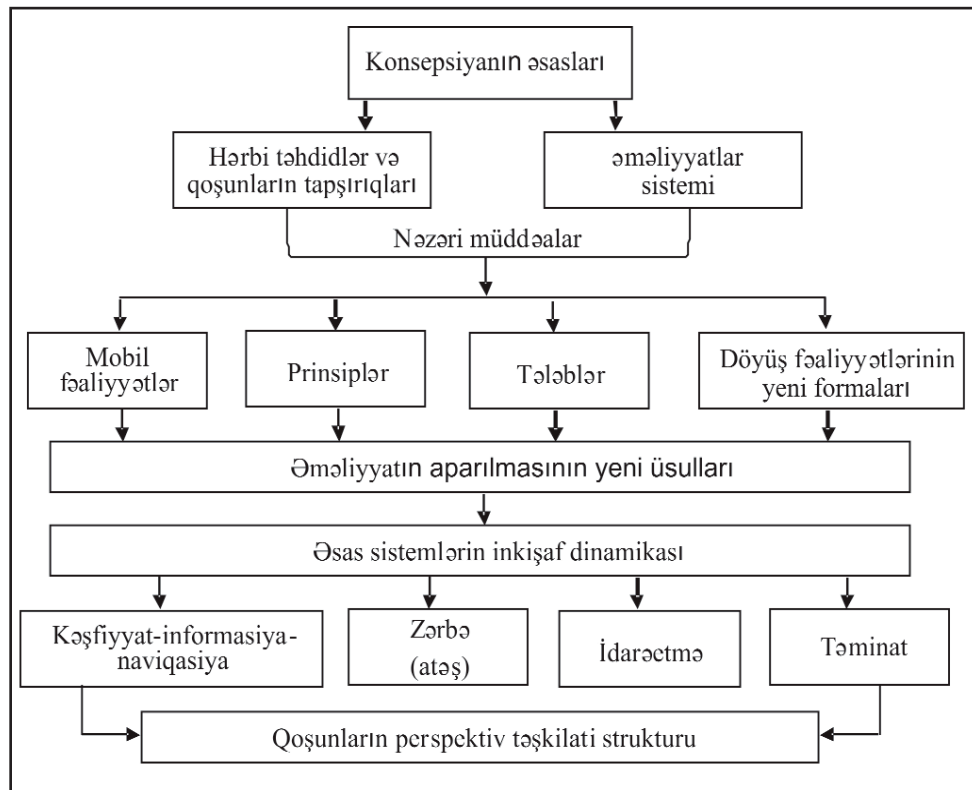
Bunlardan ən vacibi əməliyyatların (döyüşlərin) hazırlığı və aparılması barədə mövcud fikirlərin dəyişmiş şərtlərə uyğun olmaması problemidir. Bununla əlaqədar müasir əməliyyatların (döyüşlərin) yeni konsepsiyasının işlənilib hazırlanmasına zərurət yaranmışdır. Sözsüz ki, yeni əməliyyat konsepsiyası əməliyyat məharətinin son nailiyyətlərinə, həmçinin silahlı mübarizənin yeni vasitələrinə və qoşunların yeni təşkilati strukturuna əsaslanmalıdır. Bu konsepsiya sayəsində əməliyyatın aparılma prinsiplərinin dəqiqləşdirilməsi, dəyişən şəraitə cavab verən yeni üsulların işlənilib hazırlanması mümkün olacaq əsas ideya bazasının müəyyənləşdirilməsini tələb edir.

HƏRBİ NƏZƏRİYYƏ

Yeni əməliyyat konsepsiyası silahlı mübarizənin dəyişmiş şərtlərinin nəzərə alınması ilə hərbi əməliyyatların təşkili və aparılmasına ümumi yanaşmanı əks etdirən fikirlərin məcmusundan ibarət olmalıdır. Onun əsasını qoşunların mobil fəaliyyətlərinin təşkil etməsi məqsəduyğundur. Bu zaman mobil fəaliyyətlərin keyfiyyət göstəricisi kimi döyüş sisteminin funksiyasının və qoşunların nəinki çevik manevr həyata keçirmə bacarığı, həmçinin düşmənin fəaliyyətlərinə cavab reaksiyası, onu qabaqlama və təşəbbüsü ələ keçirmə amili əsas götürülə bilər. Tərəfimizdən təklif edilən yeni yanaşma əməliyyatın və döyüşün mövcud olan aparılma üsullarının məzmununa əlavələr etməyə və əsasən də silahlı münaqişə və lokal müharibələrdə yenilərini işləyib hazırlamağa imkan verir. [2]

Buna istinadən əməliyyat konsepsiyasını “Mobil əməliyyat” adlandırmaq daha məqsəduyğundur. “Mobil əməliyyat” anlayışı istənilən digər əməliyyatlarda olduğu kimi xeyli dərəcədə şərti xarakter daşıyır. Əminliklə demək olar ki, müasir hərbi fəaliyyətlər mobil formada keçirilir, belə ki, son dövrdə aparılan müharibələr yeni texnologiyalara əsaslanmaqla dörd ölçülü məkanda daimi fəaliyyət tendensiyası xarakteri almışdır.

ŞEM 1. YENİ ƏMƏLİYYAT KONSEPSİYASININ STRUKTURU

Təklif edilən yeni konsepsiyanın əsası yarana biləcək hərbi təhdidlərə qarşı qoşunların fəaliyyətləri və onların tərkib hissəsi olan müxtəlif növ əməliyyatlardan ibarətdir. Müasir dövrdə texnologiyaların inkişafını nəzərə alaraq, qoşunların müxtəlif əməliyyatlarında mobil fəaliyyətlərin, döyüş fəaliyyətlərinin yeni formalarının işlənilib hazırlanması və bundan irəli gələn prinsip və tələblər əməliyyatın aparılmasının yeni üsullarının tətbiq edilmə zəruriliyini irəli sürür. Əməliyyatlarda iştirak edən qüvvə və vasitələrin yüksək effektivliklə tətbiq edilməsi məqsədilə yaradılan kəşfiyyat-informasiya-naviqasiya, zərbə (atəş), idarəetmə və təminat sistemlərinin inkişaf dinamikası qoşunların müvafiq təşkilati strukturunu müəyyən etməlidir.

Yeni konsepsiyanın yaradılması, həmçinin hal-hazırda əməliyyatda məhdud qüvvələrlə mürəkkəb və həcmli tapşırıqların maksimal nəticə ilə yerinə yetirilməsinə imkan verən yeni üsulların tətbiqinə tələbatın meydana çıxması ilə əlaqədardır. Əməliyyat konsepsiyasında müasir əməliyyatların növbəti tərkib hissələri öz əksini tapmalıdır:

- düşmənin əməliyyat düzülüşünün bütün dərinliyində ona atəşlə zərərvermə;
- düşməni qabaqlama və onu hissələrlə darmadağın etmək məqsədilə qoşunların mobil fəaliyyətləri;
- aktiv informasiya əks-təsiri (əməliyyat maskalanması, REM və psixoloji mübarizə tətbiq etməklə);
- düşmən arxasında onun desant-diversiya qüvvələri ilə məqsədyönlü mübarizə;
- qoşunların daim bütün növ silahlardan və digər təhlükəli təsiretmə amillərindən qorunması üzrə tədbirlər görülməsi. [3]

Qoşunlar belə bacarıqlara malik olduqda silahlı münaqişələrin istənilən əməliyyat növündə mobil fəaliyyət göstərə bilər. Lakin bu zaman müəyyən prinsip və tələblər rəhbər tutulmalı və yerinə yetirilməlidir. Əməliyyatın gedişində və taktikada bu prinsiplər əməliyyatın (döyüşün) təşkili və aparılması zamanı komandirlərin və idarəetmə orqanlarının yaradıcı fəaliyyətinin əsasını təşkil edir.

Məlumdur ki, prinsiplər – tarixi təcrübə ilə yoxlanılmış döyüş fəaliyyətlərinin fundamental mahiyyətini əks etdirən daha ümumi qaydalardır. Onlar yeni şəraitin tələblərinə cavab vermədikdə dəyişdirilə və ya onların məzmunu dəqiqləşdirilə bilər. [4]

Hər bir ordunun nəyə qadir olduğu və döyüş prinsiplərinin təhlili göstərir ki, qoşunların mobil fəaliyyətlərinin təşkili və mobil əməliyyatların aparılması zamanı ilk növbədə aşağıdakı prinsipləri rəhbər tutmaq daha məqsədəuyğundur:

1. Düşmənin təşəbbüsə yiyələnməsi və onun əldə saxlanmasına yönəldilmiş fəaliyyətlərdə qabaqlanması;
2. Qoşunların, atəşin və vasitələrin manevri;
3. Düşmən qruplaşmalarının ardıcıl olaraq darmadağın edilməsi üçün seçilmiş

HƏRBİ NƏZƏRİYYƏ

istiqlamətlərdə səylərin qətiyyətlə cəmləşdirilməsi;

4. Düşmənin bütün əməliyyat düzülüşü dərinliyində atəşlə zərərvurmanın həyata keçirilməsi;

5. Müxtəlif növlü və qismli qüvvə və vasitələrin razılaşdırılmış tətbiqi;

6. Qoşunların etibarlı qorunması və minimal itkilərlə qələbənin əldə edilməsi;

7. Aktiv informasiya mübarizəsi.

Bu prinsiplərə riayət olunması mobil fəaliyyətlərin və əməliyyatların aparılması üçün şərait yaradır. Eyni zamanda belə fəaliyyətlər digər məlum prinsiplərə də əməl olunmasını nəzərdə tutur, lakin onlardan qoşunların mobil fəaliyyətlərinin daha çox dərəcədə asılı olanlarının əsaslandırılması və məzmununun daha təfəssilatlı açıqlanmasının xeyli əhəmiyyəti vardır. [5]

Düşmənin fəaliyyətlərdə qabaqlanması, təşəbbüsün qazanılması və əldə saxlanması prinsipi yeni qaydada ifadə edilmişdir. Müasir əməliyyatlarda bunun həyata keçirilməsi qoşunların aktiv və qətiyyətli, bir qayda olaraq, hücum fəaliyyətləri olmadan mümkün deyil. Adətən, hücum edən tərəf döyüş fəaliyyətlərinin başlanması vaxtını, əsas zərbə istiqamətini, hücumə keçmə üsullarını, atəşlə zərərvurmanın həyata keçirilmə qaydasını və düşməni digər təsiretmə növlərini, həmçinin düşməni öz iradəsinə necə tabe etməyin yollarını da seçmək imkanına malik olur. Təşəbbüsə müəyyən dərəcədə müdafiə olunan tərəf də qabaqlayıcı atəş zərbəsinin endirilməsi, atəş hazırlığının keçirilməsi, aktiv informasiya əks-təsirinin göstərilməsi və ya qoşunların müdafiənin ön xətti qarşısına çıxarılması ilə zərbələrin endirilməsi zamanı malik ola bilər. [6] Lakin müdafiə olunan üçün belə şərtlər həmişə mümkün olmur və buna görə də müdafiədə təşəbbüs döyüş fəaliyyətlərinin başlanması ilə ilk növbədə taktiki, sonra isə əməliyyat səviyyəsində düşmənin əlindən alınmalıdır. Bu zaman yeni şəraitdə düşmənin təşəbbüsə yiyələnməyə və onu əldə saxlamağa yönəldilmiş fəaliyyətlərdə qabaqlanması əsasən idarəetmə və informasiya mübarizəsi sisteminin dəqiq işləməsindən asılı olur.

Qoşunların, atəşin və vasitələrin manevari mahiyyətə mobil fəaliyyətlərin aparılmasının əsasını təşkil edir. Bu zaman qeyd olunmalıdır ki, onun tətbiqinin üsulları və hərtərəfli təmin olunması əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. Belə ki, müasir və əsasən də gələcək əməliyyatlarda qoşunların və vasitələrin manevari hava məkanının nəinki əməliyyat, həmçinin taktiki səviyyədə geniş istifadəsi olmadan mümkün deyil. Əlbəttə ki, manevr ancaq hava ilə həyata keçirilmir, lakin eyni zamanda qüvvə və vasitələrin bir hissəsi (aeromobil, yüngül hissə və bölmələr, ön idarəetmə məntəqələri, zəruri olan material hissələri və s.) yerdəyişməni hava ilə etməlidir. Manevrin təmin edilməsində HİM qoşunlarına, mühəndis və digər təminat növlərinə, həmçinin bütövlükdə qoşunların mühafizəsinə xüsusi önəm verilir.

Seçilmiş istiqamətlərdə düşmən qruplaşmalarının ardıcılıqla darmadağın edil-

məsi üçün səylərin qətiyyətlə cəmləşdirilməsi prinsipi yeni şəraitdə qüvvə və vasitələrin nəinki düşmənin əsas, həmçinin digər qruplaşmalarının da həlledici yerdə və lazımı vaxtda darmadağın edilməsi üçün mövcud olan qüvvə və vasitələrin çox hissəsinin tətbiq olunmasını nəzərdə tutur. Bu zaman qoşunların sıxlığının fiziki artırılması deyil, uzaq məsafədən atəşlə zərərvurma və cinahdan zərbələrin endirilməsi üçün qüvvələrin manevri hesabına səylərin cəmləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Düşmənin əməliyyat düzülüşünün bütün dərinliyinə zərərvurma prinsipi onun həyata keçirilmə şərtlərinin xeyli dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq müəyyən edilməsidir. Əməliyyatın və döyüşün məkan əhatəsi, o cümlədən düşmən qoşunlarının əməliyyat düzülüşünün dərinliyi müdafiədə olduğu kimi hücumda da xeyli artmışdır. Belə şəraitdə düşmənin düzülüşünün bütün dərinliyində ona zərərvurma mürəkkəb tapşırıqlardan birinə çevrilməklə onun yerinə yetirilməsi əsasən bütün vacib, o cümlədən hərəkətdə olan hədəf və obyektlərə, eyni zamanda aşkar və məhvetmə rejimində işləyən (uzaq məsafədə) yüksək sərrast silah və aviasiya atəşi ilə zərərvurma hesabına mümkündür.

Mobil fəaliyyətlərin aparılması zamanı bu prinsipin həyata keçirilməsi əvvəlkindən daha mürəkkəb xarakter daşıyır və ancaq kəşfiyyat və idarəetmə sisteminin yüksək effektivliyi, həmçinin aviasiyanın (əsasən də ordu aviasiyasının) düşmənin arxa bölgəsində fəaliyyət üçün ayrılmış qüvvə və vasitələrin endirilməsi və dəstəklənməsi məqsədilə geniş istifadə olunması şəraitində mümkündür. [7]

Müxtəlif növlü və qismli qüvvə və vasitələrin uzlaşdırılmış tətbiqi prinsipi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, onun həyata keçirilməsi ümumqoşun birləşmə və hissələrinin (birinci əməliyyatlarda bundan başqa sərhəd və daxili qoşunların) aviasiya, raket qoşunları və artilneriya HHM qoşunları, əməliyyat və maddi-texniki təminat vasitələri ilə yerinə və vaxtına görə dəqiq razılaşdırılmış fəaliyyətləri ilə əlaqədardır. Bu zaman qoşunların idarə edilməsi real vaxt miqyasına yaxın həyata keçirilməli və tez dəyişən şəraitlə əlaqədar olaraq, əvvəl qəbul edilmiş qərarlara düzəlişlərin daha tez-tez edilməsini və qoşunların tapşırıqlarının dəqiqləşdirilməsini tələb edir. Əməliyyatda bütün qüvvə və vasitələrin fəaliyyətinin, əsasən də həlledici anlarda, vahid qaydada və razılaşdırılmış olması qoşunların döyüş gücünün maksimal tətbiq edilməsinə imkan yaradaraq onların mobil fəaliyyətlərinin həlledici şərtlərdən birinə çevrilir. [8]

Qoşunların etibarlı qorunması və qələbənin minimal itkilərlə qazanılması prinsipi düşmənin zərərvurma vasitələrinin zərbələrinə dayanıqlığı artırmağa, əlverişsiz döyüş şəraiti amillərinin təsiri altında qoyulmuş tapşırıqların yerinə yetirilməsi zamanı zəruri olan davamlılığı və döyüş imkanlarının daha tam həyata keçirilməsini təmin etməyə, həmçinin öz silahından məqsədyönlü və təhlükəsiz istifadəyə imkan yaradır. Qoşunların qorunma prinsipinin həyata

HƏRBİ NƏZƏRİYYƏ

keçirilməsinə aşağıdakı yollarla nail olunur:

– düşmənin nüvə və digər kütləvi qırğın silahlarının tətbiqinə hazırlığının daim izlənməsi, zərərvurma vasitələri ilə zərbələrin endirilməsi təhlükəsinin, habelə digər təhlükəli amillərin təsir etməsinin aşkar olunması, birləşmələrə bu barədə (hissə və bölmələrə) xəbər verilməsi və şəxsi heyətin xəbərdar edilməsi;

– düşmənin zərbələr endirməsinə hazırlığı zamanı onun sarsıdılması və ya zəiflədilməsi üçün ştatda olan, tabeliyə verilmiş, dəstəkləyən qüvvə və vasitələrin kompleks tətbiqi ilə aktiv əks-təsinin edilməsi;

– zabit və əsgərlərin təchizatının təkmilləşdirilməsi.

Aktiv informasiya mübarizəsi prinsipi müasir əməliyyatlarda qələbənin əldə edilməsində həlledici amillərdən birinə çevrilmişdir. Xüsusi əhəmiyyət kəsb edən bu tələbin yerinə yetirilməsini bir qədər çətinləşdirən səbəblər vardır. Onlardan birincisi – əməliyyat və taktiki səviyyələrdə informasiya mübarizəsi üzrə nəzəri qaydaların kifayət qədər tədqiq olunmaması, ikincisi isə – informasiya mübarizəsinin yeni vasitələrinin işlənilib hazırlanması və tətbiq edilməsində mövcud geriliyin qalması. Keçirilən əməliyyatların təcrübəsi deməyə əsas verir ki, birlik və birləşmələrdə informasiya mübarizəsinin təşkilatçısı – ümumqoşun qərargahı, onun əsas icraçıları isə – kəşfiyyatın qüvvə və vasitələri, REM, əməliyyat maskalanması, mənəvi-psixoloji təminat, həmçinin digər qüvvə və vasitələrdir.

Bu əsas prinsiplərdən başqa, mobil əməliyyatlara bir çox quru qoşunları üçün yeni tələblərin verilməsi böyük əhəmiyyət daşıyır. Bunlara aşağıdakılar aiddir:

– kəşfiyyat sisteminin real zamanda və ya ona yaxın olan vaxt miqyasında işləyə bilməsi;

– idarəetmə sisteminin düşməni qabaqlamanı təmin edən rejimdə fəaliyyət göstərməsi;

– düşməne atəşlə və elektron üsulla zərərvurmanın yüksək effektivliyi;

– düşmənin arxasında desant-təxribat və qeyri-nizami silahlı qurumlarla aktiv mübarizənin aparılması;

– qoşunların və obyektlərin düşmənin hava hücumu vasitələrindən etibarlı qorunması;

– qoşunların müəyyən qisminin hava məkanı ilə manevr edə bilməsi;

– mühəndis maneələrinin geniş tətbiqi;

– qoşunların taktiki qruplaşmalarının müstəqilliyi və avtonomluğunun yüksəldilməsi;

– şəxsi heyətin yüksək mənəvi-döyüş keyfiyyətləri;

– maddi-texniki təminat xidmətinin qoşunların mobil fəaliyyətlər apardığı zaman tapşırıqları yerinə yetirə bilməsi.

Araşdırmalar göstərir ki, qeyd edilən prinsip və tələblərin praktiki yerinə yetirilməsi qoşunların mobilliyini artırır, mövcud olan əməliyyatları aparma üsul-

larına əlavələr etməyə və genişləndirməyə imkan yaradır. Müdafiəyə keçmə zamanı onların aparılmasının əsas ideyası qabaqcadan düşməyə atəşlə zərərvermə, qüvvələrin bir hissəsi ilə vacib rayonların əldə möhkəm saxlanması və bu rayonları yandan keçməklə hücum edən qruplaşmaları atəş vasitələrinin, radioelektron susdurma vasitələrinin növbə ilə cəmləşdirilməsi, mobil qoşun qruplaşmaları və ya ehtiyat qüvvələri ilə cinah və ya qarşılama zərbələrinin endirilməsi yolu ilə ardıcılıqla darmadağın etməkdən ibarətdir.

Hücum zamanı zolaqlarda bütöv cəbhənin olmaması şəraitində müdafiə olunan düşmənin darmadağın edilməsinin əsas üsulları qabaqlayıcı atəş və radioelektron zərbələrin, daha sonra cəbhədən, cinahlardan və arxadan razılaşdırılmış zərbələrin ardıcıl endirilməsi ilə dərin dövrələmə (o cümlədən hava ilə) və yandan keçmə ola bilər.

Qoşunların mobil fəaliyyətləri qeyri-nizami böyük qurumlara qarşı silahlı münaqişədə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Yaxşı kəşfiyyat, sərrast və güclü atəşlə zərərvermə qoşunların çevik fəaliyyətləri ilə birlikdə belə qurumların qısa müddətdə və minimal itkilərlə darmadağın olunması üçün şərait yaradır. Yeni üsulların tətbiqi ilə əməliyyatların aparılması yeni “genişləndirilmiş döyüş sahəsi” şəraitində, hər iki tərəfin geniş cəbhədə zəif mühafizə olunan sahələr və cinahların mövcudluğu zamanı fəaliyyət göstərdiyi halda mümkündür. Bütövlükdə əməliyyatın aparılmasının konkret üsulları xeyli genişlənərək düşməyə əlavə çətinliklər yaradır, öz qoşunlarına isə şablon fəaliyyətlərdən uzaqlaşaraq düşməni darmadağın etmə üsullarını seçməkdə yeni təşəbbüslər göstərməyə imkan verir.

NƏTİCƏ

İşlənib hazırlanmış yeni konsepsiya əməliyyatlarda və ümumqoşun döyüşlərində quru qoşunlarının və onlarla qarşılıqlı fəaliyyətdə olan qüvvə və vasitələrin tətbiqi nəzəriyyəsinin sonrakı təkmilləşdirilməsinə istiqamətləndirilir. Mövcud maddələr nizamnamə sənədlərinə əsaslanır və döyüş fəaliyyətlərinin aparılmasının perspektiv üsul və formalarını əhatə edir. Burada əməliyyatların və döyüş fəaliyyətlərinin yoxlanılmış və özünü doğrultmuş üsulları inkar edilmir, lakin eyni zamanda onların məzmununun yeni şərtləri nəzərə alınaraq belə əməliyyatlarda fəaliyyətin effektivliyinin xeyli artırılması üçün müvafiq şəraitin yaradılması barədə tövsiyələr verilir. Bu tövsiyələr hərbi məharətinin inkişafının əsas tendensiyalarına cavab verir və ilk olaraq müasir şəraitdə quru qoşunlarının döyüş imkanlarının yüksəldilməsinə yönəldilmişdir.

Yeni konsepsiyaların tətbiq olunması hərbi əməliyyatların və ümumqoşun döyüşünün hazırlanması və aparılması nəzəriyyəsinin inkişafına müəyyən töhfələr gətirir və zabitlərin hazırlığının müasir dövrün tələblərinə uyğun yerinə yetirilməsini təmin edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Тактика. Москва “Воениздат”, 1987
2. www.vpk.ru – Новые тенденции в развитии взглядов на применение вооруженных сил и способы поражения противника в военных действиях
3. Mikayılov T. “Qanunsuz silahlı qurumlarla mübarizə üzrə qoşun əməliyyatlarında düşməyə atəşlə zərərvermə”, “Hərbi bilik” jurnalı, № 3, 2015
4. www. sabmlib.ru – Взгляды командования OBS NATO на подготовку и ведение наступательных операций
5. “Son dövrlərdə aparılmış lokal və regional müharibələrin əməliyyatlarında atəşlə zərərvermanın təhlili” polkovnik T.Mikayılov – Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasında elmi-praktik konfrans materiallarından.
6. www. pentagonus.ru – Зарубежные концепции ведения нетрадиционных боевых действий в локальных конфликтах
7. Микайлов Т. “Формы и способы ведения боевых действий поликвации незаконных вооруженных формирований” журнал “Евразийский союз ученых” № 7, 2015
8. www. pentagonus.ru – Основы оперативного искусства вооруженных сил США

РЕЗЮМЕ

СОЗДАНИЕ НОВОЙ КОНЦЕПЦИИ ПОДГОТОВКИ И ВЕДЕНИЯ ОПЕРАЦИЙ ОБЩЕВОЙСКОВЫХ ФОРМИРОВАНИЙ

Т. МИКАЙЛОВ

В статье произведен анализ полученного опыта позволяющий выявить некоторые тенденции в развитии подготовки и ведения боевых действий общевойсковых формирований. Самые важные из них отражает объективную потребность создания новых принципов и требований мобильных действий. Сделанные рекомендации отвечают основным тенденциям развития военного искусства и нацелены на повышение боевых возможностей сухопутных войск.

SUMMARY

THE CREATION OF THE NEW CONCEPTION PREPARING AND CONDUCTIONS OF OPERATIONS OF FORMING JOINED FORCES

T. MIKAYILOV

In the article, it has been analysed the obtained experience which allows to show some tendencies in developing and conductions of joined forces operations the most important of them reflect objective requirements of mobile actions. Recommenolations meet the requirements of the main tendentions of developing military art and aimed at rising military facilities of armed forces.

HHQ HİSSƏ VƏ BÖLMƏLƏRİNİN DÖYÜŞ İMKANLARINI QIYMƏTLƏNDİRMƏ METODİKASI

Polkovnik Firuz QULAMOV

Qulamov Firuz İbrahim oğlu 1969-cu ildə Bakı şəhərində anadan olub. Dauqavpils Ali Hərbi Aviasiya Mühəndisləri Məktəbini (1992) bitirib. Beynəlxalq strateji kursların iştirakçısıdır. Silahlı Qüvvələrdə bir çox vəzifələrdə, o cümlədən SQ aviasiya uçuşları təhlükəsizliyi xidmətinin rəis müavini vəzifəsində xidmət edib.

Hal-hazırda Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasında Döyüş və MTT kafedrasının Hava Qüvvələri silsiləsinin rəisi vəzifəsində xidmət edir.

Açar sözlər: düşmənə atəşlə zərərvurma, aviasiya zərərvurma vasitələri, gətirilmiş zərərvurma zonası, ekipajın hazırlıq səviyyəsi.

Ключевые слова: огневое поражение противника, авиационные средства поражения, приведенная зона поражения, уровень подготовленности экипажа.

Keywords: fire damage to enemy, the means of aviation damage, damage zone, the level of crew preparation.

e-mail: firuz.qulamov@bk.ru

HHQ birləşmələrinin əməliyyat məharəti nəzəriyyəsi və təcrübəsində əməliyyat imkanları anlayışından istifadə olunur. HHQ aviasiya birləşmələrinin əməliyyat imkanları dedikdə konkret əməliyyat-taktiki şəraitdə əməliyyat tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi vaxtı əldə edilə biləcək nəticə başa düşülür.

Əməliyyat imkanları ümumiləşdirilmiş göstərici olduğu üçün aviasiya zərbələrinin nəticələrini proqnozlaşdırma zamanı aviasiya birləşmələri, hissə və bölmələrinin döyüş imkanlarının təsadüfi (xüsusi) göstəricilərindən istifadə edilir. Bu göstəricilər sadalananları ehtiva edir:

- gözlənilən aviasiya zərbəsinin (döyüş fəaliyyətlərinin) nəticəsini;
- zərbə aviasiyasının fəaliyyət genişliyini;
- döyüş tapşırığını yerinə yetirmək üçün tələb olunan vaxtı;
- düşmən HHM-in dəf edilməsi üçün döyüş imkanlarının reallaşdırılma dərəcəsinə;
- döyüş tapşırığının yerinə yetirilmə dərəcəsinə.

HƏRBİ NƏZƏRİYYƏ

Aviasiya zərbəsinin gözlənilən nəticəsi əsas göstərici hesab olunur. Zərbə aviasiyası ilə düşməyə verilmiş itkinin miqdarı aşağıdakı amillərə görə təyin edilir:

- aviasiya hissəsində təyyarələrin sayı;
- obyektə (hədəfə) verilmiş məhvetmə dərəcəsinin endirilməsi üçün təyyarələrin poliqon naryadı;
- stasionar HHM vasitələrinin məhv edilməsi üçün ayrılan təyyarələrin miqdarı;
- döyüş hazırlığı əmsali;
- zərbə obyektinə uçuş marşrutu və ya rayonunda HHM-in dəfətmə imkanı ilə.

Zərbə aviasiyasıyla düşməyə verilmiş ümumi itki, zərbə aviasiyası hissələri və (ordu, həmləedici və cəbhə bombardmançı aviasiyası) məhv edilmiş obyektlərin cəmi ilə təyin olunur.

Yer və suüstü obyektlərin aviasiya ilə məhv edilmə effektivliyinin kəmiyyətə qiymətləndirilməsi ehtimal metodları vasitəsilə yerinə yetirilir.

Təlimat üzrə aşağıda sadalanan tapşırıqlar həll olunur:

- aviasiya zərbəsinin gözlənilən nəticəsinin qiymətləndirilməsi;
- verilmiş itkinin miqdarını hesablamaq üçün tələb olunan güc və vasitə naryadlarının təyin edilməsi;
- AZV-ni (aviasiya zərərverməsi) tətbiq etmə ardıcılığı və onların tətbiq rasionallığı.

Metodika sadalanan xüsusiyyətlərə əsaslanır (şəkil 1):

1. Hədəflərin və zərərurma zonalarının konfigurasiyası düzbucaqlı formasında.

2. Yerdəki hədəflər üzrə AZV zərərurma təsirinin obyektini kimi **təyin olunmuş zərərurma zonası** (TOZZ) qəbul olunub. TOZZ-un ölçüləri (L_x, L_z) hədəfin və AZV-nin tipi, həmçinin zərərurma tipindən asılıdır.

3. Metodika aviasiya fəaliyyətlərinin tək (kiçik ölçülü), qrup və sahəli obyektləri üçün eynidir və qrup obyektinin effektiv məhv edilməsinin ümumi tapşırığına baxışlar əsasında qurulub.

Qrup obyektini – tərəfləri M_x və M_z olan düzbucaqlının həddlərində bərabər paylaşılan eyni tipli obyektlərdən – (hədəflərdən) N_H -dan ibarətdir. Tək obyekt – qrup obyektinin xüsusi halıdır ($N_H = 1$), ölçüləri isə $M_x = M_z = 0$ -dır.

Yer (suüstü) hədəflərinə zərərurma üçün AZV-nin döyüş tətbiqi təlimatında zərbə obyektlərinin tipik ölçüləri göstərilmişdir.

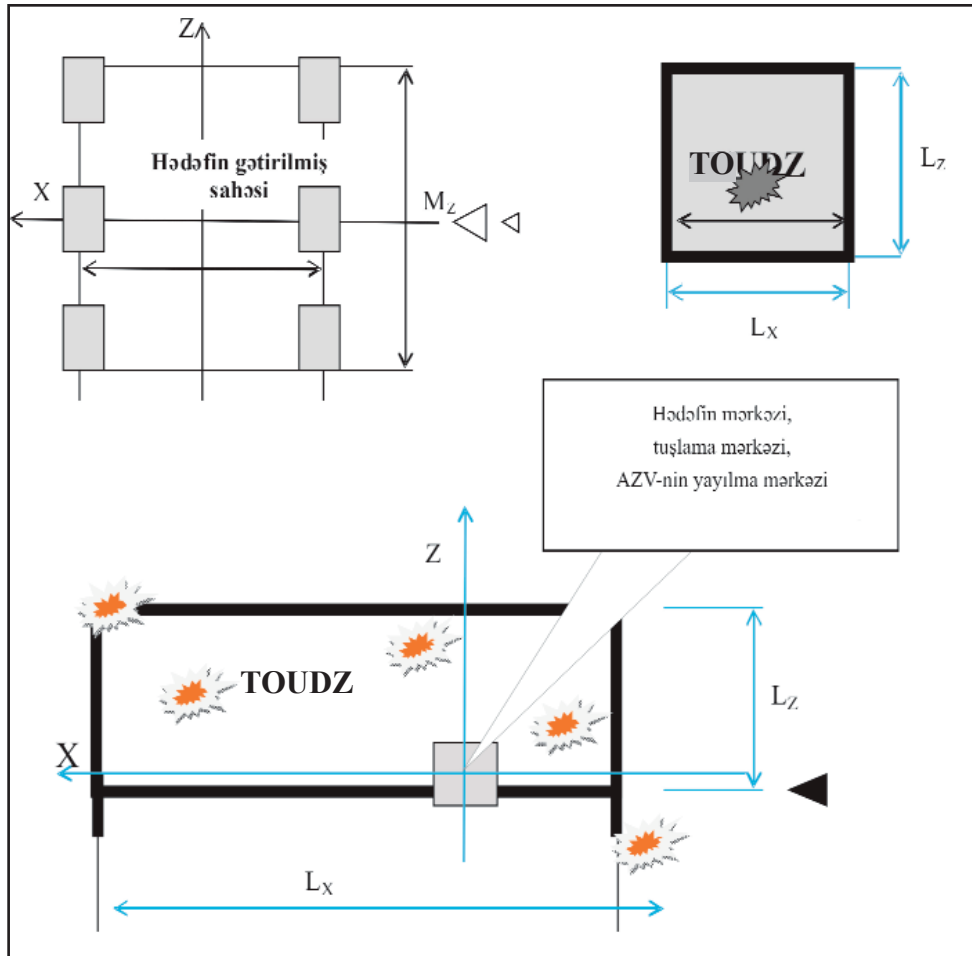
4. AZV-nin vahid yayılma sxemi qismində qəbul olunub:

- qrup yayılması – E_{xQ}, E_{zQ} ;
- AZV-nin seriyada (yayılım halında) fərdi yayılması – E_{xi}, E_{zi} .

Metodikada qəbul edilib ki, L_x, L_z tərəfli düzbucaqlıdan ibarət olan, təyin

olunmuş uçub dağılma zonasının (TOUDZ) hüdudlarında AZV sabit orta sıxlıqla (statistik bərabər) paylaşır.

TOUDZ-un həcmi tətbiq olunan AZV-nin miqdarı və onun boşalma intervalından, seriyada (yayımda) AZV-nin fərdi yayılma kəmiyyətindən, kasetli AZV-nin tətbiqi vaxtı isə (RBK, RBS, KMQU) TOUDZ-un həcmindən asılıdır. TOUDZ-un ölçüləri təlimatda göstərilmiş qrafiklərlə təyin olunur.

ŞƏKİL 1. Yerüstü (suüstü) hədəflərin məhvi üçün AZV-nin tətbiq effektivliyinin kəmiyyətcə qiymətləndirilmə metodikasının əsas müddələrinin şərhı

5. Metodikada AZV və bütün hədəflər üçün hədəfə zərərvermanın **vahid zona qanunu** qəbul edilib. Burada məqsəd yekunlayıcı sahə (TOUDZ + TOZZ) ilə hədəfin örtülmə sahəsinin orta payını və hədəfin (TOZZ) örtülmə ehtimalını təyin etməkdir. Bu zaman AZV-nin qrup hədəflərinə tətbiqi vaxtı bir atəşin təsiri ilə zərər vurulmuş obyektlərin orta miqdarı $M_1(V)$ (hədəfin zərər vurulmuş

HƏRBİ NƏZƏRİYYƏ

sahə payı) asılıdır:

– TOZZ nəzərə alınmaqla hədəfin sahəsinin TOUDZ örtülmə sahəsinin riyazi gözləntisinin nisbətindən;

– TOZZ ilə örtülmüş hədəfə zərərvermanın orta ehtimalından.

6. Metodika sadalanan təsadüfi tapşırıqları həll etməyə imkan verir:

– təsir obyektində nişanalma nöqtələrinin sayını təyin etməyə;

– hədəfə bir neçə zərbə ilə orta və ehtimallı itkini təyin etməyə;

– təyin edilmiş zərərvermə dərəcəsi ilə hədəfə zərər vurmaq üçün lazım olan təyyarə naryadlarını təyin etməyə;

– AZV tətbiqinin əlverişli şərtlərini təyin etməyə.

7. Metodikanın aşağıda sadalanan xüsusiyyətləri var:

– müxtəlif tipli obyektlər üzrə hesablamalar (QEZ, körpülər, gəmilər);

– AZV-nin müxtəlif tipləri üzrə istifadə imkanları (birdəfəlik bomba kasetlərinin tərkibində özütüshlanan tank əleyhinə döyüş elementləri);

– sərbəst nişanalma vaxtı iki müxtəlif AZV tipinin bir atəşlə tətbiq effektivliyinin qiymətləndirilməsi;

– havadan məsafəli minalama effektivliyinin qiymətləndirilməsi;

– idarəolunan AZV tətbiqi;

– köməkçi təyinatlı aviasiya vasitələrinin tətbiqi (SAB, FOTAB, ROSAB, TAB, AQİTAB).

8. Praktiki hesablamalar üçün təlimatda lazımi təyyarə naryadlarının qrafik şəkildə hazır həlli göstərilir. Bura ekipajın hazırlıq səviyyəsi əmsalı (KE) nəzərə alınaraq HHQ komandanının əmri ilə daxil edilmiş normativlər aiddir (snayper -0,5; əla atəş hazırlığı -0,7; yaxşı atəş hazırlığı -1,0; kafi atəş hazırlığı -1,25).

Yer və dəniz obyektlərinə AZV-nin döyüş tətbiqi effektivliyinin kəmiyyətə qiymətləndirilmə metodikasını düşmən hədəflərinə zərərvermə üzrə aviasiya hissə və bölmələrinin imkanlarının qiymətləndirilmə metodikasının əsasıdır. Bu metodikanın tərkibini göstərilmiş müddəalar və fərziyyələr təşkil edir.

1. Əməliyyat-taktiki şərtləri üçün imkanlar verilmiş hissə və birləşmədə olan təyyarə heyəti ilə təyin olunmuş vaxt ərzində döyüş tapşırığını yerinə yetirərkən fəaliyyətlərin gözlənilən orta nəticəsi ilə qiymətləndirilir. Həmləedici, cəbhə-bombardmançı və uzaq aviasiya hissə və birləşmələrinin imkanlarının qiymətləndirilməsində əsas kimi, hədəfə zərərvermə imkanları götürülür.

2. Zərər vurulmuş obyektlərin sayı – fasiləsiz (0-dan sonsuzluğa qədər, yəni obyektlərin sayı) və təsadüfi kəmiyyətdir. İmkanların göstəriciləri kimi, I tipli zərər vurulmuş obyektlərin gözlənilən (riyazi gözlənilən) orta sayı M_z götürülür. İndeks “z” – təyyarələrin zərərvermə obyektlərinə çatdıqlarını, hədəfə hərəkətdən çıxdıqlarını və AZV tətbiq etdiklərini göstərir.

3. Zərərvermə imkanlarının qiymətləndirilməsində başlanğıc göstəricilər bunlardır:

- zərbə aviasiyası hissə və birləşmələrinin döyüş heyəti;
- döyüş gərginliyi;
- güclərin aviasiya təsir obyektləri üzrə paylaşdırılması;
- təyyarələrin döyüş sursatıyla təchiz olunması;
- AZV-nin dəqiq tətbiqi;
- obyektlərə zərərurma normaları.

4. Zərərurma üzrə imkanların qiymətləndirilməsi **zərbənin verilmiş nəticəsi** lazımi sayda təyyarə naryadlarından istifadə etməklə əldə olunur.

Metodika birləşmə və ya hissədə eyni tipli təyyarələr olan hallarda tətbiq edilir. Bu zaman təyyarələrin lazımi naryadı düşməyə orta itki vermək üçün təyin olunur. Zərər vurulmuş obyektlərin sayını təyin etmək üçün göstərilmiş düsturdan istifadə etmək olar:

$$N_{ii} = N_{tu} nBK_{spi}/N_i$$

burada:

N_{tu} – hissədə (birlikdə) təyyarələrin sayı;

nB – döyüş gərginliyi;

K_{spi} – səylərin paylaşdırılma əmsalı (i – tipli obyektlərə zərər vurmaq üçün ayrılmış uçuşların sayı);

N_i – bir obyektə lazım olan təyyarə naryadı.

Düşmən obyektlərinə zərərurma imkanları (zərər vurulmuş i tipli obyektlərin gözlənilən riyazi sayı) qayda üzrə şəraitlər diapazonu üçün qiymətləndirilir. Bu vaxt qiymətləndirməyə iki cür yanaşmaq olar.

Birinci yanaşma – i tipli obyektə zərər vurmaq üçün lazım olan maksimal və minimal təyyarə naryadlarından asılı olaraq, zərər vurulmuş obyektlərin maksimal və minimal sayını göstərməklə bağlıdır.

İkinci yanaşma – gözlənilən orta itki üçün, bir i tipli obyektə orta təyyarə naryadından asılı olaraq zərər vurulmuş obyektlərin orta sayının göstərməsini ehtiva edir.

Hər iki yanaşma zərbənin endirilmə şəraitlərini nəzərə almağa imkan verir (SMŞ, MMSŞ, yanacaq çənlərinin asılması və s.).

Zərbə aviasiyasının döyüş imkanlarının əsas göstəricisi **fəaliyyətlərin dərinliyi**, yəni verilmiş düşmən obyektinə AZV tətbiq etmək üçün aviasiya təyyarələrinin cəbhə xəttindən uça biləcəyi maksimal məsafədir. Fəaliyyətlərin dərinliyi təyyarənin taktiki radiusu və **aviasiya hissəsinin bazalaşma aerodromunun** cəbhə xəttindən uzaqlığı ilə təyin edilir.

Təyyarənin **taktiki radiusu** – onun qalxdığı aerodromdan döyüş tapşırığını yerinə yetirmək məqsədilə zərbə obyektinə qədər və yenidən öz aerodromunadək (verilmiş enmə aerodromu) qət etdiyi maksimal məsafədir. Taktiki radiusun kə-

HƏRBİ NƏZƏRİYYƏ

miyyəti zərbə qrupunun tərkibindən, aviasiya yanacağı ehtiyatından, döyüş düzlülüşünün qurulması və buraxılması qaydasından, uçuşun rejim və profilindən, asılmış AZV-dən, meteoroloji şəraitdən asılıdır. Taktiki radiusun hər konkret halında hesabat mühəndis-şturman tərəfindən aparılır. Aviasiya növləri üzrə təyyarələrin çatma imkanları aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir.

Aviasiyanın növü	Ordu aviasiyası	Həmləedici aviasiya	Bombard mançı aviasiya	Qırıcı aviasiya	Uzaq aviasiya
Çatma üzrə imkanları (km)	100-150	200-250	400-450	700-1000	3000-7000

CƏDVƏL 1

Zərbə aviasiyasında çatma imkanlarını bir neçə yolla artırmaq olar. Məsələn, havada yanacaqda doldurma və s. Bu üsul çatma imkanlarının 30-40% artırılmasına imkan verir.

Döyüş tapşırığını yerinə yetirmək üçün aviasiya hissəsinə (birlik və birləşməsinə) lazım olan vaxt döyüş sərəncamının (əmrin, komandanın) alınma anından tapşırığın yerinə yetirilməsinə qədər (zərbənin endirilməsi) olan müddətlə təyin edilir. O, hissədəki təyyarələrin tipindən, döyüş hazırlığı dərəcəsiindən, hissənin tapşırığı alan vaxtda olan vəziyyəti və təminatından, komandirin qərar qəbuletmə imkanı və peşəkarlıq səviyyəsindən, döyüş tapşırığının xarakterindən, cəlb edilən güclərin tərkibindən və tətbiq edilən AZV-dən asılıdır.

HHQ hissəsi (birləşməsi) üçün bu vaxt qərarın qəbul edilməsi, bölmələrə (hissələrə) tapşırıqların qoyulması, planlaşdırma, bölmələrin (hissələrin) tapşırığını yerinə yetirilməsinə hazırlığı, döyüşə hazırlıq dərəcəsinə gətirilməsi, hədəflərə uçuş və tapşırığı yerinə yetirilməsi vaxtlarının cəmindən alınır:

$$T_{dt} = T_{qər} + T_{tq} + T_{pl} + T_{haz} + T_{hg} + T_{uç} + T_{tap}$$

Düşmən HHM-nin əks-təsirini dəfətmə ehtimalı HHQ hissəsinin (birləşməsinin) əsas əməliyyat (döyüş) göstəricilərinə aiddir. Aviasiyanın düşmən əraziləri üzərində bütün fəaliyyətləri onun HHM-in əks-təsirini dəf etməsinə bağlı olduğuna görə, döyüş fəaliyyətlərinə hazırlıq vaxtı aviasiya hissə və birləşməsinin düşmən HHM-ni dəfətmə ehtimalını proqnozlaşdırmaqla aparılır. Düşmən HHM-ni dəfətmə imkanlarının qiymətləndirilməsi elektron hesablama maşınlarında modelləşmənin nəticələri əsasında yerinə yetirilir.

Ekipajla, qrup və aviasiya hissəsi ilə düşmən HHM-ni dəfətmə ehtimalının kəmiyyəti (Q_{HHM}) göstərilmiş düsturla təyin olunur:

$$Q_{HHM} = \prod_{i=1}^S Q_{i/i-1}$$

burada:

$Q_{i/i-1}$ – HHM-in i tipli vasitəsinin əks-təsirini dəfətmə ehtimalı;

S – i tipli HHM vasitəsinin təsir etdiyi zonaların sayı.

HHQ hissəsinin (birləşməsinin) düşmən HHM-nin əks-təsirini dəfətmə ehtimalı göstərilmiş düsturla təyin olunur:

$$Q_{HHM} = \frac{N_{de}}{N_{üm}}$$

burada:

N_{de} – düşmənin HHM əks-təsirini dəf etmiş təyyarələrin sayı;

$N_{üm}$ – döyüş uçuşunda iştirak edən təyyarələrin ümumi sayı.

Nəzəri araşdırmaların və lokal müharibələrin təcrübəsinə əsasən, düşmən HHM-nin bütün aviasiya növləri ilə döyüş fəaliyyətləri zamanı məqbul itki dərəcəsini təmin edən dəfətmə ehtimalı 0,95 – 0,97% ola bilər. Aviasiya hissələri bu itki dərəcəsi ilə tamamlama aparmayaraq, döyüş qabiliyyətini itirmədən təyin edilmiş dövrdə gərgin döyüş fəaliyyətləri apara bilər.

HHQ aviasiya hissələrinin (birləşmələrinin) döyüş imkanlarını hesablayarkən daim istifadə edilən göstəricilərlə yanaşı, hərbi-iqtisadi göstəricidən – **döyüş tapşırığını yerinə yetirmə qiymətindən** istifadə olunur.

Aviasiya bazasının döyüş tapşırığının yerinə yetirilmə qiyməti (QDTYY) bərabərdir:

$$Q_{dtyy} = n_{ua} (T_{uçma} G_u \sum_{i=1}^N n_{ids} Q_{ids}) G_{nom}$$

burada:

n_{ua} – uçuş aparatlarının miqdarı;

$T_{uçma}$ – döyüş tapşırığının yerinə yetirilməsinə lazım olan vaxt;

G_u – uçuş aparatının uçuş saatinin qiyməti (manatla);

n_{ids} – döyüş tapşırığını yerinə yetirərkən sərf olunan i tipli döyüş sursatının miqdarı (ədədlə);

Q_{ids} – i tipli zərərurma vasitəsinin qiyməti (manatla);

G_{nom} – döyüş tapşırığını yerinə yetirərkən zərərurma vasitəsinin qiyməti.

HƏRBİ NƏZƏRİYYƏ

NƏTİCƏ

Müasir əməliyyat və döyüş fəaliyyətlərində düşmənə aviasiya ilə zərərurma effektivliyinin artırılması xüsusi məna kəsb edir. Aviasiya ilə zərərurma effektivliyinin artırılmasıyla bağlı problemlə sualların həlli yollarından biri onun yeni informasiya texnologiyaları əsasında planlaşdırılması, əməliyyatda istifadə vaxtı iqtisadi cəhətdən səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, hədəfə zərərurmanın təşkilində daha effektiv zərərurma vasitələrinin tətbiqi və düşmənin HHM sisteminin dəf edilməsində əlverişli şərtlərin yaradılmasıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Руководство по подготовке и проведению боевых действий в ВС РФ. Москва, “Воениздат”, 2003
2. Yərüstü (dəniz) obyektlərinin aviasiya zərərurma vasitələrinin döyüş tətbiqi təlimatı
3. Tipik yərüstü obyektlərə zərərurmada tələb olunan naryadların və zərərin təyin edilməsi
4. Yərüstü (dəniz) obyektlərə zərər vurmaq üçün aviasiya zərərurma vasitələrinin döyüş tətbiqi üzrə təlimata əlavə
5. HHQ-nın aviasiya növlərinin döyüş tətbiqi üzrə təlimat (1-ci kitab)
6. HHQ-nın aviasiya növlərinin döyüş tətbiqi üzrə təlimat (2 -ci kitab)
7. <http://www.mil.ru/info/1070/51205/index.shtml>

РЕЗЮМЕ

МЕТОДИКА ОЦЕНКИ БОЕВЫХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ АВИАЦИОННЫХ ПОДРАЗДЕЛЕНИЙ, ЧАСТЕЙ И ОБЪЕДИНЕНИЙ ВВС Ф. ГУЛАМОВ

В статье было изучено и предоставлена методика оценки боевых возможностей авиационных подразделений, частей и объединений ВВС. Так же были показаны расчеты по определению возможностей авиационных частей по поражению объектов противника.

SUMMARY

THE EVALUATION METHOD OF FIGHT POSSIBILITIES OF AIR FORCE UNITS AND SECTION F. GULAMOV

In the paper it has been analysed and presented the evaluation method of fight possibilities of Air Force units and sections. At the same time, it has been presented the estimation of evaluation on the damage possibilities Air Force units to enemy objects.

WGS-84 KOORDİNAT SİSTEMİNDƏN SK-42 KOORDİNAT SİSTEMİNƏ KEÇİD

Polkovnik-leytenant Yaşar NƏSİBOV

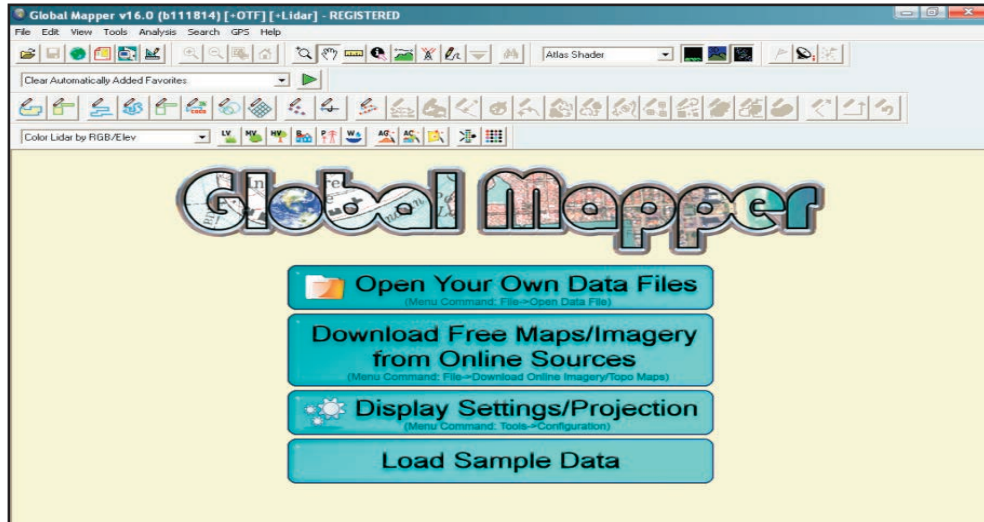
ƏMƏLİYYAT BAŞ İDARƏSİNİN NAVİQASIYA
VƏ KARTOQRAFIYA İDARƏSİ

*Mövcud bir koordinat sistemində təyin olunmuş koordinatların digər koordinat sistemində keçirilməsi praktikada sıx qarşılaşılan məsələdir. Koordinat sistemləri arasında əhəmiyyətli üsullarla çevirmə hesablamalarının aparılması vaxt alan və yorucu bir prosesdir. Hesablamaların daha sürətlə həyata keçirilməsi üçün müasir dövrdə bir çox kompüter proqramları hazırlanmışdır. Belə proqramlardan biri də Coğrafi İnformasiya Sistemlərində istifadə olunan **Global Mapper** proqramıdır.*

Bu məqalədə koordinat sistemləri arasında çevirmələrin Global Mapper kompüter proqramında aparılması ardıcılığından bəhs olunur.

WGS-84 COĞRAFİ KOORDİNATLARININ SK-42 COĞRAFİ KOORDİNATLARINA ÇEVİRİLMƏSİ PROSESİ

Global Mapper proqramını işə salan kimi proqramın istifadəçi interfeysi iş masasında görünür (şəkil 1).

ŞƏKİL 1. GLOBAL MAPPER PROQRAMININ İSTİFADƏÇİ İNTERFEYSİ

HƏRBİ TOPOQRAFİYA

Global Mapper programında koordinatların bir sistemdən digərinə keçirilməsi üçün Tools qoşmasındakı Coordinate Converter əmrindən istifadə edirik (şəkil 2).

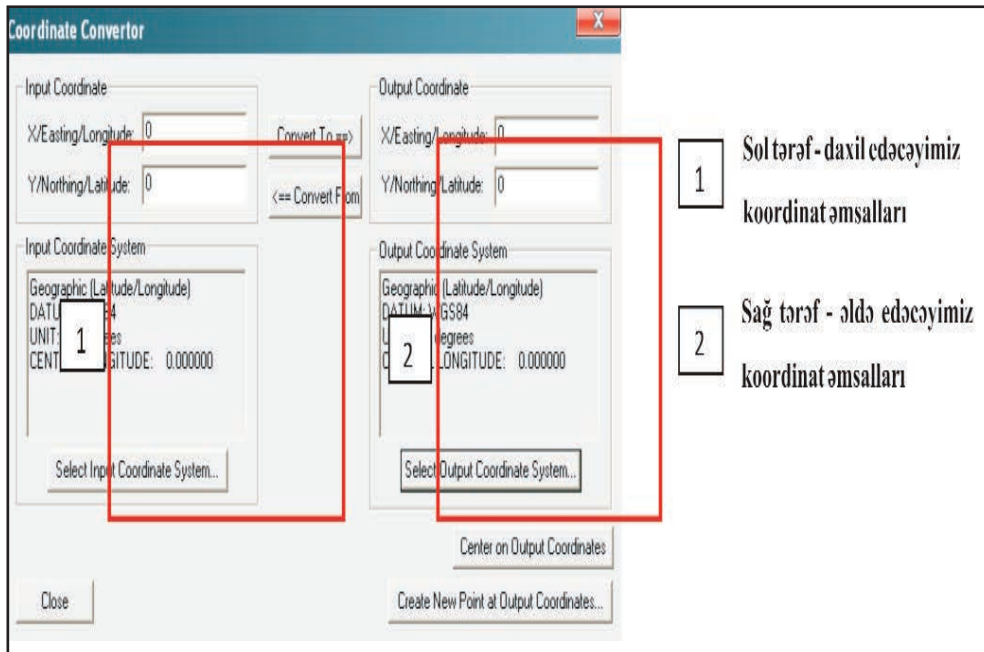

ŞƏKİL 2. GLOBAL MAPPER PROGRAMININ TOOLS QOŞMASI

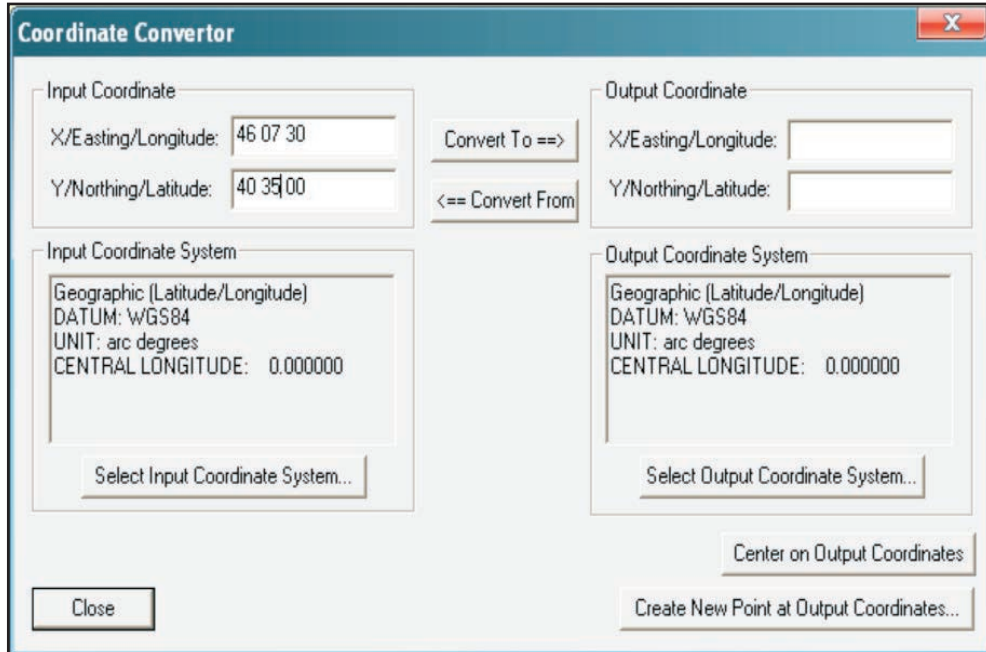
Açılan Coordinate Converter pəncərəsinin sol tərəfi (*Input Coordinate*) bizim daxil edəcəyimiz koordinat sisteminə, sağ tərəfi isə (*Output Coordinate*) koordinat qiymətlərini əldə etmək istədiyimiz koordinat sisteminə aiddir (şəkil 3).

X/Easting/Longitude xanasına “λ” (coğrafi uzunluq), *Y/Northing/Latitude* xanasına isə “φ” (coğrafi enlik) əmsallarını daxil edirik. WGS-84 koordinat sisteminə aid coğrafi koordinat qiymətlərimiz: “φ” = 40°35’00”, “λ” = 46°07’30” olacaqdır (şəkil 4).

Qeyd: Geodeziyada istifadə edilən koordinat sistemi ilə riyaziyyatda istifadə edilən koordinat sistemi fərqlidir.

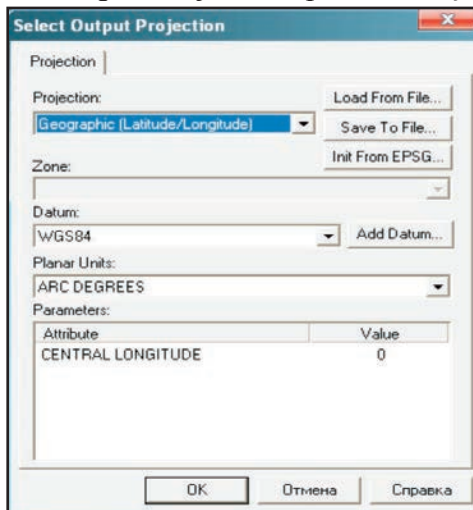

ŞƏKİL 3. COORDINATE CONVERTOR PƏNCƏRƏSİ

ŞƏKİL 4. COĞRAFI KOORDİNTLARIN XANALARA DAXİL EDİLMƏSİ

Sol tərəfdəki müvafiq xanalara WGS-84 coğrafi koordinatlarını daxil etdikdən sonra, sağ tərəfdə çevirəcəyimiz koordinat sisteminə aid parametrlərə düzəliş edirik. Bundan ötrü **Select Output Coordinate System** düyməsini sıxırıq və **Select Output Projection** pəncərəsi açılır (şəkil 5).

ŞƏKİL 5. SELECT OUTPUT PROJECTION PƏNCƏRƏSİ

Bu səhifədə **Projection** düyməsini sıxmaqla açılan siyahıdan **Geographic (Latitude/Longitude)**-ni, **Datum** düyməsini sıxmaqla isə **SK-42 Azerbaijan/Georgia**-ni seçib **OK** düyməsini basırıq (şəkil 6).

Convert to düyməsini sıxmaqla SK-42 koordinat sistemində coğrafi koordinatları əldə etmiş oluruq: $\varphi = 40^{\circ} 35' 00.1878''$; $\lambda = 46^{\circ} 07' 39.2917''$.

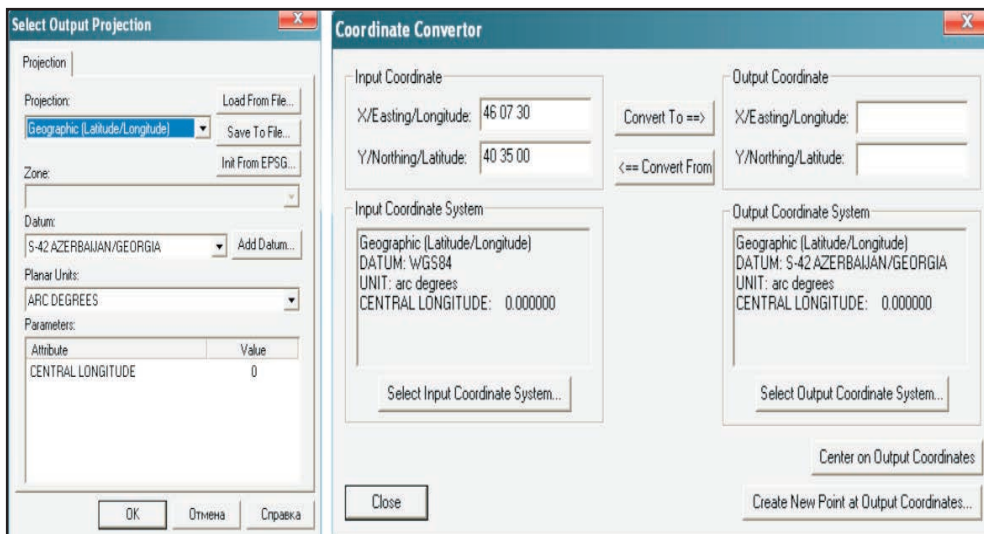
WGS-84 COĞRAFI KOORDİNTLARININ SK-42 DÜZBUCAQLI KOORDİNTLARINA ÇEVİLMƏSİ PROSESİ

Əlimizdəki coğrafi koordinatlar WGS-

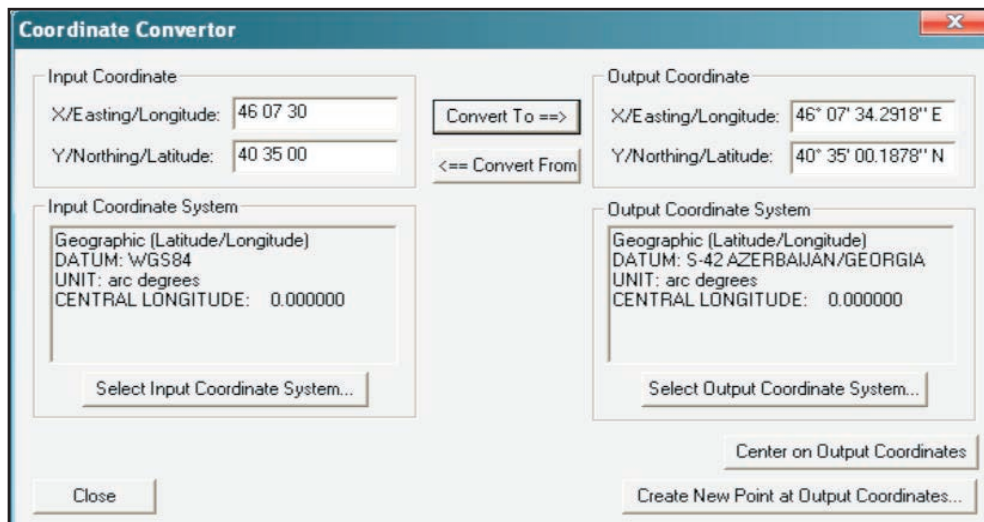

HƏRBİ TOPOQRAFİYA

84 koordinat sistemində olduğundan və *Coordinate Convertor* pəncərəsinin sol tərəfində WGS-84 parametrlərini artıq daxil etdiyimizdən açılan pəncərənin sol tərəfində heç bir dəyişiklik etmərik (şəkil 4-ə bax). Sağ tərəfi isə aşağıda qeyd olunan ardıcılıqla dəyişirik: *Select Output Coordinate System* düyməsini sıxırıq və *Select Output Projection* pəncərəsi açılır. Buradan *Projection* düyməsini basmaqla açılan siyahıdan *Gauss Krueger (6 degree zones)*, *Zone* düyməsini basmaqla *Zone 8 (42E-48E)*, *Datum* düyməsini basmaqla *SK-42 Azerbaijan/Georgian* seçib *OK* düyməsini sıxırıq (şəkil 8).

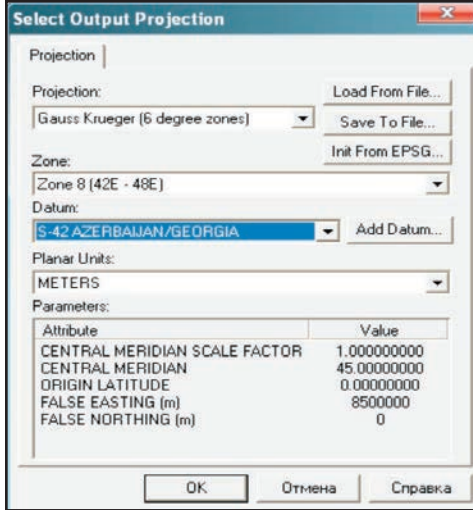
ŞƏKİL 6. SK-42 PARAMETRLƏRİNİN DAXİL EDİLMƏSİ

ŞƏKİL 7. SK-42 COĞRAFİ KOORDİNATLARININ ƏLDƏ EDİLMƏSİ

Qeyd: Koordinatlarımız 8-ci zonada yerləşdiyinə görə 8-ci zonanı seçirik.

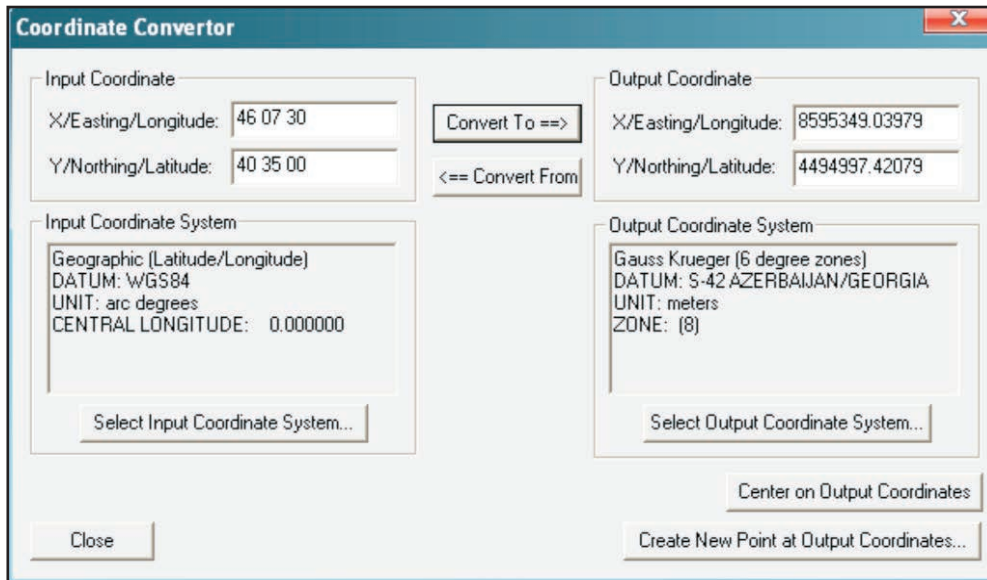
ŞƏKİL 8. SK-42 PROYEKSİYA PARAMETRLƏRİNİN DAXİL EDİLMƏSİ

Convert to düyməsini basmaqla SK-42 koordinat sistemində düzbucaqlı koordinatları – $Y = 4494997.42079$; $X = 8595349.03979$ əldə etmiş oluruq (şəkil 9).

SK-42 COĞRAFİ KOORDİNATLARININ WGS-84 COĞRAFİ KOORDİNATLARINA ÇEVİRİLMƏSİ PROSESİ

Tutaq ki, əlimizdəki coğrafi koordinatlar SK-42 koordinat sistemindədir. Bizə həmin koordinatları WGS-84 koordinat sisteminə çevirmək lazımdır. Buna görə də aşağıda qeyd olunanları ardıcılıqla həyata keçiririk: *Coordinate Converter*

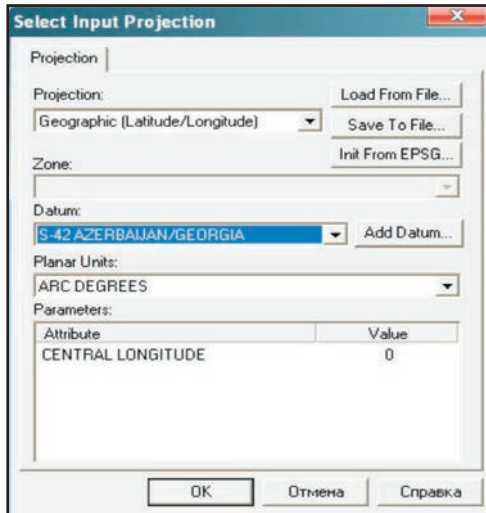
pəncərəsinin sol tərəfində (şəkil 3-ə bax) *Select Input Coordinate System* düyməsini basırıq və *Select Input Projection* pəncərəsi açılır. Burada *Projection* düyməsini sıxmaqla açılan siyahıdan *Geographic (Latitude/Longitude)*, *Datum* düyməsini sıxmaqla isə SK-42 *Azerbaijan/Georgia* bölməsini seçib *OK* düyməsini basırıq (şəkil 10).

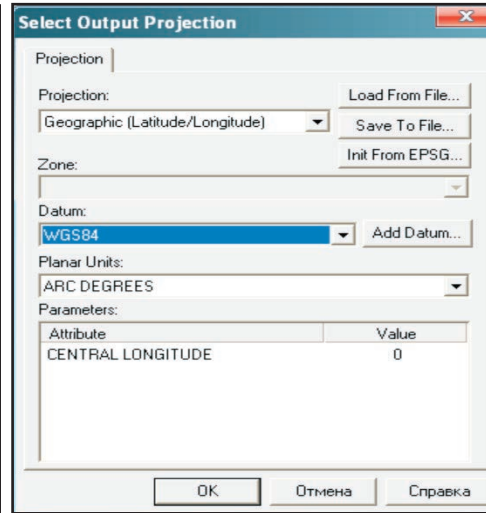
ŞƏKİL 9. SK-42 DÜZBUCAQLI KOORDİNATLARININ ƏLDƏ EDİLMƏSİ

HƏRBİ TOPOQRAFİYA

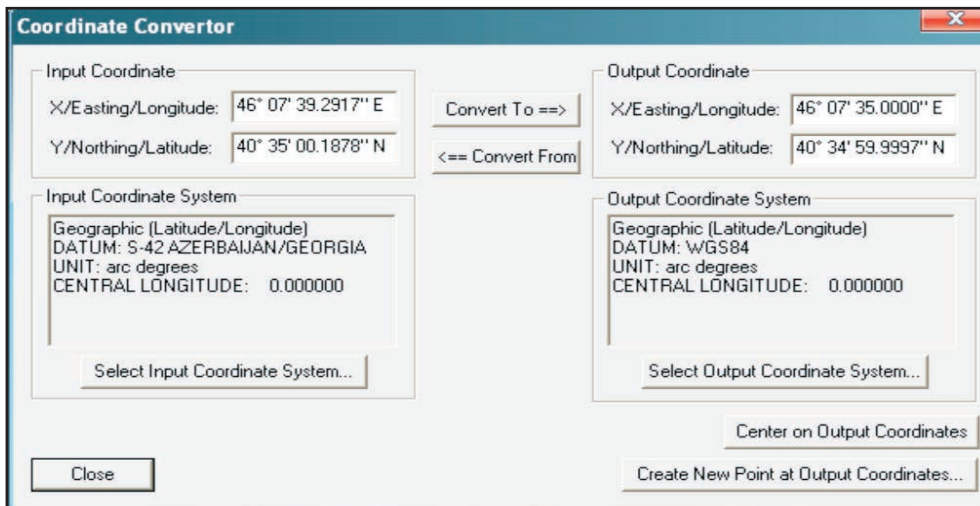
ŞƏKİL 10. SK-42-YƏ PARAMETRLƏRİN DAXİL EDİLMƏSİ

ŞƏKİL 11. WGS-84-Ə PARAMETRLƏRİN DAXİL EDİLMƏSİ

Coordinate Convertor pəncərəsinin sağ tərəfindəki *Select Output Coordinate System* düyməsinə toxunmaqla *Select Output Projection* pəncərəsi açılır. Burada *Projection* düyməsinə basmaqla açılan siyahıdan *Geographic (Latitude/Longitude)*, *Datum* düyməsinə basmaqla isə WGS-84-ü seçib *OK* (şəkil 11) düyməsinə sıxırıq.

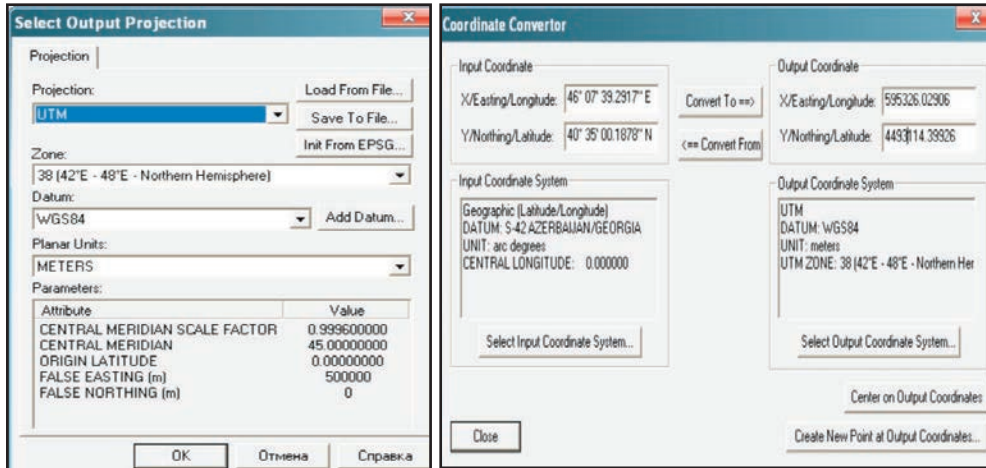
Convert to düyməsinə sıxmaqla WGS-84 koordinat sistemində coğrafi koordinatları əldə etmiş oluruq (şəkil 12): $\varphi = 40^{\circ} 34' 59.9997''$; $\lambda = 46^{\circ} 07' 35.0000''$.

ŞƏKİL 12. WGS-84 COĞRAFİ KOORDİNATLARININ ƏLDƏ EDİLMƏSİ

SK-42 COĞRAFİ KOORDİNLARININ WGS-84 DÜZBUCAQLI KOORDİNLARINA ÇEVİLMƏSİ

Əlimizdəki coğrafi koordinatlar SK-42 koordinat sistemində olduğundan və *Coordinate Converter* pəncərəsinin sol tərəfində WGS-84 parametrlərini daxil etdiyimizdən açılan pəncərənin sol tərəfində heç bir dəyişiklik etmədən (şəkil 10-a bax), sağ tərəfi isə göstərilən ardıcılıqla dəyişirik. *Select Output Coordinate System* düyməsini basırıq və *Select Output Projection* pəncərəsi açılır. Buradan *Projection* düyməsini sıxmaqla açılan siyahıdan UTM-i, *Zone* düyməsini sıxmaqla *Zone 38-i (42°E - 48°E – Northern Hemisphere)*, *Datum* düyməsini sıxmaqla WGS-84-ü seçib *OK* düyməsini basırıq (şəkil 13).

**ŞƏKİL 13. WGS-84
PARAMETRLƏRİNİN DAXİL
EDİLMƏSİ**

**ŞƏKİL 14. WGS-84 DÜZBUCAQLI
KOORDİNLARININ ƏLDƏ EDİLMƏSİ**

Convert to düyməsini basmaqla WGS-84 koordinat sistemində düzbucaqlı koordinatları – $Y = 4493114.39926$, $X = 595326.02906$ əldə etmiş oluruq (şəkil 14).

NƏTİCƏ

Global Mapper proqramından istifadə etməklə eyni koordinat sistemində olan koordinatları (məsələn, SK-42 coğrafi koordinatlarını SK-42 düzbucaqlı koordinatlarına) bir-birinə çevirə bilərik.

Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası SQ-də istifadə olunan müasir silah sistemləri, PUA-lar və s. WGS-84 koordinat sistemində koordinatları hesabladığına görə bəzən bu koordinatların SK-42 koordinat sistemində çevrilməsi zərurəti yaranır. Bu koordinat sistemlərinin bir-birinə çevrilməsi, hazır kompüter proqramları vasitəsilə həyata keçirilməsi zaman baxımından əlverişlidir.

HƏRBİ SİYASƏT

HƏRBİ SİYASƏT: MƏQSƏD VƏ VƏZİFƏLƏRİ

**Polkovnik Bəbir QULİYEV – fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru,
Zəfər NƏCƏFOV – baş müəllim**

Quliyev Bəbir Şərqi oğlu 1966-cı il sentyabr ayının 29-da Cəbrayıl rayonu Horovlu kəndində anadan olub. Alma-Ata Ali Ümumqoşun Komandirlər Məktəbini (1988), Türkiyə Silahlı Qüvvələr Akademiyasını (1996) bitirib. Hərbi xidmətə Sovet qoşunlarının Almaniyadakı kontingentində taqım komandiri kimi xidmətə başlamışdır. Silahlı Qüvvələrimizdə Silahlı Qüvvələrin Təlim və Tədris Mərkəzinin Maddi-Texniki Təminat kafedrasının rəis müavini vəzifəsinə kimi yüksəlib.

Hal-hazırda Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasının Milli təhlükəsizlik və humanitar elmlər kafedrasının rəisi vəzifəsində xidmətini davam etdirir.

Nəcəfov Zəfər Nuru oğlu 1973-cü ilin avqustun 21-də Şamaxı şəhərində anadan olub. Bakı Dövlət Universitetinin Beynəlxalq Hüquq və Beynəlxalq Münasibətlər fakültəsini (1995), Azərbaycan Respublikasının Milli Elmlər Akademiyasının aspiranturasını (1999) bitirib. 1996-cı 2000-ci illərdə BDU-nun Beynəlxalq hüquq və beynəlxalq münasibətlər fakültəsində müəllim vəzifəsində çalışıb. 2001-ci ildən Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasının Strateji araşdırmalar və dövlət müdafiəsini idarəetmə akademik kursunda müəllim vəzifəsində, 2012-ci ilin avqustundan isə baş müəllim vəzifəsində işləyib. Hal-hazırda Hərbi Akademiyanın Milli təhlükəsizlik və humanitar elmlər kafedrasının Milli Təhlükəsizlik silsiləsinin baş müəllimi vəzifəsində fəaliyyətini davam etdirir.

Açar sözlər: hərbi siyasət, hərbi strategiya, Silahlı Qüvvələr, hərbi-siyasi münasibətlər.

Ключевые слова: военная политика, военная стратегия, вооруженные силы, военно-политические отношения.

Keywords: military policy, military strategy, armed forces, military-political relations.

Hərbi siyasət – ümumi siyasətin tərkib hissəsi olaraq hərbi-siyasi münasibətləri tənzimləyir. Hərbi siyasətin məzmunu ölkənin müdafiəsini və hərbi təhlükəsizliyini möhkəmləndirmək naminə cəmiyyətdə siyasi institutların fəaliyyəti ilə xarakterizə edilir.

Hərbi siyasət ölkənin hərbi təşkilatının və hərbi gücünün yaradılması və möhkəmləndirilməsi, müəyyən mənada onun tənzimlənməsi, milli-dövlət mənafehlərinə nail olmaq naminə hərbi gücün tətbiqi ilə əlaqələndirilir.

Hərbi siyasətin vəzifələri isə hərbi gücün tətbiqi mümkünlüyünü, zəruriliyini və həddlərini müəyyən etməkdən, zəruri və yetərli hərbi gücün cəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikalarını qiymətləndirməkdən, habelə hərbi gücün tətbiqi

yollarını, hərbi təhlükəsizliyin təmin edilməsi üsullarını, zərurət yaranarsa mövcud düşməyə hərbi güc təsirinin göstərilməsini müəyyən etməkdən ibarətdir. [2.72-82]

Hərbi siyasətin özünəməxsusluğu vardır. Subyektlər, obyektlər, güc və vasitələr onun elementləri hesab edilir. Hərbi siyasətin subyektivi rolunu qanunverici və icraedici hakimiyyətin yüksək orqanları, siyasi partiyaların və ictimai-siyasi hərəkatların rəhbər orqanları, sosial qruplar və digər ictimai birliklər həyata keçirir.

Hərbi siyasətin obyekti geniş mənada dövlət, cəmiyyət və şəxsiyyət hesab edilir. Ölkə müdafiəsinin və hərbi təhlükəsizliyinin təmin olunmasında fəal iştirak edən dövlətin hərbi təşkilatı hərbi siyasətin bilavasitə obyekti sayılır. [2.72-82]

Hərbi siyasətin subyektləri öz məqsədlərinə nail olmaq üçün bütün mümkün variantlardan: siyasi-diplomatik, hərbi-iqtisadi, informasiya-texniki və informasiya-psixoloji və digər hərbi vasitələrdən istifadə edirlər.

Hərbi əməliyyatlar dövründə dövlətin hərbi siyasətinin əsas vasitəsi Silahlı Qüvvələr (SQ), digər qoşun, hərbi birləşmələr və orqanlar hesab edilir. Hərbi siyasətin digər realizə vasitələri bunlardır: hərbi-diplomat; hərbi-iqtisadi; informasiya-texniki və informasiya-psixoloji; sərəncamda olan digər hərbi vasitələr.

Dövlətin hərbi siyasətinin məqsədi siyasi rəhbərlik tərəfindən müəyyən edilir və bir çox şərtlərdən, eləcə də amillərdən asılıdır. Beynəlxalq arenada dövlətin hərbi siyasətinin əsas məqsədləri aşağıdakılar hesab edilir:

– ölkə suverenliyinin və ərazi bütövlüyünün, onun milli maraqlarının qorunması;

– öz ölkəsinə və müttəfiqlərinə qarşı təcavüzün dəf edilməsi;

– beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizə;

– beynəlmiləl vəzifələrin yerinə yetirilməsi, sülhməramlı əməliyyatların həyata keçirilməsində iştirak;

– mövcud dövlət quruluşunun hərbi təhlükəsizliyinin xaricdən edilən müdaxilələrdən qorunması;

– öz ölkəsinin maraqları naminə ekspansionist hərəkatlar.

Ölkə daxilində hərbi siyasətin əsas məqsədlərinə aiddir:

– siyasi sistemin fəaliyyətində sabitliyin saxlanılması;

– mövcud siyasi quruluşun güc vasitəsi ilə himayə edilməsi və dövlətin konstitusion əsaslarının müdafiəsi;

– cəmiyyətin təhlükəsiz daxili inkişafı üçün zəruri şəraitin yaradılması və s.

Hərbi siyasətin məzmununu, məqsədini və tətbiq edəcəyi vasitələri müəyyən edən əsas amillər obyektiv və subyektiv olmaqla iki yerə bölünür. Obyektiv amillərə aiddir:

– **ölkənin həyati vacib maraqları** – geosiyasi, daxili-siyasi, iqtisadi, sosial, etnomill, ideoloji və mədəni sahədə;

HƏRBİ SİYASƏT

– *mövcud və potensial imkanlar* – iqtisadi, ilk növbədə resurs-xammal, demografik, elmi-texniki, hərbi və digərləri;

– dövlətin fəaliyyəti və cəmiyyətin inkişafı üçün *daxili və xarici şərtlər*.

Subyektiv amillər isə göstərilənləri əhatə edir:

– hakim siyasi qüvvələrin siyasi mövqeləri, liderlərin şəxsi keyfiyyətləri, onların cəmiyyətə münasibəti;

– cəmiyyətdə hakim ideologiya, onun kütlələr tərəfindən dəstəklənmə dərəcəsi;

– əhalinin əhvali-ruhiyyəsi, xalqın siyasi hakimiyyətlə həmrəylik səviyyəsi;

– qoşunlarda və birləşmələrdə döyüş qabiliyyətinin vəziyyəti, ictimaiyyətin geniş dairələrinin orduya münasibəti və s.

Hər bir dövlət öz milli və hərbi təhlükəsizliyini hərbi-güc siyasəti vasitəsilə təmin etməyə çalışır. Hərbi-güc siyasətinin həyata keçirilməsinin aşağıdakı üsulları mövcuddur:

– çəkəndirmə (kifayət qədər hərbi gücün saxlanması, onun tətbiqi üçün hazır və qətiyyətli olmaq);

– güclə hədələmə (diplomatik təzyiq, hərbi gücün nümayişi);

– gücün tətbiqi (hərbi-humanitar əməliyyatların həyata keçirilməsi, hərbi-güc aksiyalarının realizə edilməsi).

Hərbi siyasətin strukturuna üç əsas blok: ideya, qərar və fəaliyyət daxil edilir.

İdeya – başlanğıc ideyaların, uzunmüddətli fəaliyyətin konseptual müddəalarının və prinsiplərinin məcmusudur. Buraya ölkənin MTK və ya MTS-i, hərbi doktrinası aid edilir.

Qərar – ideyaları və konseptual müddəaları həyata keçirən əsas qərarlar və planlardır. Buraya müəyyən dövrdə SQ-nin quruculuq planları, SQ-nin qoşun növlərinin və müxtəlif silah və hərbi texnika növlərinin konkret inkişaf planları və proqramları, ölkənin hərbi təşkilatında və ya onun ayrı-ayrı strukturlarında islahatların aparılması daxildir.

Fəaliyyət – ümumi ideyaların, planların, konkret qərarların həyata keçirilməsi üzrə praktiki fəaliyyətlərdir. Buraya SQ-də islahatların aparılması, ordunun sayının ixtisar edilməsi, qoşunun və silahların yeni idarəetmə sistemlərinin yaradılması, hərbi kadrların hazırlanması, hərbi ittifaqların möhkəmləndirilməsi üzrə xarici-siyasi fəaliyyət və s. aiddir. [1.74]

Yuxarıda qeyd etdiyimiz hərbi siyasətin strukturuna müvafiq olaraq, onun məzmununu bir neçə istiqamətə ayırmaq olar:

– ideya – nəzəri fəaliyyətin məzmunu kimi;

– qanunverici – hüquqi işin məzmunu kimi;

– informasiya – ideoloji təminatın məzmunu kimi;

– təşkilati – idarəetmə fəaliyyətinin məzmunu kimi;

– maddi – texniki təminatın məzmunu kimi.

Qeyd edilən istiqamətlər hərbi siyasətin əsas vəzifələrində dəqiqləşdirilir:

1. Ölkənin vahid Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası, Hərbi Doktrinası və SQ-nin quruculuq nəzəriyyəsi kontekstində hərbi təhlükəsizliyin konseptual müdaxələrinin işlənilib hazırlanması.

2. Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasının və Hərbi Doktrinanın hüquqi normaları ilə təsbit edilmiş qanunvericilik aktlarının hazırlanması və qəbul edilməsi (AR Konstitusiyası, “hərbi paket”ə aid edilən qanunlar).

3. Hərbi quruculuq və dövlətin hərbi təşkilatının fəaliyyəti sahəsində konkret qərarların qəbul edilməsi.

4. Hərbi quruculuq və SQ-nin tətbiq edilməsi sahəsində plan və proqramların işlənilib hazırlanması.

5. Müdafiə və hərbi təhlükəsizlik sahəsində qəbul edilmiş planların və proqramların yerinə yetirilməsində informasiya-ideoloji və psixoloji təminatın təşkili.

6. Ölkə daxilində və beynəlxalq arenada hərbi-siyasi münasibətlərin tənzimlənməsi.

7. Dinc dövrdə və müharibə zamanı hərbi quruculuğa rəhbərlik.

8. Sülhməramlı əməliyyatların keçirilməsinə cəlb edilmiş qoşunların fəaliyyətinə, hərbi hərəkətlərə rəhbərlik.

Hərbi-siyasi münasibətlərin nəzəriyyə və praktikasında ən mürəkkəb məsələlərdən biri hərbi siyasətlə hərbi strategiyanın nisbəti məsələsidir. Həm siyasətçilər, həm də hərbi rəhbərlər arasında bu məsələdə müəyyən fikir ayrılıqları hökm sürür. Bəziləri belə düşünür ki, hərbi strategiya SQ-nin tərkibi, vəziyyəti və funksional imkanları barədə dəqiq məlumatlara malik olduğundan hərbi siyasət üzərində üstünlüyə malikdir. Lakin bu fikir yanlışdır. Belə ki, hərbi siyasət ümumdövlət siyasətinin tərkib hissəsi olaraq aşağıdakıları müəyyənləşdirir:

– hərbi gücün tətbiqinin mümkünlüyünü, zəruriliyini və hüdudlarını müəyyənləşdirmək;

– zəruri və yetərli hərbi gücün kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikalarını qiymətləndirmək;

– hərbi gücün tətbiqi yollarını, hərbi təhlükəsizliyin təmin edilməsi üsullarını, zərurət yaranarsa aşkar düşməyə hərbi-güc təsirinin göstərilməsini. [3.20]

Hərbi strategiya isə hərbi məharətinin yüksək sahəsidir. O, ölkənin və SQ-nin müharibəyə hazırlığına, onun planlaşdırılması və aparılmasına dair nəzəri və praktiki məsələləri əhatə edir, müharibənin qanunauyğunluqlarını tədqiq edir, strateji əməliyyatların hazırlanmasının və aparılmasının üsul və formalarını işləyib hazırlayır, ordunun məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirir, qüvvələri hərbi əməliyyat meydanı və strateji istiqamətlər üzrə bölüşdürür. [4.23]

Hərbi siyasətlə hərbi strategiya arasında nisbət onların əsas funksional xarakteristikalarının müqayisə edilməsi yolu ilə müəyyənləşdirilə bilər. Hərbi siyasət:

HƏRBİ SİYASƏT

- müharibənin və hərbi quruculuğun siyasi məqsədlərini, habelə hərbi strategiyanın məqsədlərini müəyyən edir;
 - müdafiə və ölkənin hərbi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində prinsiplər qərarlar hazırlayır;
 - onların ümumi reallaşdırma yollarını və üsullarını müəyyənləşdirir;
 - dövlətin hərbi təşkilatına ümumi rəhbərliyi həyata keçirir. [5.106]
- Hərbi strategiya öz növbəsində hərbi siyasətə əsaslı təsir göstərir:
- o, hərbi-siyasi qərarların qəbulu üçün zəmin hazırlayır, siyasi rəhbərliyi hərbi gücün tətbiq edilməsi vəziyyəti, imkanları və üsulları haqqında məlumatla təmin edir;
 - hərbi-siyasi xarakterli ideyaların, konsepsiyaların və doktrinal müddəaların, qanunvericilik aktlarının hazırlanmasında iştirak edir;
 - hərbi-strateji qərarlarda, strateji planlarda rəhbərliyin hərbi-siyasi fikirlərinin dəqiqləşdirilməsini həyata keçirir;
 - SQ-nin hərbi əməliyyatların aparılmasına hazırlığını təmin edir;
 - müharibənin aparılması zamanı SQ-yə rəhbərlik edir.
- Beləliklə, hərbi siyasət hərbi-siyasi şəraitin qiymətləndirilməsi və ölkənin hərbi təhlükəsizliyinə qarşı təhdidlərin müəyyən edilməsini, həyati vacib maraqların nəzərə alınması yolu ilə ölkənin hərbi təhlükəsizliyinin təmin edilməsini, dövlətin hərbi təşkilatının quruculuğu və ona rəhbərliyi, dövlətin hərbi təhlükəsizliyinin hərbi-iqtisadi təminatını, beynəlxalq hərbi-siyasi və hərbi-texniki əməkdaşlığı və s. həyata keçirir. [6.98]
- Hərbi strategiya isə, müasir müharibələrin və silahlı münaqişələrin xarakterini müəyyən edir, hərbi-strateji və əməliyyat şəraitinin qiymətləndirilməsini həyata keçirir, SQ və digər qoşunların tətbiq edilməsinin əsaslarını hazırlayır, hərbi potensialın, SQ-nin əsaslandırılmış struktur xarakteristikasını həyata keçirir.

NƏTİCƏ

Sonda bu nəticəyə gəlmək olur ki, hərbi siyasətlə hərbi strategiya bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə və qarşılıqlı asılılıqdadır. Hərbi strategiya dövlətin siyasi məqsədlərinin həlli üçün hərbi gücün tətbiq edilməsi “texnologiyasını” hazırlayır, siyasəti təqib edir və onun məqsədlərini həyata keçirir. Hərbi siyasət isə hərbi quruculuğun ümumi məqsədlərini müəyyən edir və hərbi təhlükəsizliyin təmin olunması sahəsində qərarlar qəbul edir.

Azərbaycan Respublikasının hərbi-müdafiə sahəsi ilə bağlı müvafiq siyasəti 2010-cu ildə qəbul edilmiş Hərbi Doktrinada öz əksini tapıb. Həmin sənəddə məlum siyasətin məqsədləri, əsasları və prinsipləri qeyd edilmişdir. Bundan savayı, doktrina hərbi təhlükəsizliyə təhdidlərin vaxtında aşkarlanması, təhlil edilməsi, qiymətləndirilməsi, qarşısının alınması, onlara yetərli müqavimətin gös-

tərilməsi, dövlətin, əhalinin və ərazinin müdafiəyə hazırlanması, səmərəli hərbi təhlükəsizlik sisteminin yaradılması, müharibə və silahlı münaqişələrin qarşısının alınması, silahlı təcavüzün dəf edilməsi ilə bağlı məsələlərə dair Azərbaycan Respublikasının mövqeyini əks etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Общая и прикладная политология: Учебное пособие Под общей редакцией В.И. Жукова, Б.И. Краснова М.: МГСУ; Изд-во “Союз”, 1997
2. Həsənov Ə.M. Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasəti. Bakı, “Letterpress” nəşriyyat evi, 2011
3. Макаренко И.К., Морозов В.С. Военная безопасность государства: сущность, структура и пути обеспечения на современном этапе
4. Проскурин С.А. Национальная безопасность страны: сущность, структура, пути укрепления. Москва, 1991
5. Основы политологии. Под общей ред. проф. Е.И.Рыбкина. Москва, 1993
6. Военная политология. Под. общей ред. прф.Н.И.Китаева. М. Минск. 1993

РЕЗЮМЕ

ВОЕННАЯ ПОЛИТИКА: ЦЕЛИ И ЗАДАЧИ

Б.КУЛИЕВ, З.НАДЖАФОВ

В статье рассматриваются теоретические аспекты военной политики. Цели, задачи и миссии военной политики, а также ее связь с системой военной стратегии анализируется в данной статье.

SUMMARY

MILITARY POLICY: GOALS AND OBJECTIVES

B.GULIYEV, Z.NAJAFOV

The theoretical aspects of military policy is analyzed in this article. The article investigates the goals, objectives and mission of military policy and describes the connection between the military strategy and military policy.

HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIQ

MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ AZƏRBAYCAN-NATO ƏMƏKDAŞLIĞININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

**Elman NƏSİROV – siyasi elmlər doktoru, professor,
mayor Xəyal İSKƏNDƏROV**

Nəsirov Elman Xudam oğlu 1968-ci ildə Cəlilabad rayonunda anadan olub. 1994-cü ildə Bakı Dövlət Universitetini bitirib. 1995-2000-ci illərdə BDU-nun Avropa və Amerika ölkələrinin yeni və müasir tarixi kafedrasının dissertantı olub. 1992-1994-cü illərdə Azərbaycan Dillər Universitetində iki illik ingilis dili kursunda təhsil alıb. 2001-ci ildə elmlər namizədi, 2011-ci ildə elmlər doktoru elmi dərəcələrini alıb. 90-dan artıq elmi məqalənin və 6 tədris-metodiki işin müəllifidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Siyasi Araşdırmalar İnstitutunun direktoru vəzifəsində çalışır. Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasının Adyunktura və Elm Şöbəsinin professor-məsləhətçisi, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatıdır.

İskəndərov Xəyal İbrahim oğlu 1984-cü ildə Qazax rayonunda anadan olub. Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbini (2005), Pakistanda ali təhsilin magistr pilləsini (2010) bitirib. NATO-nun tərəfdaşlıq proqramları çərçivəsində Çexiya, Litva, Türkiyə, Almaniya və Macarıstanda keçirilən kurslarda o, cümlədən qarargah kurslarında iştirak edib. 2014-cü il AMEA-nın Tarix institutunun dissertanturasına qəbul olub. 2015-ci ildən Hərbi Akademiyanın adyunkturasında təhsilini davam etdirir. Hal-hazırda Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasının Xarici Dil və Tərəfdaşlıq Mərkəzində bölmə rəisi vəzifəsində xidmət edir.

Açar sözlər: təhlükəsizlik, tərəfdaşlıq, əməkdaşlıq, təşəbbüs, genişlənmə.

Ключевые слова: безопасность, партнерство, сотрудничество, инициативность, расширение.

Keywords: security, partnership, cooperation, initiative, enlargement.

Öncə qeyd etmək vacibdir ki, Şimali Atlantika bloku ilə sıx əlaqələr və əməkdaşlığın yaradılmasının mühüm əhəmiyyəti ondan ibarət oldu ki, SNT proqramına qoşulmaqla ölkəmiz NATO-nun müxtəlif struktur və institutları vasitəsilə beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminə qoşulmaq imkanı əldə etdi. Alyansla əməkdaşlığın digər vacib aspekti isə bütün Qafqaz regionunu əhatə edən strateji balans və təhlükəsizlik sisteminin yaradılmasında iştirak etmək, mübahisəli məsələləri beynəlxalq hüquq normaları və vasitələri ilə yoluna qoymaq, ölkələrin təhlükəsizlik problemlərinin həlli yolunda NATO-nun böyük nüfuzu və təsir mexanizmlərindən bəhrələnmək üçün Azərbaycana real imkanlar qazan-

dırdı. Həmçinin tərəfdaşlıq proqramları Azərbaycana NATO-nun sülh naminə hərbi strukturları ilə əməkdaşlığa, birgə təlim və manevrlər keçirməyə, hərbi quruculuq, kadr hazırlanması və digər məsələlərdə blokun üzv dövlətlərinin, xüsusən də Türkiyənin böyük təcrübəsindən faydalanmaq imkanı yaradır. Lakin belə bir vacib amili də qeyd etmək lazımdır ki, NATO ilə əməkdaşlıq ancaq bizim respublika üçün deyil, Şimali Atlantika Alyansının özü üçün də səmərəlidir. Belə ki, 3 iyul 2006-cı ildə ölkəmizə səfər edən NATO Baş katibinin müavini Jan Frine AMEA-da keçirilən Beynəlxalq Simpoziumun açılış mərasimi zamanı Azərbaycanın NATO-nun maraq dairəsində olan ölkələr sırasında olduğunu bildirmişdi. [1] Bu, birinci növbədə onunla əlaqədardır ki, əlverişli geosiyasi və geoiqtisadi əhəmiyyətə malik olan Azərbaycan, NATO-nun cənub istiqamətinə doğru genişlənməsi perspektivləri ilə bağlı mühüm strateji platsdarm rolunu oynaya bilər. Böyük əhəmiyyət kəsb edən digər amil ondan ibarətdir ki, üç Cənubi Qafqaz dövləti arasında Azərbaycan yeganə dövlətdir ki, ərazisində hər hansı bir xarici dövlətin nə hərbi bazası, nə də silahlı qüvvələri yerləşir və bu da öz növbəsində, NATO ilə Azərbaycan Respublikası arasında fəal əməkdaşlıq üçün təkanverici amildir. Bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan ərazisində olan Rusiya Quru qoşunlarının şəxsi heyətinin sayı 3300 nəfərdir və əlavə olaraq hərbi hava qüvvələrinin şəxsi heyəti var. Bununla yanaşı, Ermənistanın Türkiyə və İranla sərhədlərinin mühafizəsi üçün məsuliyyəti də Rusiya Federal Təhlükəsizlik Xidmətinin Sərhəd Mühafizə Direktoru daşıyır. [2]

ƏMƏKDAŞLIĞIN PRIORİTET HESAB OLUNAN İSTIQAMƏTLƏRİ

Enerji təhlükəsizliyi. Azərbaycan Avropanın müasir enerji təhlükəsizliyi sistemində mühüm yer tutaraq müxtəlif transmilli layihələrin hazırlanması və həyata keçirilməsində arzuolunan və etibarlı tərəfdaşa çevrilmişdir. Hazırda onun həyata keçirdiyi enerji siyasətinin məqsədi ölkənin dünya bazarlarına çıxış imkanlarını daha da artırmaqdan və dünya ölkələri üçün alternativ enerji mənbəyi yaratmaqdan ibarətdir. [3.119] Tanınmış *politoloq Zbignev Bjezinskiyə* görə, “*Qərbin bazarları ilə Rusiyanın nəzarəti altında olan ərazilərdən keçməyən neft boruları vasitəsilə birləşən müstəqil Azərbaycan aparıcı və enerji istehlak edən iqtisadiyyatların Mərkəzi Asiyanın enerji cəhətdən zəngin respublikalarına çıxışı üçün iri magistraldır*”. Bjezinski hesab edir ki, “*məhdud ərazisinə və əhali sayının az olmasına baxmayaraq, nəhəng enerji resurslarına malik olan Azərbaycan geosiyasi planda da aparıcı əhəmiyyət kəsb edir və Xəzər dənizi hövzəsinin, eləcə də Mərkəzi Asiyanın sərvətlərinin olduğu şüşə qabda bir tıxacdır*”. [4]

Global enerji bazarının mövcud vəziyyəti enerji məsələlərini daim milli və beynəlxalq müzakirələrin gündəmində saxlayır. Tələbatın daha dolğun ödənil-

HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIQ

məsi və təminatın davamlılığı bu gün geoloji anlamdan daha çox siyasi xarakter daşıyır. Enerji mənbəyi olan ölkələrin siyasi sabitliyi ən çox narahatlıq doğuran məsələlərdəndir. Enerji resursları ilə zəngin olan regionlarda və qlobal enerji şəbəkəsində baş verə biləcək terror-təxribat səciyyəli əməllərin təhdidindən tutmuş, enerji resurslarından geosiyasi rəqiblərə qarşı bir vasitə kimi istifadə etməyə qədər bütün məsələlər, sözsüz ki, diqqətdən kənar qala bilməz, hətta bəzən zəngin enerji resurslarına sahib olmaq nüvə silahına sahib olmaq gədər güclü bir vasitə kimi qiymətləndirilir. Qərbin enerjiyə olan tələbatı artdıqca enerji mənbələrinin etibarlılığı məsələsi daha çox müzakirə mövzusunda çevrilib və son zamanlar bütün ölkələrin narahatlığına səbəb olub. Bu istiqamətdə beynəlxalq təşkilatlar enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında mühüm rola malikdir. Hələ 2000-ci ildə Avropa İttifaqı birgə enerji siyasəti formalaşdırmağa cəhd göstərdi. Lakin bütün diqqətlərin milli maraqlara yönəldilməsi və üzv ölkələrin bir-birilərinə güvənməməsi ümumi gündəliyin yaranmasına mane oldu. Bunun nəticəsi olaraq bəzi ölkələr, xüsusilə də 2006-cı ilin yazında Avropa Birliyi və Rusiya, daha sonra 2009-cu ilin yanvarında Rusiya ilə Ukrayna arasında enerji münasibətlərində siyasi gərginliyin yaranmasından sonra enerji təhlükəsizliyi məsələlərinə NATO-nun cəlb edilməsini təklif etməyə başladılar. Bu məsələdə NATO-nun nə kimi rolu ola bilərdi? Birincisi, Alyansın siyasi imkanlarından, ikincisi, praktiki təcrübəsindən istifadə edilə bilərdi. Lakin NATO-nun enerji təhlükəsizliyinə cəlb olunmasına mane olan potensial məhdudiyətlər və çətinliklər də var idi. Əsas məsələ o idi ki, NATO öz üzərinə müəyyən çərcivədə və daha diqqətlə düşünülmüş funksiya götürməklə öz üzvlərinin, hətta qlobal enerji təhlükəsizliyinə öz müsbət töhfəsini verə bilərdi. Lakin Avropa İttifaqı kimi digər təşkilatlar da investisiya problemlərini aradan qaldırmaq üçün daha uyğun və həlledici rol oynayır. Bundan əlavə, NATO-nun rolunun tam aydın olmaması və bunun arxasında duran səbəblər, xüsusilə də coğrafi rolu onun tərəfdaş və üçüncü ölkələrlə münasibətlərini mürəkkəbləşdirə bilərdi. [5] “Soyuq müharibə”nin sona çatması nəticəsində öz fəaliyyətini hərbi sahədən daha çox təhlükəsizlik sahəsinə transformasiya edən NATO-nun ənənəvi vəzifələrlə yanaşı, Avro-Atlantik məkan üçün üzərinə götürdüyü yeni missiyalardan biri də üzv dövlətlərin enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində iştirakı oldu. Beləliklə, enerji resursları ilə zəngin regionlar Alyansın maraq dairəsinə daxil edildi. Enerji təhlükəsizliyi yalnız Alyans ölkələrinin enerji tələbatının təminatını deyil, həm də enerji resurslarının təhlükəsiz çatdırılmasını nəzərdə tutur.

Azərbaycan Respublikasının zəngin enerji ehtiyatları iqtisadiyyatın əsaslı və sürətli inkişaf etməsinə müsbət təsir göstərən, lakin müxtəlif dövlətlərin regiondakı maraqlarını şərtləndirən və bəzən hətta münasibətlərin gərginləşməsinə səbəb olan amillərdən biridir. Beləliklə, Rusiya və İrani nə qədər qıcıqlandırsa da, Azərbaycanın enerji resursları onu NATO ilə yaxınlaşdırır və Alyansın öl-

kəməzə marağ göstərməsini təmin edir. Rumıniyanın Azərbaycandakı səfiri və eyni zamanda NATO-nun Azərbaycan üzrə əlaqələndiricisi olmuş **Nikolae Urekinin** fikrinə görə, “Azərbaycanın enerji siyasəti Avropa qitəsinin iqtisadi sabitliyinə töhfə verir və NATO qonşuları ilə Qafqazda, Xəzər və Qara dəniz regionunda təhlükəsizliyi və sabitliyi möhkəmləndirən əlaqələrdən məmnunluğunu bildirir”. [6] Mütəxəssislərin fikrinə görə, hazırda NATO-nun Cənubi Qafqazdakı hərbi-geostrateji və təhlükəsizlik strategiyası daha çox Qərbin enerji təhlükəsizliyi məsələlərinə yönəlmişdir. [7.791]

Lakin enerji barədə danışmazdan əvvəl “enerji siyasəti” və “enerji təhlükəsizliyi” terminlərini izah etmək lazımdır. Enerji siyasəti iştirakçıların enerjinin istehsalı, paylanması və istehlakı məsələlərinə müraciət etdiyi vasitədir. [8] Təhlükəsizlik mütləq anlamda, silahlı zorakılıq təhlükəsindən qorunmaq deməkdir. [9]

NATO-nun enerji təhlükəsizliyi sahəsində siyasəti üç əsas komponentdən ibarətdir: infrastrukturun qorunması, enerji ilə təminatın effektivliyinin artırılması, tərəfdaşlara yardım proqramlarının həyata keçirilməsi.

Bu tədqiqatda istifadə olunan təhlil səviyyələrində təhlükəsizlik, silahlı təhdiddən qorunmağı, dövlətin möhkəmliyini, Cənubi Qafqazdakı separatçı rejimləri və bölgədə aktiv olan beynəlxalq oyunçuları nəzərdə tutur. Enerji təhlükəsizliyi onların davamlı enerji təminatı ilə bağlıdır. Enerji təchizatı ilə bağlı problemlər (istər istehsal, istərsə də istehlak edən tərəfdə) bütün bəşəriyyəti təhlükə altına ala bilər. Enerji təhlükəsizliyi dünyanın uzaq və qeyri-sabit regionlarında yerləşən müxtəlif enerji mənbələrindən asılılıq riskini, eyni zamanda yerli və müxtəlif yanacaq mənbələrinin faydalarını nəzərə alır. İstehlakçı ölkə üçün enerji təhlükəsizliyi dövlətin dayanıqlı fəaliyyətini təmin etmək məqsədilə enerjinin davamlı və münasib qiymətə çatdırılmasından ibarətdir. Bizə yaxşı məlumdur ki, Cənubi Qafqazın geosiyasi önəmi həm də mühüm enerji ehtiyatlarının olması ilə əlaqədardır. Qərbin enerji istehlakçısı olan dövlətlərin Rusiya və Yaxın Şərqdən enerji asılılığını azaltmaq məqsədilə yürütdüyü enerji siyasətinin nəticəsi olaraq regionun əhəmiyyəti gündən-günə artmaqdadır. Lokal, regional və qlobal güclər, eyni zamanda separatçı rejimlərin rəhbərliyi ilə olan gərginlik, törədilən münaqişələr və mütəşəkkil cinayətkarlıq Cənubi Qafqazda qeyri-sabitliyin davam etməsinin bilavasitə səbəbləridir və dolayısı ilə lokal (Ermənistan, Azərbaycan, Gürcüstan) və regional oyunçuların (Türkiyə, İran) geosiyasi statusuna öz təsirini göstərir. Bu səbəblərin bəziləri müxtəlif tərəflərin maraqları nəticəsində hətta silahlı toqquşmaya və geniş miqyasda qeyri-sabitliyə gətirib çıxara bilər. Bu da beynəlxalq oyunçuların siyasi və enerji təhlükəsizliyinə təsirsiz ötürməz. Eyni zamanda, yaranan vəziyyət cərəyan edən prosesə birbaşa cəlb olunmayan dövlətlərə də təsir edə bilər. Buna görə də Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik və enerji təchizatı bir çox lokal, regional və hətta

HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIQ

qlobal oyunçular üçün böyük maraq kəsb edir. [10.11]

NATO-nun 1991 və 1999-cu illərin strateji konsepsiyalarında enerji təhlükəsizliyi məsələsi “mühüm xammal təminatı kommunikasiyalarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi” müddəası formasında öz əksini tapmışdı. [11] Lakin bu konsepsiyalarda enerji təhlükəsizliyi yalnız fiziki mühafizə kontekstində nəzərdə tutulurdusa, 2006-cı il Rıqa sammitində qəbul edilmiş qərarlardan sonra daha geniş strateji mahiyyət kəsb edərək, Avro-Atlantika regionunun təhlükəsizliyinin fundamental əsaslarından biri kimi elan edildi. Bu anlamda enerji təhlükəsizliyinin NATO-nun gündəliyinə çıxarılmasında Rusiyanın 2006-cı ilin yanvarında Ukraynaya siyasi təzyiq məqsədilə təbii qaz ixracını dayandırmasının da müəyyən rolu olmuşdur. [12.12] NATO-nun yeni üzvlərinin qənaətinə görə, gələcəkdə bu təzyiq vasitəsinin digər Avropa dövlətlərinə qarşı da tətbiq edilməyəcəyinə təminat verəcək hər hansı bir siyasi-hüquqi və ya təhlükəsizlik mexanizmi yoxdur. Bu baxımdan, NATO-nun Şərqi doğru genişlənməsi də enerji təhlükəsizliyi məsələsinin gündəliyə çıxmasına səbəb olmuşdur.

Rıqa sammiti ərəfəsində Alyansa daxil olan ölkələrin ictimai rəyində enerji təhlükəsizliyinə yeni yanaşmanın zəruriliyi barədə fikrin formalaşdırılması və bu məsələnin ictimai elmi dairələrin də müzakirəsinə çıxarılması məqsədilə bir sıra tədbirlər həyata keçirildi. 2006-cı ilin fevralında ənənəvi Münhen Təhlükəsizlik Siyasəti Konfransının 42-ci sessiyasında bu məsələ müzakirə edilərkən *NATO-nun baş katibi Yap de Hup Şeffər* enerji təhlükəsizliyi mövzusunun Alyansın da gündəliyinə daxil edilməsinin zəruriliyini vurğuladı, NATO-nun dəniz daşınmalarının təhlükəsizliyinin təminatında mühüm rol oynamalı olduğunu ifadə etdi.

Həmin ay Praqada Enerji Təhlükəsizliyi Texnologiyası Forumunda enerji məsələsi ciddi müzakirə edildi, enerji təhlükəsizliyini təmin etmək üçün NATO və Avropa Birliyi arasında yeni enerji ittifaqının yaradılması təklifi irəli sürüldü. Tədbirdə iştirak edən Polşa Xarici İşlər naziri isə mümkün enerji böhranlarına qarşı NATO-nun bir enerji ittifaqı kimi fəaliyyət göstərməsini təklif etdi.

NATO dövlətlərinin qanunvericilik orqanlarında da enerji təhlükəsizliyi məsələsi müzakirəyə çıxarıldı. *ABŞ senatoru Riçard Luqarin* sifarişi əsasında Konqres kitabxanasının Tədqiqat Xidməti tərəfindən “*NATO və enerji təhlükəsizliyi*” mövzusunda araşdırma aparıldı (məhz bu araşdırmanın nəticələri əsasında senator Rıqa sammiti zamanı enerji təhlükəsizliyi üzrə xüsusi təşəbbüslə çıxış etdi). [13] *NATO Parlament Assambleyasında isə hollandiyalı deputat Jos Van Gennip* “*Enerji təhlükəsizliyi*” mövzusunda hesabat üzrə məruzəçi təyin edildi, onun hazırladığı 24 səhifəlik sənəd Assambleyanın payız sessiyasında qəbul olundu. [14]

Təşkil olunan tədbirlər və parlamentlərdəki fəallıq fonunda ABŞ administrasiyasının xarici siyasət kursunun formalaşmasında mühüm təsirə malik olan

yeni mühafizəkarlar da enerji təhlükəsizliyi məsələsinin NATO-nun təhlükəsizlik konsepsiyasına daxil edilməsinin zəruri olmasını israrla bəyan edirdilər. *ABŞ Senatı Xarici Əlaqələr Komitəsinin sədri Riçard Luqar* NATO sammiti ilə eyni vaxtda Rıqa şəhərində keçirilən beynəlxalq konfransda enerji təhlükəsizliyinə təhdidin Şimali Atlantika müqaviləsinin 5-ci maddəsinin (kollektiv müdafiə) qüvvəyə minməsinə səbəb olan hal kimi nəzərdən keçirilməsini təklif etdi. [15]

2006-cı il noyabrın 7-də Brüsseldə *Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev* və *Avropa Komissiyasının prezidenti Xose Manuel Barrozo* Avropa Birliyi və Azərbaycan Respublikası arasında “*Enerji məsələlərində Strateji Tərəfdaşlıq*” haqqında anlaşma memorandumu imzaladılar. Bir çox tədqiqatçılar haqlı olaraq bu memorandumu Avropa Birliyinin enerji təhlükəsizliyinin təminatı strategiyasının bir hissəsi adlandırdılar. Bu strategiyada əsas diqqət neft hasilatçıları və tranzit ölkələrlə enerji sektorunda əlaqələrin genişləndirilməsinə yönəldilməli idi. Sənəd eyni zamanda, Azərbaycanın Avropa Birliyinin enerji marketinə inteqrasiyası və Xəzərdən enerji resurslarının nəqli hesabına Avropa İttifaqının gələcək enerji təhlükəsizliyini inkişaf etdirmək məqsədini daşıyırdı. İmzalama mərasimindən sonra çıxış edən *Xose Manuel Barrozo* bildirmişdir: “*Xəzər dənizindən nəql edilən enerji resursları Avropa Birliyinin enerji təhlükəsizliyini təmin etmək üçün mühüm rol oynayacaq. Buna görə də biz Azərbaycana minnətdarıq. Böyük məmnuniyyətlə qeyd edirəm ki, Azərbaycan artıq Avropa Birliyinin qonşuluq siyasətindədir və bu münasibət ölkədə sabitlik və çiçəklənməyə öz töhfəsini verəcək. Biz Azərbaycanla möhkəm və hərtərəfli əməkdaşlıq qurmaqda maraqlıyıq*”. [16.24]

2007-ci il aprelin 27-də NATO “Orientasiya” proqramı çərçivəsində Gürcüstanda keçirilən konfransda *NATO-nun müdafiə siyasəti və planlaşdırma şöbəsinin direktoru Brus Baka* Cənubi Qafqaz regionunda NATO-nun təhlükəsizlik maraqlarının əsas aspektləri haqqında sual verildikdə o, ilk növbədə enerji resurslarından sonra geostrateji mövqeyin əhəmiyyətini vurğulamışdır. [17]

Bununla yanaşı, Rusiya da Avropa enerji bazarında təsir imkanlarını artırmaq üçün addımlar atmağa başladı. 2007-ci ilin mayında Rusiya, Türkmənistan və Qazaxıstan Xəzər dənizi ətrafından keçən yeni qaz kəmərinin çəkilməsi barədə razılığa gəldilər. Yeni boru kəməri Orta Asiyanın təbii qazını Rusiyanın enerji şəbəkəsinə çatdırmalı, Rusiya isə öz növbəsində həmin qazın qiymətini iki dəfə qaldıraraq Avropadakı müştərilərinə satmalı idi. ABŞ və bəzi Avropa ölkələri isə Rusiyanın enerji təchizatında təsir imkanlarını azaltmaq məqsədilə bu ölkənin enerji şəbəkəsindən yan keçməklə Avropanı daha ucuz təbii qazla təmin edəcək Transxəzər boru kəmərinin tikilməsi təklifi ilə çıxış etdi. [18]

NATO-nun 2008-ci il 24 aprel tarixli Buxarest sammitində müzakirə edilən məsələlərdən biri də enerji təhlükəsizliyi oldu. Müzakirələr zamanı, 2006-cı il

HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIQ

Riqa sammitində Şimali Atlantika Şurası qarşısında qoyulmuş vəzifə çərçivəsində hazırlanmış **“Enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində NATO-nun rolu”** adlı hesabat dövlət və hökumət başçılarına təqdim edildi. [19] Hesabatda Alyans üçün rəhbəredici prinsiplər müəyyən edilir, gələcək fəaliyyət üçün variant və tövsiyələr irəli sürülürdü. Həmçinin sənəddə NATO-nun enerji təhlükəsizliyinə dəyər əlavə edə biləcəyi beş istiqamət vurğulanırdı [20]:

- informasiya və kəşfiyyat məlumatlarının ümumiləşdirilməsi və mübadiləsi;
- sabitliyin layihələndirilməsi;
- beynəlxalq və regional əməkdaşlığın genişləndirilməsi;
- terror aktları və təbii fəlakətlərin nəticələrinin aradan qaldırılmasına dəstək göstərilməsi;
- kritik infrastrukturun mühafizəsinə yardım edilməsi.

Sammitin yekun sənədinin 48-ci maddəsində, həmçinin Alyansın məsələ ilə əlaqədar diskussiyalarının bundan sonra da davam etdiriləcəyi, NATO-nun enerji təhlükəsizliyinə yeni dəyərlər əlavə etmək üçün söylərinin beynəlxalq birliyin enerji təhlükəsizliyində ixtisaslaşmış bir sıra təşkilatların söyləri ilə uzlaşdırılacağı və razılaşdırılacağı bəyan edilirdi.

Buxarest sammitindən təxminən bir ay sonra, 23-27 may 2008-ci ildə NATO Parlament Assambleyasının Berlində keçirilmiş yaz sessiyasında fikir mübadiləsi aparılan əsas mövzulardan biri yenə enerji təhlükəsizliyi oldu. Həmin sessiyada Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təminatında Azərbaycanın adı xüsusi vurğulanmışdır. Milli Məclis sədrinin birinci müavini, Azərbaycanın NATO Parlament Assambleyasındakı nümayəndə heyətinin rəhbəri Ziyafət Əsgərovun qeyd etdiyi kimi, ölkəmizin iştirakı olmadan regionda hər hansı enerji layihəsinin həyata keçirilməsi mümkün deyildir. *Baş katib Yap de Hup Şeffər* 2008-ci il iyun ayının 3-də Brüsseldə *“NATO növbəti onillikdə”* mövzusunda keçirilən konfransdakı çıxışında enerji təhlükəsizliyi ilə əlaqədar aşağıdakıları söyləmişdir: *“Növbəti onillikdə enerji daşıyıcılarının qiymətlərinin sürətli artımı və resurslar uğrunda mübarizənin kəskinləşməsi gözlənilir. Bu iki təmayül enerji təhlükəsizliyi və əsas hasilat regionlarında siyasi sabitlik məsələlərini həyati əhəmiyyətli prioritet kimi gündəliyə gətirəcəkdir. Buna görə də, enerji təhlükəsizliyinin NATO gündəminə gətirilməsi qaçılmazdır... Əlbəttə, NATO bu sahədə əsas funksiyasını öz üzərinə götürməyəcək, lakin Alyans problemin həllinə mühüm dəyər əlavə edə bilər. Xatırlatmaq artıqdır ki, Alyans, həmçinin enerji təhlükəsizliyi ilə əlaqədar risklərin müzakirə olunması üçün əla forumdur”*. [21]

Region ölkələri arasında coğrafi mövqeyinə və əhalisinin sayına görə ən əhəmiyyətli ölkə olan Azərbaycan, həm də zəngin təbii resurslarına görə Avropanın enerji təhlükəsizliyində vacib rol oynayır. Təsədüfi deyil ki, Alyansın *“Şərq tərəfdaşlığı”* siyasətində Azərbaycan özünəməxsus önəm daşıyır. NATO üçün

Orta Asiya və Yaxın Şərqə açılan qapı funksiyasını daşıya biləcək bir ölkə ilə əməkdaşlığın perspektivləri çox böyükdür. Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikası enerji təhlükəsizliyi probleminin müasir anlamda Alyansın gündəliyinə daxil edilməsindən çox əvvəl bu məsələnin NATO ilə ikitərəfli əməkdaşlıq çərçivəsində müzakirə edilməsi təşəbbüsü ilə çıxış etmişdir. NATO-nun tərəfdaşlıq proqramları çərçivəsində ölkəmizdə enerji təhlükəsizliyinə həsr edilmiş müxtəlif tədbirlər həyata keçirilmişdir. AATŞ-nin 2000-ci il iyunun 20-21-də enerji təhlükəsizliyinə həsr edilmiş seminarı və 2007-ci il iyulun 10-11-də enerji infrastrukturunun təhlükəsizliyi üzrə kollokviumu bu qəbildən olan tədbirlərdəndir. 2008-ci il 6-8 mart tarixində NATO Parlament Assambleyasının Bakıda keçirilən 68-ci “Rouz-Rout” seminarında da enerji təhlükəsizliyi məsələsi əsas müzakirə obyektinə olmuşdur. Azərbaycan Cənubi Qafqazda mühüm coğrafi-strateji mövqeyə malikdir. Nəhəng iqtisadi potensialına və ərazisindən keçən nəqliyyat marşrutlarına görə Azərbaycan, sadəcə Cənubi Qafqazın deyil, bütövlükdə Avropa qitəsinin ən mühüm ölkələrindən biri sayılır. Xəzər dənizinin neft-qaz ehtiyatlarının Avropa bazarlarına nəql edilməsi üçün Bakı-Tibilisi-Ceyhan neft, Bakı-Tibilisi-Ərzurum qaz kəmərlərinin çəkilməsi qitənin enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə artıq öz töhfəsini verməkdədir. [22]

Enerji mənbələrindən asılılığını azaltmaq üçün Avropa Azərbaycanla əməkdaşlığa xüsusi əhəmiyyət verir. 2008-ci ilin noyabr ayında Bakıda keçirilən enerji sammiti bunu açıq nümayiş etdirdi. 9-u Avropa İttifaqı ölkəsi olmaqla 21 ölkənin dövlət və hökumət başçılarından, eyni zamanda ali nümayəndələrinin iştirak etdiyi sammitdə əsas müzakirə mövzusu Avropa marketlərinə nəql edilən neft və qaz mənbələrinin şaxələndirilməsi yolları idi. Sammitdə Avropanın enerji təhlükəsizliyində Azərbaycanın rolunun əvəzənməz olduğu bir daha vurğulandı.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Brüsselə, daha sonra Çexiya Respublikasına səfəri və 2009-cu il aprelin sonu, mayın əvvəllərində baş tutan Şərq Tərəfdaşlığı sammitində iştirakı Avropa İttifaqı ilə strateji əməkdaşlığı yeni inkişaf mərhələsinə yüksəltdi. Ölkəmizi Avropanın Cənubi Qafqazda çox vacib tərəfdaşı hesab edən Avropa Komissiyasının prezidenti Xose Manuel qeyd etmişdir: “*Artıq on ildir ki, həyata keçirilən Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq razılaşması bizim münasibətlərimizin özülü kimi xidmət göstərir*”. [23.26]

2009-cu il iyunun 10-da Bakıda “NATO həftəsi” çərçivəsində Avro-Atlantik Tərəfdaşlıq Şurasının “*Enerji təhlükəsizliyi: təhdidlər və perspektivlər*” mövzusunda keçirilən seminar zamanı NATO-nun Müdafiə və İqtisadi Təhlükəsizlik Direktoratlığının rəhbəri **Maykl Qaul** bildirmişdir ki, aparılan tədqiqatlara görə, 2030-cu ilədək dünyada enerjiyə tələbat 15 dəfə artacaqdır. Tələbatın sürətlə artmasını nəzərə alan dövlətlər də əsas diqqəti bu sahəyə yönəldirlər. Enerji inf-

HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIQ

rastrukturlarına hücumlar, dəniz quldurlarının fəallaşması böyük iqtisadi itkilərlə nəticələndiyindən bəzən enerji təhlükəsizliyi hərbi xarakter daşıyır və burada siyasi və iqtisadi təsirlər də rol oynayır. **Maykl Qaul** Şimali Atlantika Alyansının problemin həlli yolu kimi enerji marşrutlarının şaxələndirilməsini, həmçinin əlaqələndirilmiş infrastrukturun mühafizəsini bu sahədə mühüm saydığını demişdir. O bu kontekstdə Xəzərin enerji resurslarının Avropaya nəqli marşrutlarında infrastrukturların qorunmasının vacibliyini vurğulamışdır. *Azərbaycan Xarici İşlər nazirinin müavini Araz Əzimov* isə demişdir ki, rəsmi Bakı enerji təhlükəsizliyi məsələsinin NATO çərçivəsində müzakirəsini müsbət qiymətləndirir. Enerji təhlükəsizliyinin sırf hərbi təhlükəsizlik anlayışı olmadığını vurğulayan **Araz Əzimov**, bunun siyasi proseslərdə mühüm rol oynadığını bildirmişdir. [24] Bununla yanaşı, 2009-cu il iyulun 15-də Brüsseldə Azərbaycan-NATO müzakirələri oldu. 27+1 formatında keçirilən görüşdə ölkəmizi *Xarici İşlər naziri Elmar Məmmədyanovun* rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti təmsil edirdi. Aparılan məsləhətləşmələr zamanı Azərbaycan-NATO münasibətləri, Azərbaycanın NATO ilə Fərdi Tərəfdaşlıq üzrə Əməliyyat Planının (FTƏP) yerinə yetirilməsi, həmçinin regionda təhlükəsizlik, enerji təhlükəsizliyi məsələləri müzakirə edildi. Bununla yanaşı, Azərbaycanın enerji resurslarının Avropa bazarlarına nəqlinə dəstək ifadə edildi. Xəzər hövzəsinin resursları Avropanın enerji təminatının diversifikasiya edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıdığı üçün, Alyans rəsmiləri təmsil etdikləri təşkilatın Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrinin enerji infrastrukturunun müdafiəsində, bu regiondan hasil olunan karbohidrogen resurslarının Avropa bazarlarına təhlükəsiz çatdırılmasında maraqlı olduğunu bəyan etdilər. Həmçinin bu sahədə Azərbaycana hərtərəfli yardım göstərməyə hazır olduqlarını da bildirdilər. NATO tərəfi Azərbaycanın FTƏP-in vasitəsilə təhlükəsizlik sektorunun islahatı, qüvvələrin bu beynəlxalq qurum ilə qarşılıqlı operativ uzlaşması, *Azərbaycanın Əfqanıstanda Beynəlxalq Təhlükəsizliyə Yardım Qüvvələri (ISAF)* əməliyyatlarına töhfəsi sahəsində əldə etdiyi uğurları yüksək qiymətləndirildi. Bundan əlavə, NATO tərəfi elm, təhsil, ətraf mühit və ictimaiyyətin məlumatlandırılması sahəsində ölkəmizlə əməkdaşlıqdan məmnunluğunu bəyan etdi. Qeyd edək ki, müzakirələrdə Müdafiə nazirliyi, Dövlət Sərhəd Xidməti və digər qurumların nümayəndələri də iştirak edirdilər. [25]

Enerji təhlükəsizliyi sahəsində Azərbaycanın rolu və beynəlxalq arenada nüfuzu artdıqca Avropa dövlətləri ölkəmizin nə qədər mühüm rol oynadığı barədə bəyanatlar verməyə başladılar. “*Macarıstan Azərbaycanı Avropanın enerji təhlükəsizliyinin qarantı kimi görür*”, – deyərək *Azərbaycan-Macarıstan hökumətlərarası iqtisadi komissiyasının həmsədri Peter Siyartunun* 2012-ci il dekabrın 5-də mətbuata bildirmişdi. [26]

Lakin Rusiyanı nəzərə almadan NATO və enerji təhlükəsizliyi məsələsindən danışmaq mümkün deyil. Bizə yaxşı məlumdur ki, Rusiya hələ 1994-cü ildə SNT proqramını imzalasa da, öz yaxın sərhədlərində həmişə Alyansın iştirakına qarşı çıxmışdır. Lakin 11 sentyabr hadisələrindən sonra terrorun artması və narkotiklərin yayılması təhlükəsinə qarşı mübarizə sahəsində ortaq maraqları meydana çıxdı. 2002-ci ilin mayında Romada və iyun ayında Moskvada keçirilən zirvə toplantılarında NATO və Rusiya MDB ölkələrində birgə təhlükəsizlik rejiminin qurulması istiqamətində rəsmi olaraq razılıq əldə etdilər. 2002-ci il mayın 28-də NATO-ya üzv dövlətlər ilə Rusiya arasında enerji də daxil olmaqla bir çox məsələlər üzrə məsləhətləşmələr aparmaq və əməkdaşlıq üçün bir mexanizm – NATO-Rusiya Şurası yaradıldı. 2008-ci ilin avqust ayında Rusiyanın Gürcüstandakı hərbi əməliyyatlarından sonra NATO-Rusiya Şurasının rəsmi görüşləri dayandırılsa da, 2009-cu ilin mart ayında bərpa olundu. Bəzi hallarda Rusiya Xəzər enerji layihələrində, şübhəsiz ki, mənfi rol oynayır, çünki regionun enerji təhlükəsizliyi sahəsində Rusiyanın Azərbaycanla tam üst-üstə düşməyən bir çox geoiqtisadi maraqları mövcuddur. [27] Enerjidən mühüm xarici siyasət vasitəsi kimi istifadə etməklə yanaşı, Rusiya enerji infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsinə bilavasitə və dolayı yollarla etiraz nümayiş etdirmişdir. [28] Əsas siyasəti dünya enerji bazarında bugünkü aparıcı mövqelərini və Xəzər hövzəsinin enerji ehtiyatları üzərində ənənəvi təsir mexanizmlərini qorumaq və davamlı şəkildə saxlamaqdan ibarət olan Rusiya Cənubi Qafqaz və Xəzər hövzəsində mövcud sahədə onunla rəqabət yaradan Azərbaycanın enerji ixracatçısı kimi çıxış etməsindən bir qədər narahat görünür. Rusiya həm də ABŞ, Avropa Birliyi, Çin və başqa ölkələrin sərbəst şəkildə, onun iradəsindən kənarında bölgəyə daxil olmasının və Xəzər hövzəsinin zəngin neft-qaz ehtiyatlarına çıxışının, bu məhsulların Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə vasitəsilə Avropa və eyni zamanda Asiya bazarlarına çatdırılmasının tərəfdarı deyil. Xəzər hövzəsində Rusiyanın enerji maraqları, hər şeydən əvvəl, özünün enerji təhlükəsizliyini möhkəmləndirməyə yönəlib və qonşu ölkələrin adekvat maraqları ilə üst-üstə düşmür. [27] Rusiyanın qəti şəkildə Nabukko və Transxəzər boru kəməri layihələrinə qarşı çıxması bunun əyani sübutudur. Buna baxmayaraq, *Avropa İttifaqının enerji məsələləri üzrə komissarı Günter Ottingerin* Azərbaycan, Türkmənistan və Avropa İttifaqı arasında Transxəzər boru kəməri müqaviləsi ilə bağlı son ictimai hesabatları və Avropa ölkələrinin yekdil dəstəyi bu müqavilənin reallaşacağında nikbinlik yaratmışdır. [28] Əslində Buxarest sammiti çərçivəsində qeyd olunanlardan başqa, enerji təhlükəsizliyi sahəsində NATO-nun rolunun genişləndirilməsinə əks-təsir göstərən amillər, sözsüz ki, Rusiyanın həssaslığı və mühüm neft və qaz resurslarına nəzarətidir. Bundan əlavə, 2010-cu ilin hərbi doktrinasında “qloballaşan NATO” Rusiya üçün bir nömrəli xarici təhlükə kimi qeyd olunmuşdur. [29] NATO isə 2010-cu ilin

HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIQ

strateji konsepsiyasında enerji təhlükəsizliyinə töhfə vermək üçün mühüm enerji infrastrukturalarının və tranzit yolların mühafizəsi, tərəfdaşlarla əməkdaşlıq və müttəfiqlər arasında məsləhətləşmələr də daxil olmaqla imkanlarını təkmilləşdirəcəyi barədə qətiyyət nümayiş etdirdi. Bununla da NATO Avropa və Rusiyanın təhlükəsizliyini təhdid edən transmilli məsələləri idarə etmək üçün birgə təhlükəsizlik aspektlərinə diqqət yetirməklə enerji təhlükəsizliyini “hərbiləşdirmək” təəssüratını aradan qaldırmağa çalışır. Beləliklə, enerji məsələsini də transmilli məsələlərin sırasına daxil etməklə NATO Rusiyanı açıq-aşkar “qəzəbləndirmək”dən çəkinir. Lakin NATO Avropa İttifaqının xüsusilə də Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiyadakı enerji təhlükəsizliyi təşəbbüslərini həyata keçirmək iqtidarındadır.

Azərbaycan nefti və qazı dünyanın neft və qaz ehtiyatının müvafiq olaraq 3-4% və 4-6%-ni təşkil edir. Qeyd edək ki, Azərbaycanın enerji ehtiyatı Yaxın Şərq ehtiyatları ilə müqayisədə o qədər də böyük deyil. [30] Fars körfəzinin enerji təchizatının etibarlılığı şübhə altına alındığı təqdirdə və Rusiyanın enerjiden bir təsir vasitəsi kimi istifadə etdiyi halda, Xəzər və Mərkəzi Asiyanın (Qazaxıstan və Türkmənistan) Qərbə Azərbaycan vasitəsilə enerji ixracı həyati əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır və bu da Azərbaycanı və bütövlükdə Cənubi Qafqazı enerji təhlükəsizliyi üçün çox mühüm geostrateji regiona çevirir. [31,12] Bütün bunları nəzərə alan *NATO-nun Baş katibi Foq Rasmussen* 2012-ci ilin sentyabrında Bakıya səfər edərkən Azərbaycana enerji təhlükəsizliyi sahəsində əməkdaşlıq təklif etmişdir. [32]

Regionun əhəmiyyəti Qərbin yanacaq istehlakçısı olan dövlətlərinin Rusiya və Yaxın Şərqin enerji resurslarından asılılığının azaldılması və aradan qaldırılması niyyətindən sonra daha da artdı. 2013-cü il mayın 22-də Azərbaycan Diplomatik Akademiyasında Xarici İşlər Nazirliyinin, NATO-nun, ABŞ Dövlət Departamentinin, Azərbaycan Diplomatik Akademiyasının Xəzər Enerji və Ətraf Mühit Mərkəzinin və Rumıniyanın ölkəmizdəki səfirliyinin birgə təşkilatçılığı ilə “*Meydana çıxan təhlükəsizlik çağırışları: XXI əsrdə enerji təhlükəsizliyinin genişləndirilməsi*” mövzusunda keçirilən NATO tərəfdaşlıq konfransında Rumıniyanın Azərbaycandakı səfiri **Daniel Kristian Ciobanu** qeyd etmişdir ki, ölkəmiz Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Azərbaycan NATO-nun etibarlı tərəfdaşdır. Tədbirdə çıxış edən NATO *Təhlükəsizlik Çağırışları İdarəsinin enerji təhlükəsizliyi bölməsinin rəhbəri Mixael Ruhle* də Azərbaycanla əməkdaşlığın vacibliyini vurğulamışdır. Enerji təhlükəsizliyi üzrə əsas məruzə ilə çıxış edən *ABŞ-in ölkəmizdəki səfiri Riçard Morningstar* global enerji sahəsində baş verən dəyişikliklər, enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında ölkələrin rolu və digər məsələlər haqqında danışaraq vurğulamışdır ki, Azərbaycan NATO üzvləri və tərəfdaşları üçün alternativ enerji tədarükünün artırılmasında mühüm rol oynayır. Diplomat diqqətə çatdır-

mişdir ki, ABŞ Azərbaycan qazını Avropaya daşıyacaq əlavə kəmərlər marşrutu ilə bağlı qərarın qəbul olunmasını gözləyir və istənilən marşrutun seçilməsinə neytral yanaşır. Əsas odur ki, bu layihə Avropanın qaz təchizatını şaxələndirəcək və Azərbaycan qazının Avropaya nəql edilməsi üçün geniş imkanlar yaradacaqdır. [33]

“Azərbaycan Avropanın enerji təhlükəsizliyi, Qafqazda sülh və sabitlik üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən ölkədir və eyni zamanda, Azərbaycan NATO üçün vacib və əhəmiyyətli tərəfdaşdır”. Bu fikiri NATO-nun Baş katibi **Anders Foq Rasmussen** 2014-cü il mayın 14-də Brüsseldə Prezident **İlham Əliyevlə** keçirdiyi mətbuat konfransında demişdir [34].

Bəs enerji təhlükəsizliyində NATO-nun rolu nələrdən ibarət ola bilər?

NATO ilk növbədə müttəfiq və tərəfdaş ölkələrə təlim və təhsil dəstəyi verməklə Avropa və Xəzərin enerji təhlükəsizliyinə öz töhfəsini verir. Alyansın tərəfdaşlıq proqramları enerji təhlükəsizliyinə risk və təhdidləri azaltmaq məqsədilə müzakirələrin aparılması, ideya və ən qabaqcıl təcrübələri bölüşmək üçün enerji tədarükçülərini, istehlakçıları və tranzit ölkələrini bir araya gətirir. [28]

İkincisi, NATO tərəfdaş ölkələrlə əməkdaşlıq etməklə Avropa İttifaqına enerji nəql etməsi planlaşdırılan boru kəmərləri (Transxəzər boru kəməri) danışıqları istiqamətində enerji tədarükçüləri, tranzit və istehsalçı ölkələr arasındakı gərginliklərin azaldılmasına öz töhfəsini verir. Bu layihələrin icra olunmasına Avropa İttifaqının cəlb olunması infrastruktur layihələrinin hərbi-strateji aspektlərindən daha çox iqtisadi aspektlərini vurğulayır. NATO-nun rolu isə Avropa İttifaqının enerji strategiyasını tamamlamaqdan ibarətdir. Lakin yuxarıda qeyd olunduğu kimi, NATO Rusiyanı “qəzəbləndirməmək” üçün Xəzər regionunda atdığı addımlarda çox ehtiyatlıdır, çünki bir çox mürəkkəb geosiyasi məsələlərin həllində (İrənin nüvə proqramı) Alyansın Rusiya ilə əməkdaşlığa ehtiyacı var.

Üçüncüsü, enerji Rusiya və NATO ölkələri, o cümlədən ABŞ arasında əməkdaşlıq üçün geniş potensiala malik sahədir. Bu o deməkdir deyil ki, Mərkəzi Asiya və Qafqaz ölkələri enerji ehtiyatlarının tədqiqi, mənbələrinin işlənməsi və çatdırılması imkanlarına malik deyil. Enerji elə bir sahədir ki, çoxtərəfli əməkdaşlıq yolu ilə bir çox ölkələrin imkan və potensialını bir araya gətirməklə daha çox fayda verə bilər. Bununla enerji funksiyalarını birlikdə yerinə yetirən ölkələr bir-birilərinə daha çox güvənəcək və bir-birilərini daha yaxşı anlayacaqlar. Lakin NATO Rusiya tərəfindən hərbi Alyans kimi qəbul edildiyindən onun enerji məkanına daxil olması üçün cəhdləri neqativ reaksiya ilə qarşılanır. Bunun üçün NATO-nun gündəliyində iki bir-birini tamamlayan istiqamət olmalıdır. Birincisi, əsas enerji məsələlərini müəyyənləşdirməli, ikincisi, enerji məkanına müdaxiləsinin təhdid yox, müdafiə xarakteri daşdığına inandırmaq üçün Rusiyaya qarşı daha diplomatik metodlardan istifadə edilməlidir.

Nəhayət, üzv ölkələrin enerji təhlükəsizliyi sahəsində narahatlıqlarının müx-

HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIQ

təlifliyi sayəsində enerji təhlükəsizliyi strategiyasında ümumi razılığa çatmaq NATO və Avropa İttifaqı üçün o qədər də asan hesab olunmur. Ona görə də enerji maraqları Alyans üçün bu gün də, sabah da önəmli olmaqda davam edəcək. Hələ Buş Administrasiyası dövründə bütün ABŞ rəsmiləri, konqresmenlər və senat üzvləri Cənubi Qafqazın Şərq və Qərb arasında enerji və ticarət marşrutlarının qapısı olduğunu etiraf edərək, enerji təminatının diversifikasiyası üçün ABŞ-ın regionda rolunun artırılması ideyasını dəstəkləmişdilər. Onlar ABŞ-ın regiondakı siyasi marağının ən vacib səbəbi kimi İranın təsirinin qarşısını almağı və Rusiyanın enerji təchizatındakı hegemonluğuna qarşı strateji balans saxlamağı hesab edirdilər. Ona görə də administrasiyanın təqdim etdiyi Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru xətti layihəsi bu gün ABŞ-ın nöqteyi-nəzərində ən vacib enerji layihəsi hesab olunur. Rusiya və İran olmadan layihənin reallaşmasının ABŞ tərəfindən necə dəstəkləndiyi hər kəsə məlumdur, çünki ABŞ-a görə Rusiya və İran digər Xəzər ölkələri üçün tərəfdaş deyil, rəqibdirlər. [35,47] Lakin Qərbin Rusiyadan enerji asılılığını tamamilə aradan qaldırmaq üçün imkanlar hər zaman mövcuddur və bunun üçün Azərbaycan unikal ölkədir. Krım böhranından sonra bu mövzunun aktuallığı bir qədər də artıb.

2015-ci ilin fevralında 51-ci Münhen Təhlükəsizlik Konfransı çərçivəsində “Şaxələndirmə strategiyaları” mövzusunda keçirilən “dəyirmi masa”da iştirak edən Prezident **İlham Əliyev** qeyd etmişdir ki, enerji təhlükəsizliyi məsələsini milli təhlükəsizlik məsələsindən ayrı müzakirə etmək olmaz. Enerji siyasəti ilə bağlı məsələlər milli maraqlara və Avropanın bizim regionda qlobal siyasi xəritəsinə sıx bağlıdır. Azərbaycanın yerləşdiyi regionda enerji təhlükəsizliyinin təminatında mühüm rol oynadığını deyən dövlət başçısı diqqətə çatdırmışdır ki, Cənub qaz dəhlizi ilə bağlı sazişin imzalanmasından sonra biz Avropa üçün əhəmiyyətli bir tərəfdaşa çevrilirik, artıq enerji təchizatı marşrutlarını şaxələndirməyə nail olmuşuq. [36]

Ölkəmizin qlobal layihələrin həyata keçirilməsində əsas tərəf kimi beynəlxalq iqtisadi-siyasi proseslərdə aparıcı qüvvəyə çevrilməsi rəsmi Bakının mövqelərinin güclənməsi ilə müşayiət olunur. Tikilib istifadəyə verilmiş neft kəmərləri Azərbaycan neftini dünya və Avropa bazarlarına çıxarır, respublikamız qlobal miqyasda artıq qaz ixrac edən ölkəyə çevrilib. 1999-cu ildə kəşf olunan “Şahdəniz” yatağının işlənilməsinin birinci mərhələsi çərçivəsində 2006-cı ildən Gürcüstan və Türkiyəyə qaz ixrac edilir. “Şahdəniz” yatağının işlənilməsinin ikinci mərhələsi və “Cənub” qaz dəhlizi layihələri isə dünyanın neft-qaz sənayesində indiyə qədər həyata keçirilmiş ən böyük və mürəkkəb təşəbbüslərdən hesab olunur. “Yeni təchizatçılardan enerji resurslarını Avropaya gətirən layihələr Alyansın enerji təhlükəsizliyinə mühüm töhfə verir”. Bunu 2015-ci il mayın 12-də NATO Baş katibinin Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya üzrə xüsusi nümayəndəsi **Ceyms Appaturay** “Azernews” qəzetinə eksklüziv müsahibəsində

demışdir. O əlavə olaraq bildirmişdir: *“Bu cür layihələrin həyata keçirilməsi ilə əsasən müvafiq ölkələr məşğul olur. Lakin təqribən 900 milyon insanın təhlükəsizliyini təmin edən bir Alyans kimi NATO Avropanın enerji təhlükəsizliyinin gücləndirilməsində maraqlıdır. Bu məsələ Alyansın Uelsdə keçirilən sammitində də qeyd olundu. Həmin sammitdə Alyans adından bəyan edildi ki, stabil və etibarlı enerji təchizatı, marşrutların diversifikasiyası, təchizat və enerji resursları və enerji şəbəkələri arasında bağlılığın olması mühüm əhəmiyyət kəsb edir”*. [37]

Hərbi təhlükəsizlik. Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, Azərbaycanı NATO-nun vacib tərəfdaşına çevirən çox vacib bir faktor da müttəfiq ölkələrin nəhəng şirkətlərinin Azərbaycan iqtisadiyyatına yatırıqları kapitaldır. Bu kapitalın qorunması çox vacib məsələdir. Digər tərəfdən Azərbaycanın Əfqanıstan, İraq və Kosovoda sülhü dəstəkləmə və antiterror əməliyyatlarında iştirakı NATO və tərəfdaşları üçün çox önəmlidir. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin prioritetlərindən biri də Azərbaycanın müstəqilliyi və ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi iqtidarında olan, NATO standartlarına uyğun və beynəlxalq sülhməramlı əməliyyatlara töhfə verə bilən milli müdafiə sisteminin qurulmasıdır [38].

Əslində Azərbaycan NATO-nun müxtəlif struktur və təsisatlarına qoşulmaqla dünyanın kollektiv təhlükəsizlik sisteminə daxil olmaq, öz təhlükəsizliyini beynəlxalq təhlükəsizlik məsələləri ilə uyğunlaşdırmaq imkanı qazanmışdır. [33] Bu baxımdan Avro-Atlantik məkana inteqrasiya kursunu əsas götürən Azərbaycanın NATO ilə uğurlu əməkdaşlığı da hərbi quruculuq məsələlərində az əhəmiyyət daşımır. Ölkəmiz NATO standartlarını milli hərbi təhsil və təlim proqramlarına daxil etmişdir. Azərbaycan ordusunun zabitləri ölkəmizin Alyansla əlaqələri çərçivəsində təşkilatın üzvü olan bir çox ölkələrin hərbi məktəblərində təhsil alır, NATO-nun təşkilatçılığı ilə ixtisasartırma kurslarında, hərbi təlimlərdə iştirak edirlər.

Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyasında qeyd olunur: *“Milli müdafiə siyasətinin mühüm elementlərindən biri iqtisadiyyat və müdafiə arasında optimal qarşılıqlı nisbətə bərqərar edilməsi və milli müdafiə sənayesinin inkişaf etdirilməsidir. Ölkənin müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi yolunda hərbi-siyasi və hərbi-texniki sahədə beynəlxalq əlaqələrin və əməkdaşlığın hər cür inkişafı müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Avro-Atlantik məkanın təhlükəsizlik sistemə inteqrasiya, NATO dövlətlərinin qüvvələri ilə qarşılıqlı uzlaşan hərbi əməliyyat qüvvələrinin yaradılması, böhranların aradan qaldırılması məqsədilə müvafiq beynəlxalq təşkilatların mandatı əsasında aparılan sülhməramlı cavab əməliyyatlarında iştirak etmək Azərbaycan Respublikasının müdafiə siyasətinin əsas istiqamətlərindən hesab olunur”*. [39]

2014-cü ildə Azərbaycan Respublikasının NATO qüvvələri ilə yüksək səviyyə

HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIQ

yəli uyarlığa nail olmaq məqsədilə Əməliyyat İmkanları Konsepsiyası (ƏİK) proqramı çərçivəsində Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin motoatıcı taborunun 2-ci səviyyəli NATO qiymətləndirməsi üzrə təlimi keçirilmişdir. Qeyd edək ki, Azərbaycan 2004-cü ilin aprel ayından NATO-nun ƏİK proqramına qoşulub. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri ƏİK proqramı çərçivəsində Ortaq Qüvvələr Birliyinə bir motoatıcı bölüyü təqdim edib, 2010-cu ilin avqust ayından isə tabor yaradılıb. Taborun həmin qiymətləndirmədən uğurla çıxması ilə Azərbaycan ikitərəfli əməkdaşlığın daha da möhkəmləndirilməsinə öz töhfəsini vermiş oldu. [40]

2015-ci ilin əvvəlindən başlayaraq, ƏİK çərçivəsində bir kəşfiyyat bölüyü elan olunmuşdur və qiymətləndirmə prosesinə hazırlanır. Uzunmüddətli olaraq, 2019-cu ilin sonunadək Azərbaycan, döyüş dəstəyi və döyüş xidməti dəstəyi daxil olmaqla bütöv bir taborun əməliyyatlarda iştirakı və özünü təmin-təchiz imkanında olması məqsədilə müvafiq briqadanın təlim və təchizatını başa çatdırmağı planlaşdırmışdır. Bu, hansısa mənada Azərbaycanın təkə SNT əməliyyatları üçün qüvvələrinin tələb olunan hazırlıq səviyyəsindən savayı, həm də gələcəkdə NATO ilə fərdi və birgə fəaliyyətin inkişafı üçün əhəmiyyətli zəmanət yaradır. [41]

Zorla cəlb olunduğumuz Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ müharibəsinin davam etməsinə baxmayaraq, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin transformasiyası prosesi uğurla davam etdirilir və ordumuzun ildən-ilə qüdrətlənməsi Dağlıq Qarabağ müharibəsinin həllində ölkəmizə mühüm üstünlüklər verir. [42] 2011-ci il noyabrın 25-də müstəqilliyimizin 20-ci ildönümü münasibətilə NISAnın *“Azərbaycanın xarici siyasətinin qiymətləndirilməsi”* mövzusunda təşkil etdiyi konfransda *NATO baş katibinin müdafiə siyasəti və planlaşdırma üzrə müavini Hüseyin Diriöz* bildirmişdir: *“NATO Azərbaycanın müdafiə islahatlarını dəstəkləməyə hər zaman hazırdır”*. Azərbaycanın terrorizmə qarşı mübarizəyə verdiyi dəstəyin və töhfənin vacibliyini vurğulayan baş katibin müavini ölkəmizin regionun dinamik inkişaf lideri olduğunu qeyd etmişdir. [43]

Silahlı qüvvələr üzərində mülki nəzarətin daha da gücləndirilməsi üçün müvafiq iş aparılır. Bu baxımdan NATO rəhbərliyi də Azərbaycanla əməkdaşlığa ciddi diqqət yetirir. Belə ki, ölkəmizə səfər edən NATO rəsmiləri keçirdikləri görüşlərdə Azərbaycan ordusunda aparılan islahatlardan razılıqlarını dəfələrlə bəyan ediblər. Belə yanaşma Azərbaycan-NATO əməkdaşlığının perspektivləri barədə daha nikbin düşünməyə əsas verir.

Hələ 2003-cü ildə NATO Əfqanıstanda ISAF əməliyyatlarına başladıqdan sonra daha effektiv fəaliyyət göstərməsi üçün Alyans hərbi bazaların tikilməsi, tranzit marşrutlarının təşkil edilməsi, yanacaq təminatı və sərhəd təhlükəsizliyi sahəsində əməkdaşlıq üçün böyük töhfələr verə biləcək Mərkəzi Asiya və Qafqaz ölkələrinə daha çox diqqət yetirməyə başladı. [44,59] Heç təəccüb doğur-

mur ki, 2004-cü il NATO-nun İstanbul sammitində qəbul olunan bəyannamənin 31-ci bəndində Alyansın tərəfdaşlığının genişləndirilməsi istiqamətində strateji əhəmiyyətə malik Qafqaz regionuna və bu regionun aparıcı ölkəsi olan Azərbaycana xüsusi diqqət göstərilməsinin vacibliyi vurğulandı. Bunun üçün NATO rəhbərliyi beynəlxalq qərarlardan region üzrə xüsusi nümayəndə və eyni zamanda iki əlaqələndirici zabitin təyin olunması ilə əlaqələri daha da inkişaf etdirməyə qərar verdi. [45]

Azərbaycanın beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizəsi, silahlı qüvvələrimizin kontingentinin NATO-nun Əfqanıstanda apardığı Beynəlxalq Təhlükəsizliyə Yardım Qüvvələri (ISAF) əməliyyatında fəal iştirakı yüksək dəyərləndirilmişdir. Xarici hərbi müdaxilə və terrordan zərər çəkən bir ölkə kimi, Azərbaycan həm yerləşdiyi regionda, həm də bütün dünyada sülh və sabitliyin təmin olunmasının tərəfdarıdır. Bu səbəbdən də respublikamız beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizədə, qlobal əməkdaşlıqda yaxından iştirak edir. 2014-cü ilin aprel ayında Bakıda keçirilən, SNT proqramının 20 illiyi və “NATO tərəfdaşlığının gələcəyi” adlı konfransda çıxış edən NATO baş katibinin müavini **Sorin Dukaru** da bu məsələni xüsusi vurğulayaraq demişdir: “Azərbaycan NATO-nun yalnız çoxillik deyil, eyni zamanda fəal və mühüm tərəfdaşlarından biridir. Bu əlaqələr siyasi dialoqun nəticəsidir. Azərbaycan NATO üçün Əfqanıstanda sülhün və sabitliyin təmin olunmasına önəmli töhfələr verən mühüm ölkələrdən biridir. Həmçinin NATO-nun müxtəlif proqramlarının həyata keçirilməsində Azərbaycanın böyük rolu olmuşdur”. [40]

Bu gün Azərbaycan Respublikası Qətiyyətli Dəstək Missiyasına (RSM) 94 nəfərlə (9 zabit, 5 gizir və 80 əsgər) qatılmışdır ki, bu səviyyə ISAF-a 2009-cü ilin sentyabrında göstərilən dəstək həddindədir. Bu da Azərbaycanın NATO-nun missiya və əməliyyatlarına verdiyi hərbi töhfənin ən bariz nümunəsidir.

NƏTİCƏ

Enerji təhlükəsizliyi məsələləri müasir mərhələdə NATO siyasətinin prioritetinə, Azərbaycan isə bu sahədə Alyansın mühüm tərəfdaşlarından birinə çevrilmişdir. Enerji təhlükəsizliyi yalnız Alyans ölkələrinin enerji tələbatının təminatını deyil, həm də enerji resurslarının təhlükəsiz çatdırılmasını nəzərdə tutur. Hazırda Norveç, Rusiya və Şimali Afrika ilə yanaşı, Xəzər regionu da Avropa üçün mühüm enerji resursları mənbəyi hesab olunur. Qərb Rusiyadan enerji asılılığını aradan qaldırmaq üçün ən ideal alternativ marşrutlardan biri kimi məhz Transxəzər marşrutunu hesab edir ki, bu layihə də ölkəmizin iştirakı ilə reallaşır. Azərbaycanın Qərb ölkələrinin enerji təhlükəsizliyinə töhfə verməsi onun NATO miqyasında nüfuzunun artmasına xidmət edir. Lakin bir vacib məqam da var: bu gün Azərbaycan siyasi cəhətdən sabit ölkələr sırasında olsa da, Ermənistanın davam etdirdiyi düşmənçilik siyasəti enerji infrastrukturuna əsas

HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIQ

təhlükə kimi qalmaqdadır. Ona görə enerji infrastrukturunun təhlükəsizliyinin təminatı NATO üzvlərinin və tərəfdaşlarının marağındadır. NATO-nun ayrı-ayrı üzvlərinin Azərbaycanla əməkdaşlığı bu istiqamətdədir və ikitərəfli əsaslarla həyata keçirilir. Bu baxımdan da, NATO-nun Azərbaycanın təhlükəsizliyinin təminatına, əsasən erməni təcavüzünün aradan qaldırılmasına töhfə verməsi gözləniləndir. Bu istiqamətdə ordunun təkmilləşdirilməsi və NATO standartlarına uyğunlaşdırılması çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. NATO-nun standartlaşdırma sənədlərinin çoxu tərəfdaş ölkələr üçün də açıqdır. Azərbaycanın NATO-dakı missiyası da NATO standartlaşdırma təşkilatı ilə əməkdaşlıq edir və hansı NATO standartlarının Azərbaycan tərəfindən istifadə edilə biləcəyini müəyyənləşdirir. NATO ilə Azərbaycan arasında müxtəlif sahələrdə əməkdaşlıq könüllü prinsiplərə əsaslanır. Bu əməkdaşlığın iki əsas komponenti var. Bunlardan biri, siyasi xarakter daşıyan Fərdi Tərəfdaşlıq üzrə Əməliyyat Planıdır. Digər komponent isə müdafiə və hərbi transformasiya prosesi üçün nəzərdə tutulan Planlaşdırma və Analiz Prosesi proqramıdır. Müasir dövrdə güclü ordunun inkişafının əsas xüsusiyyətlərindən biri də beynəlxalq əməkdaşlıq və qazanılmış təcrübədən qarşılıqlı istifadədir. Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin döyüş hazırlığının yüksək səviyyədə saxlanması, müasir hərbi texnika və silahlarla təchizi məsələsində region və digər dövlətlərlə münasibətlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda yüksək dünya standartlarının ordumuzda tətbiq edilməsi, eyni zamanda hərbiçilərimizin beynəlxalq tədbirlərdə və təlimlərdə iştirakı vacib məsələlərdəndir. Bu istiqamətdə ikitərəfli proqramlar və çoxmillətli təlim məşqləri Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin şəxsi heyətinin təcrübə qazanması və NATO qüvvələri ilə yanaşı fəaliyyət göstərə bilməsi üçün imkanlarının artırılmasına xidmət edir. Beləliklə, Azərbaycan Respublikası mövcud resurslardan maksimum faydalanmaqla və NATO ilə əməkdaşlıq proqramlarını uğurla həyata keçirərək beynəlxalq arenada rolunu artırır və regional təhlükəsizliyin təmin olunması istiqamətində global güclərin dəstəyini qazanır. Çünki torpaqlarımızın 20%-ə qədərini hələ də işğal altında saxlayan təcavüzkar erməni rejimi deyil, həm də bu rejimin havadarlarıdır. Ona görə də Azərbaycan Respublikasının Avro-Atlantik məkanın enerji təhlükəsizliyinə öz töhfəsini verməsi və meydana çıxan təhlükəsizlik təhdidlərinə adekvat cavab vermək üçün NATO ilə əməkdaşlığı daha da möhkəmləndirməsi zəruridir. Sözsüz ki, bu fəaliyyətlər Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ölkəmizin ərazi bütövlüyü çərçivəsində həll olunmasına xidmət etməlidir. Ölkə başçısının apardığı uğurlu xarici siyasətin nəticəsi olaraq bu gün bütün NATO ölkələri yekdilliklə ərazi bütövlüyümüzü və haqq səsimizi dəstəkləyir. Erməni təcavüzkarlarının özlərinin də etiraf etdiyi kimi, döyüş meydanında onsuz da üstünlük Azərbaycan ordusundadır. NATO-ya üzv olan və digər global “güc”lərin tam dəstəyini qazandıqdan sonra torpaqlarımızı işğaldan azad etmək üçün sadəcə saatlar lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. “Şərq qəzeti”. №119, 4 iyul 2006
2. The Military Balance, International Institute of Strategic Studies, february 5, 2014
3. Həsənov Ə., Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasəti. Bakı, “Letterpress”, 2011
4. Darabadi P., Cənubi Qafqaz düyünü: çoxgedişli "geosiyasi oyun" (<http://newtimes.az/>)
5. Chitadze N., NATO - one of the main guarantees of peace and security in South Caucasus
6. Pentagon Chief In Azerbaijan: Afghan War Arc Stretches to Caspian and Caucasus (<http://warisacrime.org/>)
7. Həsənov Ə., Azərbaycanın geosiyasəti. Dərslik. Bakı, 2015
8. Kegley C.W., and Wittkopf E.R., World politics: Trend and transformation, New York, 1997
9. Nester W., geopolitical and geoeconomic conflict and cooperation New York. 1995 International relations
10. MacFarlane S.N., Security and development in the Caucasus. Conflict, Security & Development, 4 (2), august 2004
11. Marcel de Haas, Andrej Tibold Vincent Cillessen, Geo-strategy in the South Caucasus Power Play and Energy Security of States and Organisations, 2006
12. Серенко А. Энергетика переходит к обороне. “Независимое Военное обозрение”, 16 марта 2007
13. Gallis P., NATO and Energy Security. CRS Report for Congress, 21 march 2006; EU: Brussels mulls over its energy sources. RFE/RL, 2 june 2006. EU: Brussels targeting Central Asia’s energy. RFE/RL, 7 june 2006
14. NATO and Energy Security. CRS Report for Congress. By Paul Gallis. august 2007 (www.fas.org/sgp/crs/row/RS22409.pdf)
15. Gennip J. Energy Security. NATO Parliamentary Assembly, general report. november 2006 (www.natopa.int/)
16. Шакур А. НАТО вступает в Нефтяную войну. “Эхо”, 16 марта 2007
17. “Azerbaijan focus”, Journal of international affairs 2 (2), Center of Strategic Studies under the President of the Republic of Azerbaijan, “Azerbaijan focus”, 2010
18. Russia Will Get Central Asian Pipeline,” New York Times, 13 may, 2007
19. Bucharest Summit Declaration. Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Bucharest on 3 april 2008 (www.nato.int)
20. Əzimli A., NATO-nun enerji təhlükəsizliyi strategiyası: Azərbaycan vektora

HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIQ

- ru, “Dirçəliş-XXI əsr”, №126-127, s. 94-106, 2008
21. “NATO: The Next Decade”, Speech by NATO Secretary General, Jaap de Hoop Scheffer, at the SDA, Brussels, 3 June 2008 (www.nato.int/docu/speech/2008/)
22. Bakıda NATO Parlament Assambleyasının 68-ci Rouz-Rout seminarı işə başlamışdır. “Azərbaycan” №53, 7 mart 2008
23. Bakıda NATO həftəsi çərçivəsində “Enerji təhlükəsizliyi: çağırışlar və yeni imkanlar” mövzusunda seminar keçirilir. Azərbaycan qəzeti, 11 iyun 2009
24. Azərbaycan və Macarıstan konkret layihələrin həyata keçirilməsinə hazırdırlar. (<http://en.trend.az/>)
25. Həsənov Ə., Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi təşkilatı və Azərbaycanın hərbi-geostrateji maraqları (<http://strategiya.az/>)
26. Jennifer Cunningham and Steve Yetiv. NATO and the Caspian, 2012 (<http://ensec.org/>)
27. “The Military Doctrine of the Russian Federation” approved by Russian Federation presidential edict on 5 february 2010
28. Baran Z., The Caucasus: Ten Years after Independence, Washington Quarterly 25(1), Winter 2002, p. 221. Fact box: Caspian Sea Hydrocarbons, RFE/RL, 25 october 2005; Caspian Oil and Gas, International Energy Agency, 1998
29. NATO Secretary General commends strong security cooperation with Azerbaijan (<http://www.nato.int/>)
30. NATO and partners discuss emerging risks to energy security at conference in Baku (<http://www.nato.int/>)
31. Bədəlov Ə., Azərbaycan – NATO əməkdaşlığı yüksələn xətt üzrə inkişaf edir, Xalq qəzeti, №7. 15 yanvar 2014
32. Isgandarova N., The search for security in the South Caucasus: NATO's role in the Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline, Toronto 2007
33. Hacıyev E., Azərbaycanın uğurlu enerji siyasəti yürütdüyü Münxen Təhlükəsizlik Konfransında bir daha bəyan edildi. Azərbaycan qəzeti, № 6. 10 fevral 2015
34. Ceyms Appaturay NATO-Azərbaycan əməkdaşlığının prioritetlərini açıqladı. (<http://az.trend.az/>)
35. Dövlət hakimiyyəti və milli təhlükəsizliyin təminat sistemi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident kitabxanası (files.preslib.az, Azərbaycan Respublikası-20 elektron resurs, 2011)
36. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası. 2007
37. “Azərbaycan-NATO, 15 illik tərəfdaşlıq”, s.38 (<http://www.mfa.gov.az/>)
38. Hacıyev E., Azərbaycan-NATO əlaqələri yüksələn xətt üzrə inkişaf edir. “Azərbaycan” qəzeti, 20 may 2009

39. Elizabeth Jones A., Assistant Secretary of State for European and Eurasian Affairs, Testimony before the subcommittee on the Middle East and Central Asia. House International Relations Committee, Washington. DC, 29 October 2003 (<http://www.state.gov>)

40. Istanbul Summit Communiqué, issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council. 28 June 2004

РЕЗЮМЕ

ОСНОВНЫМИ НАПРАВЛЕНИЯМИ СОТРУДНИЧЕСТВА МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНОМ И НАТО НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Э. НАСИРОВ, Х. ИСКАНДАРОВ

В статье рассмотрены основные направления сотрудничества между Азербайджаном и НАТО, а также роль Североатлантического союза в обеспечении энергетической и военной безопасности, а также возможности расширения дальнейшего сотрудничества были исследованы.

SUMMARY

THE MAIN AREAS OF COOPERATION BETWEEN AZERBAIJAN AND NATO ON THE MODERN STAGE

E. NASIROV, K. ISKANDAROV

In the article the main areas of cooperation between Azerbaijan and NATO, as well as Alliance's role in ensuring energy and military security, and the possibilities of extending further cooperation have been investigated.

BEYNƏLXALQ MÜNƏSİBƏTLƏRDƏ MÜNƏQİŞƏLƏRİN VƏ SABİTLİYİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

**Ağalar ABBASBƏYLİ – tarix elmləri doktoru,
tarix və siyasi elmlər üzrə professor**

Abbasbəyli Ağalar Nəriman oğlu 31 dekabr 1942-ci ildə anadan olub. M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin məzununu, aspirantı və doktorantı olub. Tarix və beynəlxalq münasibətlər elmi istiqamətləri üzrə professor, 500-dək elmi əsərin müəllifidir. Müstəqillik dövrünə qədər müxtəlif vəzifələrdə çalışıb. SSRİ Sülf Fondunun sədr müavini və AR Süllh Fondunun sədri olub, Təhsil naziri, MSK-nın üzvü və digər vəzifələrdə işləyib. Uzun müddət AR Prezidenti yanında AAK Dissertasiya Şurasının üzvü olub. BDU-nun Elmi Şurasının və AMEA-nın İnsan Hüquqları İnstitutunun üzvüdür. 1991-ci ildən BDU-nun Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının müdürüdür.

Açar sözlər: münəqışə, reallıq, proseslər, konsepsiya, hərbi, siyasi, təhlükəsizlik, strategiya.

Ключевые слова: конфликт, процессы, концепция, военный, политический, безопасность, стратегический.

Keywords: conflict, processes, concept, military, political, security, strategic.

İstənilən sosial münasibətlər sisteminin sabitliyi öz mənafeələrinin təmin edilməsinə can atan sistem iştirakçılarının qarşılıqlı fəaliyyətinin qarşılıqlı və əməkdaşlığının nəticəsidir. *Q.Morqentau* yazırdı ki, ictimai münasibətlərdə sabitlik də tarazlıq kimi, aydın siyasi mənaya malikdir: tarazlığa nəzarət edən qüvvələr balansını sistemində sabitlik aparıcı mövqə tutur, çünki hökmranlıq uğrunda mübarizənin nəticəsi ondan asılıdır. Belə dəyərləndirmə, adətən, siyasi münəqışə və sabitliyin əlaqəsini, bəzən isə onların yerinə yetirdikləri funksiyaların üst-üstə düşdüyünü göstərir. Bu zaman həm qarşılıqlı, həm də əməkdaşlıq sabit və ya qeyri-sabit xarakterə malik bu və ya digər siyasi münasibətlər sisteminə sabitləşdirici, yaxud sabitliyi pozucu təsir göstərə bilər.

Bu gün siyasi sabitlik axtarışının yollarından biri siyasi prosesin ilk növbədə münəqışə ilə şərtlənən halı kimi nəzərdən keçirilməsidir. Bu yol onların qarşılıqlı əlaqəsinin, onlara xas funksiyaların üst-üstə düşməsinin və özünəməxsusluğunun aşkara çıxarılmasını, cəmiyyət həyatında siyasi münəqışə və sabitliyin rolunun təhlilini nəzərdə tutur. Burada ən azı iki mümkün yanaşma meydana

çıxır. Birinci yanaşma sabitliyin bəşəri dəyərlər dərəcəsinə qaldırılması və siyasi fəaliyyətdə ona üstünlük verilməsi ilə bağlıdır. Bu yanaşma tədqiqatçılar tərəfindən göstərilmiş və sabitlik müstəqil dəyər kimi nəzərdən keçirilmişdir. İkinci yanaşma sabitliyin sosial sistemin obyektiv funksional xarakteristikası kimi nəzərdən keçirilməsi ilə bağlıdır. Politoloqlar arasında belə bir fikir yayılmaqdadır ki, siyasi sabitlik tədqiqatçıları siyasətin əsaslarının aktuallığını tam dərk etməlidirlər. Bu əsaslar cəmiyyət üçün məhvedici sarsıntılara keçə biləcək bütün münaqişə və gərginlikləri ehtiva edir. Fikrimizcə, belə yanaşma yalnız münaqişə və sabitliyin funksional təzahürlərinin deyil, həm də siyasi həyatın bütün mümkün təzahürlərinin təhlilinə tətbiq oluna bilər.

Münaqişənin idarə olunması – münaqişənin dəstəklənməsi, başa çatması və ya onun gedişinə hər hansı təsir göstərilməsinə yönələn fəaliyyətdir. Buradan aydın olur ki, siyasi münaqişənin idarə olunması onun hər bir iştirakçısının (heç olmasa, onlardan bəzilərinin) öz qazancının maksimuma çatdırılması və məsrəflərinin minimuma endirilməsini təmin edən strategiya işləyib hazırlaması və yaxud seçməsinə nəzərdə tutur.

“Strategiya” anlayışı perspektivli, köklü, üstün əhəmiyyətli məqsədin əldə edilmə vasitələri ilə uzlaşdırılması və birləşdirilməsini ifadə edir. Müasir beynəlxalq münasibətlər elmində belə bir qənaət hasil olmuşdur ki, istənilən strategiya perspektiv istiqamətləndirici məqsədin məzmunu, kimə və ya nəyə isə mühüm təsiri, bu təsirin üsul və vasitələri ilə müəyyən olunur. Münaqişənin idarə olunması strategiyası bütün sadalanan komponentləri ehtiva edir. Bu strategiyanın seçilməsi bəyan olunan məqsədlərin real məqsədlərə nə qədər uyğun gəlməsi və mövcud vasitələrin köməyi ilə onların nə dərəcədə əldə edilməsi suallarının cavabından asılıdır.

Dövlətlərarası siyasi münaqişənin gedişində çox vaxt qarşıduran tərəflər rəqibin niyyətlərinə nüfuzetmənin bütün üsullarından (ənənəvi casusluq, ən yeni kosmik kəşfiyyat vasitələrindən istifadə, kompüter modelləşdirilməsi, açıq mətnlərin təhlili və s.) istifadəyə çalışır. Bununla yanaşı, istənilən siyasi münaqişə kimi, burada da onun iştirakçılarının məqsədləri onların öz tələbat və mənafeələrini dərk etməsinin nəticəsi kimi çıxış edir. Bu zaman bəyan olunan məqsədlər heç də həmişə həqiqi məqsədlərlə üst-üstə düşmür. Təcrübə o məqsədlərin çox vaxt mənafeələrin yanlış, təhrif olunmuş dərkinin nəticəsi kimi çıxış etdiyini, həmin mənafeələrin məzmununu, onların təmin edilməsi imkanlarını obyektiv surətdə təsbit edən real məqsədlərdən fərqləndiyini göstərir.

Beynəlxalq siyasi münaqişənin idarə olunması və bu münaqişə iştirakçılarının strateji ideyaları haqqında mülahizə yürüdərkən, məqsədin həyata keçirilməsi üzrə fəaliyyətin onun məzmununa göstərdiyi təsiri qeyd etməmək olmaz. Siyasi fəaliyyətin gedişində onun iştirakçılarının məqsədlərinə düzəlişlər edilir, təkmilləşdirilir, dəyişdirilir və ya onlardan imtina olunur, yeni tələbatların və mə-

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR

nafelərin, yaxud onların reallaşdırılması şərtlərinin yarandığını göstərən yeni məqsədlər meydana çıxır.

Münaqişəli davranışın fərqli strategiyaları müxtəlif cür həyata keçirilir. Misal kimi qarşıdurmanın tipik strategiyalarından biri olan “çəkəndirmə” strategiyasının üzərində dayanmaq. Bu strategiya münaqişəni səmərəli surətdə idarə etməyə, sosial-siyasi gərginliyin dərəcəsini artırmağa və ya azaltmağa, münaqişənin digər mərhələyə keçirilməsinə, onun arzuolunmaz kəskinləşmə fazasından qaçmağa imkan verir.

“Çəkəndirmə” strategiyasının mahiyyəti rəqib üçün qəbul edilməz dağıdıcı təhlükə doğuran potensialı yaratmaq və rəqibi genişmiqyaslı zorakılıq tətbiqindən çəkəndirməkdən ibarətdir. XIX əsrin ortalarına qədər uduzan tərəf üçün belə təhlükələrə ərazinin bir hissəsinin itirilməsi, hakim sülalənin və ya hökumətin dəyişməsi, qalibin hökmranlığının qəbul edilməsi, hakimiyyət münasibətləri sistemində öz rolunun və mövqeyinin itirilməsi daxil idi. Nüvə silahının yaranması və yayılması bu strategiyanın əhəmiyyətini artırdı. Təhlükə silahlı münaqişənin gedişində məğlubiyyətlə deyil, toqquşmanın nəticəsindən asılı olmayaraq onun iştirakçılarının mövcudluğunun risk altına düşməsi ilə şərtləndi.

Nüvə əsərində “çəkəndirmə” strategiyasının yürüdülməsi təcrübəsi mümkün “çəkəndirmə” üçün zəruri olan strateji paritetin münaqişə tərəflərinin qüvvə bərabərliyini nəzərdə tutmadığını sübuta yetirmişdir. Ayrı-ayrı silah növlərinin mövcudluğu, sayı, həmçinin səmərəliliyi ilə asimmetriya əsasında “çəkəndirmə” mümkündür. Lakin “çəkəndirmə”nin səmərəliliyi həmişə və hər yerdə rəqibə vurula biləcək zərərlə müəyyən olunur. Məsələn, ehtimal edilən zərərin qəbul edilməz səviyyəsi XX əsrin ortalarında yalnız SSRİ və ABŞ-ın milli müdafiə mənafehlərini deyil, həm də beynəlxalq sülhü və dünyada siyasi sabitliyi təmin edirdi. Çünki belə bir fakt mövcud idi ki, SSRİ və ABŞ-ın iqtisadi və hərbi potensiallarının qeyri-bərabərliyi şəraitində belə onların dostları, müttəfiq və tərəfdaşlarının çoxsaylı münaqişələri, həmin dövlətlərin bu münaqişələrin bir çoxunda bilavasitə iştirakı, Berlin və ya Karib böhranı kimi kəskin siyasi böhranlarda da onların toqquşması nüvə fəlakətinə çevrilmədi.

“Çəkəndirmə” strategiyası nə nəzəri, nə də təcrübə cəhətdən beynəlxalq siyasi münaqişənin onu rəhbər tutan iştirakçısının qələbəsinə təminat verir. Məsələn, “çəkəndirmə” strategiyasının həyata keçirilməsi SSRİ-dən nəhəng silahlı mübarizə vasitələri arsenalının yaradılmasını və böyük dövlətin belə gücü xaricində olan gərginlik tələb etdi. Digər tərəfdən, raket-nüvə silahının köməyi ilə “çəkəndirmə” strategiyasının həyata keçirilməsi dünya siyasətində etibarlı sülhün yaranmasına gətirib çıxarmadı. “Nüvə çəkəndirməsi” strategiyasının ən geniş istifadəsi dövründə beynəlxalq təhlükəsizliyin mənfi cəhətini həmin dövrdə dünyada qurbanlarının sayı milyonlara çatan 25-dən çox silahlı münaqişənin baş verməsi faktı göstərir.

Müasir şəraitdə “yeni nüvə dövlətləri”nin münaqişəli davranış strategiyasını seçməsi və reallaşdırması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ümid etmək istərdik ki, Çin, Hindistan və Pakistan kimi ölkələr XX əsrdə nüvə dövlətləri arasında münaqişənin idarə edilməsi təcrübəsindən dərs götürəcək.

Münaqişənin idarə olunması strategiyası nə “nüvə çəkəndirməsi”, nə də hərbi təhdid etmə ilə məhdudlaşır. Hələ nüvə silahı ilə silahlanmanın qızgın çağında görkəmli dövlət xadimi və beynəlxalq münasibətlər sahəsində mütəxəssis olan **H.Kissincer** “*Milli strategiyanın problemləri*” mühazirələr kursuna girişdə gücün obyektiv amillərdən olduğu kimi, psixoloji amillərdən də asılı olduğunu vurğulayırdı.

Bu gün dünya səhnəsində siyasi məqsədlər çox vaxt qan axıdılması və nəhəng ordular hesabına deyil, ilk növbədə intellektlə, elmlə, qabaqcıl hərbi texnika və informasiya vasitələri ilə əldə olunur. Sülh və təhlükəsizlik, hərbi güc və müdafiə sənayesi getdikcə daha artıq dərəcədə elm və texnologiya amilinə əsaslanır. Lakin işlənilib hazırlanan və həyata keçirilən siyasi strategiyaların heç də hamısı qoyulmuş siyasi məqsədlərin məzmununun formalaşdırılması və səmərəli şəkildə reallaşdırılması üçün elm və texnologiyanın əhəmiyyətinin artdığını göstərmir.

XX və XXI əsrlərin qovşağında beynəlxalq münaqişələrin idarə olunması strategiyalarının təhlili əhalinin milli tərkibi, onun dini mənsubiyyəti və s. kimi ənənəvi amillərin seçilmiş strategiyanın reallaşdırılmasına təsir göstərdiyini ortaya çıxarır. Bu amillərin tam nəzərə alınması münaqişənin idarə olunması strategiyasının düzgün seçilməsi və uğurla reallaşdırılması ehtimalını yüksəldir. Buna görə də “çəkəndirmə” strategiyasının heç də uzaq keçmişdə qalmadığını və müasir şəraitdə belə istifadə ediləcəyini söyləmək mümkündür.

Beynəlxalq aləmdə siyasi qarşıdurma beynəlxalq siyasi münaqişə iştirakçılarının mənafeələrinin müəyyən edici təsiri altında baş verir. Təcrübə göstərir ki, bu şəraitdə münaqişə iştirakçıları beynəlxalq hüquq normalarının birtərəfli şərhinə və pozulmasından çəkinmir. Beynəlxalq münasibətlər sahəsində hüquqi və əxlaqi normalar mühüm xüsusiyyətlərə malik olub, mürəkkəbliyi ilə xarakterizə olunur və elmdə fərqli şərhlər doğurur. Tədqiqatçılar bir tərəfdən dünyada hüquqi və mənəvi şüur səviyyəsinin ümumi artımı, beynəlxalq hüququn inkişafı və fəaliyyəti prosesində mənəviyyatın rolunun yüksəlməsini qeyd edir, digər tərəfdən də beynəlxalq hüquq və əxlaqın dövlətlərin və xalqların münasibətlərinin xarakterinə təsirinin nisbətən zəiflədiyini göstərirlər.

Halbuki beynəlxalq münasibətlərdə hüququn və əxlaqın tənzimləyici rolunun birmənalı qiymətləndirilməməsi heç də bu rolun nəzərə alınmayacağını ifadə etmir. Beynəlxalq siyasi münaqişə iştirakçılarının potensialı və mövqeləri arasında fərqlər nə qədər böyük olsa da, müasir şəraitdə onların hamısı bu və ya digər dərəcədə beynəlxalq münasibətlərin əsas prinsiplərinin təsirini hiss edir.

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR

Beynəlxalq münasibətlərin əsas prinsipləri dedikdə, bu münasibətlərin mövcud səviyyəsi, vəziyyəti və xarakterik əlamətlərini ifadə edən, beynəlxalq aktorların davranışına ən yüksək, imperativ təsir qüvvəsinə malik, tarixən şərtlənən, hamı tərəfindən qəbul edilmiş əsas normalar başa düşülür.

Əsas prinsiplər müasir beynəlxalq münasibətlər sisteminin dayaqlarının normativ ifadəsini təmsil edir. Onlar beynəlxalq hüququn sosial sistemlərlə, ilk növbədə də siyasi münaqişənin çərçivələri daxilində cərəyan edən beynəlxalq münasibətlər sistemi ilə qarşılıqlı təsir mexanizmini müəyyənləşdirir. Bu prinsiplər aşağıdakılardır: dövlətlərin bərabərliyi, güc tətbiqinə və ya güclə hədələməyə yol verilməməsi, sərhədlərin toxunulmazlığı, dövlətlərin ərazi bütövlüyü, mübahisələrin dinc yolla nizama salınması, bir-birinin daxili işlərinə qarışmamaq, insan hüquqları və əsas azadlıqlara hörmət, hüquq bərabərliyi və xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi, dövlətlər arasında əməkdaşlıq, beynəlxalq hüquq üzrə öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi və s.

Bu prinsiplərin bəzilərindən beynəlxalq aləmdə siyasi ziddiyyətləri tənzimləyən normalardan daha çox, münaqişə iştirakçılarının iddialarını qanuni baxımdan əsaslandırmaq üçün istifadə olunur. Bəzi dövlətlərin dəstəklədiyi separatçılar, adətən, xalqların öz müqəddəratını təyin etmə prinsipini milli suverenlik istəyinin əsaslandırılması üçün istifadə etməyə çalışırlar.

Beynəlxalq hüquq yalnız müstəqil surətdə beynəlxalq münasibətlərin iştirakçısı qismində çıxış edə bilən subyektlərin qarşılıqlı münasibətlərini tənzimləyir. O, dövlətdaxili münasibətləri tənzimləmir və bilavasitə tənzimləyə bilməz. Beynəlxalq siyasi münaqişələrin tənzimləyicisi qismində istifadə olunan hüquq və əxlaq normalarının xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirərkən aşağıdakı amilləri nəzərə almaq lazımdır.

Birinci, hüquq normaları müvafiq beynəlxalq saziş, müqavilə və normativ əhəmiyyətə malik digər sənədlərdə təsbitini tapmışdır. Hüququn, o cümlədən beynəlxalq hüququn institusional xarakteri bununla şərtlənir: o, dövlət institutları və hökumətlərarası təşkilatlarla (BMT və onun orqanları, Avropa Şurası, digər regional təşkilatlarla) sıx surətdə bağlıdır. Beynəlxalq hüquq sistemi – hüquq şüuru, hüquq normaları, hüquq münasibətləri və hüquq institutları kimi elementləri ehtiva edir. Ondən fərqli olaraq beynəlxalq səhnədə qarşıdurmanın mənəvi tənzimlənməsi mexanizmi üzrə institutlar yoxdur.

İkinci, beynəlxalq əxlaq və beynəlxalq hüquq özünün fəaliyyət sahəsinə görə fərqlənir: əxlaq normaları hərtərəfli xarakter daşıyır, hüquq isə məhdud tətbiq sahəsinə malikdir. Beynəlxalq siyasi münaqişələr eyni zamanda hüquq və əxlaq normalarının təsirinə məruz qalır. Məsələn, silahlı münaqişə zamanı hərbi təcavüz həm hüquq normalarının pozulması, həm də mənəvi cinayətdir. Əxlaq normaları hüquq normalarından daha geniş və çevikdir.

Üçüncü, beynəlxalq hüquq və beynəlxalq əxlaq beynəlxalq münaqişələrin tən-

zimplənməsi formaları, metodları, vasitələri və imkanlarına görə fərqlənir. Hüquqi tənzipləmə məcburetə vasitələrindən (beynəlxalq məhkəmə, hərbi, ekoloji və siyasi sanksiyalar, hökumətlərarası təşkilatlardan xaricətmə, diplomatik münasibətlərin kəsilməsi və s.) istifadə olunmasını nəzərdə tutur. Beynəlxalq davranışın mənəvi normalarına riayət olunmasının əsas tənzipləyicisi dünya ictimaiyyətinin rəyidir, onun beynəlxalq siyasi münaqişələrin iştirakçılarna təsiri beynəlxalq hüququn təsirindən daha səmərəli ola bilər.

Müasir mərhələdə qarşılıqlı siyasi fəaliyyət iştirakçılarının sayı artmış, xarakteri mürəkkəbləşmiş, köhnə dövlət qurumları dağılmış, yeni dövlət qurumları, o cümlədən beynəlxalq-hüquqi tanınma sərhədləri olan milli-ərazi vahidləri yaranmış, bir sıra yeni milli-ərazi problemləri ortaya çıxmış, köhnə problemlər bərpa olunmuş, “kəzərən” münaqişələrə üçüncü tərəf daha çox cəlb olunmağa başlamışdır.

Dünyadakı siyasi təcrübə göstərir ki, müasir şəraitdə münaqişələr iki fəvqəldövlətin qarşিদurması ilə bağlı olmayan toqquşma kimi təzahür edir. Müasir dövrdə Şərqi Avropada, Yaxın Şərqdə, Əfqanıstanda, Balkanlarda, Mərkəzi Asiyada, İran körfəzində, Qafqazda və dünyanın digər regionlarında beynəlxalq münaqişələr əslində müxtəlif siyasi elitaların, beynəlxalq aləmdə fəal siyasət yeritməyə can atan milli, dini və digər sosial qrupların mənafeələrinin toqquşmasıdır.

Qərbdə demokratik cəmiyyət liderlərinin münaqişəyə girməmək üçün çoxlu siyasi stimulları olduğunu söyləyirlər. Belə ki, demokratik ictimaiyyət çox vaxt başqa demokratik dövlətə hücumu xarici siyasətdə uğursuzluq və rəhbərliyin səhlələrinin nəticəsi kimi qəbul edir. Bunu nəzərə alan demokratik dövlətlərin liderləri hərbi gücdən istifadəyə daha az meyilli olmalı və beynəlxalq münaqişələrə qoşulmamalıdırlar. Lakin bu yanaşma Qərbin demokratik dövlətlərinin siyasətində öz təsdiqini tapmır. Çünki demokratik cəmiyyətin münaqişə potensialı prinsip etibarilə fərqli məzmunu malikdir. Belə ki, dövlət və kollektivçiliyin istənilən konkret forması, onların fəaliyyətinin nə dərəcədə səmərəli və demokratik olmasından asılı olmayaraq nə bu gün, nə də yaxın gələcəkdə bütün insanların mənafeələrini təmin edə bilər. İnsanların sayı durmadan artdığı kimi, mənafeələri də çoxalır və daha rəngarəng olur. Hər bir insan, onun həyatı, şüuru və hissləri də bir çox cəhətinə görə təkrar olunmazdır.

Bu “təkrar olunmazlıq” çox vaxt bir-birinə zidd mənafeələrin siyasi münaqişə formasında mövcudluğu qaydalarını təsbit edən və siyasi qarşিদurmanın gedişini tənzipləyən hüquq institutları sayəsində aradan qalxır. Bu zaman cəmiyyətdə ictimai münasibətlərin siyasi sabitliyi münaqişənin dondurulmasına deyil, iştirakçı tərəflərin mənafeələrinin ödənilməsini təmin edən həllə əsaslanır. Belə nəticəni almaq nəzəri cəhətdən də çətindir. Təcrübədə isə münaqişə potensialının xeyli hissəsi ya lokal toqquşmalara sərf olunur, ya da xarici sahəyə keçirilir.

BEYNƏLXALQ MÜNƏSİBƏTLƏR

Bu baxımdan da siyasi plüralizmin təsdiqi daxili-xarici siyasət qərarlarının demokratikləşdirilməsi, müxtəlif qrupların mənafelərinin ifadə edilməsi və dünya səhnəsində təmsil olunması imkanlarını genişləndirir. Bundan əlavə, müxtəlif və çox vaxt bir-birinə zidd olan ictimai mənafelərin dünya səhnəsində təzahürü daha aydın xarakter kəsb etməkdədir. Bu xüsusiyyət onunla bağlıdır ki, demokratik cəmiyyətdə beynəlxalq xarici siyasi fəaliyyətə çox vaxt üst-üstə düşməyən, bəzən isə bir-birinə zidd olan mənafelərin təmsil olunmasına iddia edən ayrı-ayrı sosial qruplar daim təsir edir.

Bundan başqa, beynəlxalq fəaliyyətə elektoratın genişlənməsi, beynəlxalq aləmdə onların mənafeləri naminə müxtəlif aksiyaların keçirilməsi yolu ilə nüfuzlu sosial qrupların dəstəyinin alınmasına meyil də xüsusi təsir göstərir. Təkcə ayrı-ayrı sosial qrupların spesifik mənafelərini ifadə etmək hüququ uğrunda deyil, həm də onların mümkün qədər tam reallaşdırılması uğrunda mübarizə gedir. Bu zaman müxtəlif sosial qrupların zahirən siyasi mənafelərdən uzaq olan maraqları belə aydın siyasi xarakter kəsb edir.

“Münaqişənin tənzimlənməsi” dedikdə, dar mənada münaqişənin idarə olunma üsullarından biri başa düşülür. Ondan istifadə münaqişələrin xitamını və ya ləğv edilməsini deyil, intensivliyinə nəzarət olunmasını nəzərdə tutur. Münaqişələrin nizama salınması üçün onların labüdlüyünü etiraf etmək, rolunu anlamaq, funksiyalarını, təzahür şəraiti və xarakterini aşkara çıxarmaq lazımdır. Münaqişələr prinsip etibarilə siyasətdən ayrılmaz olduğundan, belə yanaşmada başlıca səylər münaqişənin böyüməsi və inkişaf formaları, ssenariləri və müxtəlif variantları üzərində cəmləşdirilir. Belə ki, münaqişənin legitimləşdirilməsi və institutlaşdırılmasına böyük diqqət yetirilir. Bu, münaqişənin labüdlüyü və hüquqa uyğunluğunun tanınmasında deyil, onunla bağlı bütün münaqişə tərəflərinin işləyib hazırladıqları və ya qəbul etdikləri müəyyən qaydaların, norma və qanunların tətbiqində ifadə olunur. Belə qaydalar qismində beynəlxalq saziş, müqavilə və konvensiyalar, beynəlxalq təşkilatların nizamnamə və rəqlamentləri çıxış edə bilər.

Münaqişənin tənzimlənməsi bu sənədlərin səmərəliliyi və yararlılığının bütün münaqişə iştirakçıları tərəfindən tanınması, onların tətbiqində heç olmasa formal bərabərliyin təmin edilməsi şərti ilə əldə oluna bilər.

Elmi ədəbiyyatda münaqişələrin həlli anlayışı tərəflərin münasibətlərindəki düşmənçilik səviyyəsinin aşağı salınması, münaqişənin problemlərin birgə həllinin axtarışı məcrasına keçirilməsi kimi izah olunur. Bu zaman münaqişəli vəziyyətin nizama salınması və qərarların qəbul edilməsi texnologiyasının, münaqişənin dinc yolla həlli və danışıqlar prosesinin, vasitəçiliyin təşkili şərtlərinin öyrənilməsi və öyrədilməsinə, münaqişəyə mümkün təsir metodlarının təhlilinə xüsusi diqqət yetirilir.

NƏTİCƏ

Qeyd olunan fikirlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, münaqişədə iştirakın qayda və normaları bu və ya digər şəkildə təsbitini tapmış şüurlu, mütəşəkkil və tənzimlənən davranış variantları sistemini təşkil etdikdə institutlaşır. Duel-tamamilə institutlaşmış münaqişəyə misaldır. Məlum olduğu kimi, onun iştirakçılarının qarşıdurma qaydası, vasitələri, vaxt, məsafə, habelə şahidlərin, sekundantların və iştirakçıların dueləqədərki, duel vaxtı və dueldənsənəki davranışı özünəməxsus “məcəllə” ilə tənzimlənir. Siyasi münaqişənin institutlaşmasının əsasında da sosial cəhətdən legitimləşdirilmiş vasitə və sanksiyalar məcmusu, bu və ya digər hərəkətlərin yerinə yetirilməsinin təsbit olunmuş qaydası dayanır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasbəyli A. Beynəlxalq münaqişələr: nəzəri və konseptual yanaşmalar. Bakı, 2006
2. Abbasbəyli A., Darabadi P., İbrahimov Ə. Konfliktologiya. Bakı, 2006
3. Колушко Е. Современный терроризм. Минск, 2000
4. Ротшельд А. Формирование новой европейской безопасности. Мировая политика и международные отношения. Москва, 1995
5. Скот Дж. Г. Конфликты, пути их преодоления. Киев, 1991
6. Блищенко В., Солнцева М. Региональные конфликты и международное право (вторая половина XX – начало XXI века). Москва, 2005
7. Эфендиев О. Вооруженные конфликты и военные преступления на Центральном Кавказе. Баку, 2006
8. Ахмедов С. Внешняя политика Азербайджанской Республики в контексте развития транс-национальных компаний. Баку, 2006
9. Введение в теорию международных конфликтов. Москва, 2009
10. Shikman S. Theory of political conflict, New York, 2009
11. Simmel G. Conflict. New York, 2005
12. Schelling T.C. Theory of political conflict. New York, 2000
13. Wright Q. Escalation of International Conflict. “Journal of Conflict Resolution”, 1995, №4, pp.10
14. Keqley Ch., Engene R. Witecopt World Politics: Trend and Transpormation, New York, 1995
15. Xobsom E. The Age of Extemes. A History of the World. 1941-1991. New York, 1994
16. Boothand S. Smith (eds.)Theory of International Relations Today. Oxford, 1995

РЕЗЮМЕ

ВЗАИМОСВЯЗЬ МЕЖДУ МИРОМ И КОНФЛИКТОМ В СОВРЕМЕННЫХ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЯХ

А. АББАСБЕЙЛИ

На основе анализа многочисленных конфликтов, имеющих место во второй половине XX века, автор раскрывает органическую взаимосвязь между миром и конфликтами, которые возникают в мире. Автор подчеркивает, что для урегулирования конфликтов, политических или военных, необходимо уяснить природу конфликтов, изучить причины, породившие конфликты в мирных условиях, что может способствовать их положительному решению.

SUMMARY

INTERRELATIONS BETWEEN THE PEACE AND CONFLICTS IN THE MODERN INTERNATIONAL RELATIONS

A. ABBASBEYLI

On the basis of an analysis of numeral conflicts, occurred in the second half of XX century, the author reveals the organic interrelation between the peace and conflicts, which appeared in the world. The author underlines that for regulating of conflicts, namely, the political or military conflicts, it will be necessary to specify the nature of these conflicts, to learn the reasons giving birth to the conflicts under peaceful conditions that would promote their positive solution.

YADA SALINMASI YASAQLANMIŞ ÜSYAN

1945-ci ilin mayında, faşist Almaniyaşının danışıqsız təslim olması barədə razılaşmanın imzalanmasına cəmi bir neçə gün qalmış Praqada alovlanan üsyanın səbəbi nə idi, Praqalıqlar sovet qoşunlarının gəlişini niyə gözləmədilər, üsyanın təşkilində və baş verməsində maraqlı olan qüvvələr hansı cəbhəyə aid idilər və hansı məqsədləri güdürdülər?...

Moskvada çıxan "Novoye vremya" jurnalından (2015, №16) götürülmüş aşağıdakı yazıda bu barədə ətraflı bəhs olunur.

(Bu yazı həm də müharibənin gedişində almanlar tərəfə keçmiş vlasovçuların acınacaqlı aqibəti barədə bir hekayətdir.)

SƏBİRSİZLİK

...1945-ci il may ayının 5-də səhər tezdən Praqa yaxınlığında yerləşmiş 1-ci Vlasov diviziyası alman rabitə qrupunun komandiri mayor Helmut Şvenninger qışqırıq, hay-küy və baraban səsləri eşidir. Almanlar elə bilirlər ki, bu, çoxdan gözlənilən müharibənin bitməsi xəbəridir. Odur ki, məlumatı dəqiqləşdirmək üçün qərargaha getdilər. Orada məlum oldu ki, 1-ci diviziya üsyana qalxmış praqalıqlara kömək etmək üçün yola düşüb. Almanlardan nəzakətlə silahları təhfil vermələri xahiş edilir.

...Mart ayının sonlarından etibarən Praqa şəhərinin alman komendantı **Rudolf Tussen** Müqavimət hərəkatının qruplarından biri ilə əlaqə yaratmışdı. O vəd etmişdi ki, almanlar şəhəri sakit şəkildə tərk edəcəklər. Odur ki, heç bir arzuolunmaz hərəkətə yol verilməsin. Lakin Tussenin təklifi cavabsız qaldı. Həmin vaxtlar çexlərin Müqavimət hərəkatının tərkibi yekcins deyildi – orada çexoslovakiyalı zabitlər, kommunistlər, sosial-demokratlar, Xalq partiyası və digər siyasi qruplaşmaların tərəfdarları vardı. Reyxin süqutu ərəfəsində çexlərin almanlara nifrəti artdı və onlar artıq küçələrə tökülüşməyə hazır idilər.

Silahlı üsyani Müqavimət hərəkatının bir neçə qrupu, ilk növbədə *briqada generalı Karel Kurtlvaşra* tabe olan gizli Böyük Praqa komendaturasının "**Bartoş**" qrupu təşkil etmişdi.

"Bartoş"un sıralarına zabitlər, polisler, yanğınsöndürənlər və protektoratın digər hərbi qulluqçuları daxil idilər. **Vermaxtin** (1935-1945-ci illərdə faşist Almaniyaşının Silahlı Qüvvələri) qarnizonu və **SS** (1923-1945-ci illərdə faşist Almaniyaşının Silahlı bölmələri) qoşunlarının tərkibi 10 min nəfərə çatırdı və 5 min nəfər də paytaxtın yaxınlığındakı hərbi hissələrdə idi. Almanların zirehli texnikası, aviasiya və artilleriya vasitələri vardı, müqavimətçilərin isə – yalnız yüngül atıcı silahları.

TARİXİ SƏHİFƏLƏR

Üsyançıların rəhbərləri xarici qüvvələrin köməyinə ümid edirdilər. Lakin amerikalılar müttəfiqlərlə sazışə görə, Praqa şəhərinə 90 - 95 km-dən az məsafədə yaxınlaşa bilməzdilər.

“Bartoş”un komendatı İtaliyadan hava yolu ilə silah göndəriləcəyinə bel bağlayırdı.

di. Lakin Radanın (Çexiya Xalq Radası – qiyamçıların nümayəndəli siyasi orqanı) üzvü, *doktor Otakar Maxotkanın* bildirdiyinə görə, **Çörçill Stalinin** xahişi ilə daşınmanı dayandırmışdı.

Qızıl ordu da Praqaya girməyə tələsmirdi. Baş Qərargahın 2 may tarixli 11079 nömrəli direktivinə əsasən, *marşal İvan Konevin* komandanlığı altında 1-ci Ukrayna cəbhəsinin orduları Praqaya mayın 12-14-də daxil olmalı idi. Üsyana hazırlıq Moskva ilə razılaşdırılmamışdı. *Stalini* onun dar düşüncəli rəhbərləri heç cür qane etmirdi. *Maxotka* güman edirdi ki, *Stalin* üsyançıları əzmək istəyindədir – Praqanın Qızıl ordu tərəfindən azad olunması çəxləri sovet rejimi qarşısında əyilməyə və onu qəbul etməyə vadar edərdi...

Artıq silahsız üsyançıların şansı qalmamışdı, şəhər əhalisi içərisində qurbanların sayı çoxala bilərdi. Lakin son anda “Bartoş” komendaturası özünə müttəfiq tapa bildi.

BİRİNCİ DİVİZİYANIN KOMANDİRİ

Aprəlin 29-da Oder cəbhəsindən Praqanın şimal-qərbindəki Louni rayonuna *Rusiya Xalqlarının Azadlığı Komitəsi* (RXAK) qoşunlarının 1-ci piyada diviziyası gəldi. Diviziyaya *general-mayor Sergey Bunyaçenko* komandirlik edirdi. O, ukraynalı fağır bir kəndli ailəsindən çıxmışdı. 1918-ci ilin yazında könüllü olaraq Qızıl orduya daxil olmuş və sovet hakimiyyəti uğrunda mübarizə aparmışdı. Kollektivləşmədən sonra isə ona qarşı dərinədən nifrət etməyə başlamışdı. *Mayor Şvenninger Bunyaçenkonu* belə xarakterizə edirdi: “*Kobud, nəzakətsiz, məqsədinə çatmaq uğrunda ardıcıl, inadkar və dözümlü...*” Təxminən buna bənzər sözləri öz komandiri haqda keçmiş zabit, bir vaxtlar 1-ci polka komandirlik etmiş *Arkadi Arxipov* yazmışdı: “*Almanlara bütün varlığı ilə nifrət edir-*

di; “hərbi sahədə çox savadlı, möhkəm xarakterə və güclü iradəyə malik idi”, eyni zamanda “tabeliyindəkilərlə, o cümlədən zabitlərlə kobud rəftar edir, ucuz şöhrətə çox can atırdı”.

Bunyaçenkonun diviziyası (onun tərkibində 16-17 min nəfər vardı) “Mərkəz” ordu qruplaşmasının komandanlığı və *feldmarşal Ferdinand Şyornerlə* münəqişə vəziyyətində idi. Vlasovçular almanların əmrlərinə tabe olmur və inadla cənuba doğru irəliləyirdilər – *general-mayor Fyodor Truxinin* komandirlik etdiyi PXAK qoşunlarının 20 min nəfərlik Cənub qrupu ilə birləşmək üçün. *General-leytenant Andrey Vlasov* diviziyada idi, lakin Bunyaçenkonun işlərinə qarışmırdı.

Mayın 2-də **Bunyaçenkoya** ultimatum verildi: əgər vlasovçular onlar üçün təyin olunmuş yerə çəkilməsələr, almanlar silah tətbiq edəcəklər. Demək olar eyni zamanda, – Radanın göstərişi olmadan – “Bartoş”un nümayəndələri “bolşevizm və faşizmlə birgə mübarizə” təklifi ilə qərargaha yollandılar. Kömək göstəriləcəyi halda vlasovçulara demokratik Çexoslovakiyada siyasi sığınacaq vəd edilirdi.

Mayın 5-i səhər tezdən diviziyanın qərargahında böyük zabitlərin toplantısı oldu. Demək olar bütün komandirlər – **Vlasov** və **Arxipovdan** başqa, - üsyançıların tərəfini saxladılar. Diviziyada antialman əhval-ruhiyyəsi güclənməkdə idi: vlasovçular hesab edirdilər ki, **Stalinin** qələbəsini, – hansı ki, ona kolxozdüşərgə sisteminə görə nifrət bəsləyirdilər – **Hitlerin** slavyanlara münasibətdə yürütdüyü siyasət təmin etmişdi.

Üsyançıların Praqada ələ keçirdikləri radiostansiya vasitəsilə saat 11:38-də qiyam haqda siqnal eşidildi. Günorta vaxtı *protektorat işləri üzrə dövlət naziri Karl Frank* qiyamın yatırılması üçün **SS** qoşunlarına əmr verdi. Beləliklə, Praqa küçələri qana boyandı... Şəhərdə barrikadalar qurulmağa başlandı. Qiyamda 30 mindən çox adam iştirak edirdi. Ayın 6-sı səhər vlasovçular **Zbraslov** və **Radotin** yaxınlığında esesçilərlə ilk döyüşlərə başladılar, sonra isə Praqanın cənub, cənub-qərb və qərb rayonlarını ələ keçirən bütün diviziya şəhərə daxil oldu.

Qiyam xəbərini Moskvada ayın 6-sı səhər eşitdilər. 1-ci Ukrayna cəbhəsinin qoşunları bu vaxt Praqanın 130-150 km-liyində yerləşirdi. Günorta saatlarında onlar şəhərə doğru irəliləməyə başladılar.

ULTIMATUM

7 may gecəsi **Bunyaçenko** və onun *qərargah rəisi, podpolkovnik Nikolay Nikolayev* müqaviməti dayandırmaq tələbi ilə alman qarnizonuna ultimatum hazırladılar – əvəzində onlara şəhəri maneəsiz tərk etmək və amerikalıların nəzarətində olan **Pizenə** getmək imkanı təmin olunacağı təklif edilirdi. Ultimatumu cavab verilmədi və ayın 7-si səhəri vlasovçular mərkəzi rayonlara hücumu

TARİXİ SƏHİFƏLƏR

başladılar. **Bunyaçenko** “çex qardaşlarımızı xilas etmək üçün Praqanı almaq” əmri vermişdi. “Çexlərin sevincinin həddi-hüdudu yox idi, – **Arxipov** yazırdı. – Bizi küçələrdə gül-çiçəyə qərq edir, qucaqlayıb öpür və öz xilaskarları kimi qarşımızda diz çökürdülər”. Şəhərin mərkəzində rus, çex və andreyyevçilərin bayraqları dalğalanırdı. Vlasovçular Pankrats dustaqxanasından bir neçə yüz məhbusu buraxdılar. Aralarında təzəlikcə tutulmuş və ölümə məhkum edilmiş onlarla yəhudi də vardı. Məhbuslardan biri – mühəndis **Abram Zisman** 15 ildən sonra 1-ci polkun komandiri ilə olan söhbətini qələmə almışdı. **Arxipov** isə cavabında təşəkkürünü bildirirdi: “Mən bir rus və pravoslav olaraq ürəyimin mənə diktə etdiklərini yerinə yetirmişəm”.

Qızıl ordunun keçmiş qvardiya mayoru, *podpolkovnik* **Vyaçeslav Artemyevin** komandir olduğu 2-ci polk Slivenets-Laqovçika rayonu uğrunda döyüşmüş, 3-cü polk (*podpolkovnik* **Georgi Aleksandrov**) günün ikinci yarısında aerodromu tutmuş, 4-cü polk (*polkovnik* **İqor Saxarov**) Podol və Straqov monastırı yaxınlığında əməliyyatlar həyata keçirmişdi.

Doktor Maxotkanun dediyinə görə, vlasovçular “çox qəhrəmanlıqla döyüşürdülər”. Bu fikir mayor **Şvenningerin** sözləri ilə üst-üstə düşür: “Gərgin və qanlı döyüşlər gədirdi, xüsusən də rus batalyonlarının **SS** dəstələri ilə toqquşduğu Praqanın özündə”.

Vlasovçular üsyançılara olmazın dərəcədə kömək göstərdilər: mayın 6-7-də onlar qarşı tərəfin qüvvələrini özlərinə tərəf çəkərək şəhərlilərin daha çox itki vermələrinin qarşısını aldılar, **SS** tanklarını şəhərə girməyə qoymadılar. Lakin “*Bunyaçenkonun diviziyası Praqanı azad etdi*” deməyə heç bir əsas yoxdur.

TƏSLİMOLMA

Mayın 7-si səhəri Radanın iclasına **Vlasovun** adyutantu, Qızıl ordunun keçmiş qvardiya kapitanı **Rostislav Antonov** da gəldi. Onu kommunistlərin lideri **Yozef Smrkovski** çox aqressiv qarşıladı və “*Sovet Rusiyasının satqınları*” ilə danışıqlar aparılmamasını tələb etdi. Yavər təəccübləndi ki, Rada vlasovçuları özünə müttəfiq saymır və onlara heç bir qarantıya vermir. Axşam Radanın nümayəndələri Bunyaçenkonun Praqanı tərk etməsini, ya da Qızıl ordu hissələrinə təslim olmağa hazır olmasını xahiş etdilər. Bu vaxt aydın oldu ki, amerikalılar Praqaya gəlməyəcəklər. Şəhərdəki sovet kəşfiyyatçıları da Bunyaçenkonun “qayıtması”nı təklif etdilər. O isə “Stalinin dəvəti”nə elə sərt ifadələrlə cavab verdi ki, **Şvenningerin** alman dilində onu təkrarlaması tam əbəs yerə oldu.

Mayın 8-i gecəsi diviziya Praqanı tərk etməyə başladı, baxmayaraq ki, 2-ci polk səhərdək aryerqard döyüşlərini davam etdirirdi. Vlasovçular çox qiymətli vaxt itirərək Plzenə yola düşdülər – amerikalıların nəzarətində olan zonaya çatmaq üçün. Praqada ağır yaralılar və bir də qaliblərin mərhəmətinə ümid edən yüzlərlə vlasovçu qalmışdı – təxminən min nəfərə yaxın.

Mayın 8-də gündüz şəhərə almanların Praqa ətrafında qalmış hərbi hissələri daxil oldu. Elə bu vaxt Avropada kapitulyasiya haqda xəbər yayılmağa başladı və saat 16:00-da general Tussen Praqa qarnizonunun təslimolma aktını imzaladı. Axşam şəhərin böyük hissəsi üsyançıların nəzarətinə keçdi. Mayın 9-u səhərcəyi Praqanın küçələrində 4-cü qvardiya tank ordusunun hərbi texnikası görünməyə başladı. Kiçik toqquşmalar (müharibədən sonra müharibə) daha bir neçə saat çəkdi. Qızıl ordu hərbiçilərinin dəfni ilə bağlı hazırlanmış siyahıdan bəlli olur ki, mayın 9-da Praqada 54 nəfər həlak olmuşdur.

DRAMIN FİNALI

Çexlərin özlərinin verdiyi məlumata görə, 1945-ci il mayın 5-8-də 1694 praqalı həlak olmuş, bir o qədər də yaralanmışdır. Almanların itkisi isə mülki əhali də daxil olmaqla min nəfərədək olmuşdur. Vlasovçulardan azı iki yüz nəfər ölmüş, yüzlərlə adam yaralanmışdır. *Maxotkanın* sözlərinə görə, Radanın üzvləri *general Ribalkodan* xahiş etmişlər ki, o, Praqada ələ keçirilmiş vlasovçuları himayəsinə götürsün. Ribalko yumşalmış və bəzilərinin salamat qalacağına söz vermişdi. Beləliklə, 187 yaşlı vlasovçu xəstəxanadan çıxarılaraq güllələnmiş, Olşansk qardaşlıq məzarlığında dəfn edilmişdir. Hazırda Praqada və onun ətrafında dəfn olunmuş vlasovçuların sayı azı 325 nəfərdir.

1-ci diviziya zonasının sərhədində ilişib qaldı və amerikalılara yetişə bilmədi. *3-cü polkun komandiri podpolkovnik Georgi Ryabtsev* və *təchizat polkunun komandiri podpolkovnik Yakov Gerasimçuk* 1945-ci il mayın 12-də, diviziya buraxılarkən özlərini güllələdilər. *Digər polk komandirləri – Andrey Arxipov, Vyaceslav Artemyev, İqor Saxarov* Qərbə getdilər və ömürlərini mühacirətdə başa vurdular. *Qərargah rəisi Nikolay Nikolayevi* və *artilleriya polkunun komandiri polkovnik Vasili Jukovskini* öz vətəninə güllələdilər. *Ehtiyat polkunun komandiri podpolkovnik Pyotr Maksakov* 10 illik düşərgə cəzası çəkdi. *Bunyaçenko Vlasovla* birlikdə ÜK MK Siyasi Bürosunun 23 iyul 1946-cı il tarixli qərarı ilə asıldılar.

Stalinin nəzərində Praqa üsyanı çirkin bir hadisə idi – hətta Çexoslovakiyada kommunistlər hakimiyyətə gələndən sonra bu barədə heç nə danışılmırdı. 1949-cu ildə sovet diplomatları Radanın, keçmiş üzvlərini və *general Kutvaşrı* günahlandırirdilər ki, onlar “satqın vlasovçular”ı köməyə çağırırdılar və alman qarnizonunun təslim olması barədə özbaşına razılaşmaya gəlməklə Qızıl ordunu layiq olduğu “dəfnə çələngi”ndən məhrum etdilər. Yalnız 1968-ci ildə, qoca yaşında olan *Smrkovski* Praqa üsyanına ictimaiyyətin nəzərində bəraət verilməsi çağırışını etdi.

Bu bəraəti iyirmi ildən çox gözləmək lazım gəldi...

Hazırladı:
Səfər MAHMUDZADƏ

MÜHARİBƏ ÜZƏRİNDƏ QƏLƏBƏ

Düz yetmiş bir il əvvəl – 1945-ci ilin iyun ayında Okeanın o tayında, Amerika qitəsində Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsi qəbul olundu. Bununla da qanlı-qadahlı İkinci Dünya müharibəsindən sonra bəşəriyyət beynəlxalq münaqişələri sülh yolu ilə həll etmək üçün bir qurum yaratmağa nail oldu. O vaxt 2,3 milyardlıq əhalisi olan 51 ölkə bu ali Təşkilatın üzvü idisə, hazırda burada 7 milyardlıq əhalisi olan 193 ölkə təmsil olunur. Keçən il Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyası özünün 70-ci yubiley sessiyasını keçirdi.

...1945-ci il iyunun 25-də ABŞ-ın San-Fransisko şəhərindəki Opera teatrına 9 min adam toplaşmışdı: 50 ölkədən 850 konfrans nümayəndəsi, üç min nəfərdən artıq nümayəndə heyəti üzvü, referent və texniki əməkdaş, 2500 jurnalist və üç minə yaxın müşahidəçi. Axırıncı, sayca 10-cu plenar iclası gedirdi. Gündəlikdə – Təşkilatın Nizamnaməsinə səs vermək məsələsi dururdu. İki aylıq gərgin iş, ciddi mübahisələr, təzadlı fikirlər arxada qalmışdı. Bəzən elə anlar olurdu ki, adamlar düşünürdülər: razılaşma mümkün deyil və nümayəndələr evlərinə əliboş qayıdacaqlar... Hər bir təklif bütün maraqlı tərəflərin nümayəndələrinin iştirakı ilə müzakirə edilir, qərar isə mütləq çoxluğun razılığı ilə qəbul olunurdu. Komitələrdə bütün nümayəndələrin iştirakı ilə aparılan müzakirələrin nəticələri plenar iclaslarda nəzərə alınır.

Əsas səsvermə sonrakı günə – iyunun 26-na düşdü. “*Biz həyatda heç vaxt bundan əhəmiyyətli qərar qəbul etməyəcəyik*”, – deyər Böyük Britaniyanın ABŞ-dakı səfiri bildirirdi. Baş verənlərin miqyasını və mahiyyətini qiymətləndirərək nümayəndələrin əl

qaldırmaqla deyil, ayaq üstə qalxmaqla səs vermələri təklif olundu. Beləliklə, gözlənilən məqamda Opera teatrının nəhəng zalına toplaşan ölkələrin nəinki rəsmi nümayəndələri, eləcə də jurnalistlər və qonaqlar daxil olmaqla bütün iştirakçılar bir nəfər kimi ayağa qalxdılar. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsi belə qəbul olundu.

RUZVELTİN ARZULARI

Bütün işlər həsəd aparılacaq dərəcədə sürətlə görülmüşdü. Beynəlxalq konfransın çağırılması haqqında qərar 1945-ci il fevralın 11-də Ruzvelt, Çörçil və Stalinin Yalta görüşü zamanı qəbul olunmuşdu. Dəvətnamələr aprelin 5-də göndərilmişdi. Əvvəlcə anti-Hitler koalisiyasının 46 üzv ölkəsini çağırmağı planlaşdırmışdılar, lakin sonradan daha dörd ölkə də əlavə olundu – Argentina, Danimarka, Stalinin təkidi ilə Belarusiya və Ukrayna.

Sovetlər Birliyindən iki müttəfiq respublikanın konfransda iştirakı müstəmləkə dövlətləri üçün, hansı ki, İkinci Dünya müharibəsinin sonlarınaq hələ mövcud idi, heç də gözlənilməz olmadı. San-Fransiskoya ABŞ-ın himayəsində olan Filippin dəvət almışdı; hələ ingilis koloniyası sayılan Hindistan, İngiltərənin formal dominantlığında olan Kanada, Yeni Zelandiya, Avstraliya və Cənubi Afrika ittifaqı. Görünür, Stalinin “verdiyi” müstəqillik uydurma idi, lakin formal olsa da Ukrayna və Belarusiyanın öz konstitusiyası vardı, hətta SSRİ tərkibindən çıxmaq hüququna malik idilər. Ukraynanı təmsil edən respublika xarici işlər komissarı, köhnə *bolşevik Manuilski* BMT Nizamnaməsinin “Hədəflər və prinsiplər” adlı birinci bölməsini hazırlayan komitəyə rəhbərlik edirdi. San-Fransiskoda dünya, demək olar ki, özünə yeni ölkələr və xalqlar “kəşf etdi”, hansı ki, bir müddət sonra müstəmləkə sistemindən çıxıb müstəqilliklərini elan etməyi bacardılar. Konfransın işinə açılışa cəmi bir neçə gün qalmış *Amerika prezidenti Franklin Ruzveltin* ölməsi (12 aprel 1945-ci il) böyük zərbə oldu. “*Birləşmiş millətlər*” – bu adı məhz o fikirləşmişdi. Lakin açılışı təxirə salmamağa qərar verdilər. Aprelin 25-də San-Fransiskoda ilk plenar iclas öz işinə başladı.

ATLANTİKA XARTİYASI

Həyata keçməsi 1945-ci ilin iyununa təsadüf edən Birləşmiş Millətlər Təşkilatı ideyası paradoksal bir şəkildə öz başlanğıcını 1941-ci ilin iyununda – doqquz Avropa ölkəsi hökumətinin sığındığı, o dövr üçün azad dünyanın axırncı qalası sayılan, almanların aviasiya zərbələrindən əziyyət çəkən Londonda götürmüşdü. Demək olar ki, iki illik müharibənin uğursuzluqları arxada qalmışdı: bütün qitə nasistlər tərəfindən tutulmuş, Stalin və Hitler formal da olsa hələ müttəfiq idilər – aralarında başlayacaq savaşa bir həftədən bir az artıq vaxt qalırdı. *Luftvaffe* (*Almaniyanın Hərbi Hava Qüvvələri – S.M*) rəhmsizcəsinə ingilis şəhərlərini bombalayır. Yarımada dünyadan təcrid olmaq təhlükəsi ilə qarşılaşmış, ABŞ-dakı müttəfiqlərdən kömək almaq mümkün olmuşdu.

Mühasirəyə alınmış Londonda antihitlerçi koalisiya üzvləri birdən dünyanın müharibədən sonrakı vəziyyəti ilə bağlı planlar cızmağa başladılar. Böyük Britaniya və dominionlar, hazırda xəritədə mövcud olmayan doqquz Avropa dövləti bu məqsədlə 1941-ci il iyunun 12-də Sent-Ceymsk sarayına topladı. “Möhkəm sülhün yeganə əsası – azad dünya xalqlarının könüllü əməkdaşlığıdır, hansı ki, təcavüz təhlükəsindən xilas olaraq iqtisadi və sosial təminatdan faydalana bilərlər; bu məqsədə çatmaq üçün biz bir yerdə çalışmağa qərar veririk – digər azad xalqlarla birgə həm müharibə zamanı,

TARİXİ SƏHİFƏLƏR

həm də sülh dövründə.

İki həftə sonra, avqustun 14-də **Ruzvelt** və **Çörçil** nasizmə qarşı müharibəni davam etdirmək, bu yolda vuruşan bütün ölkələrə lazımı kömək göstərmək və gələcəkdə sülhün qorunması üçün məsuliyyəti öz üzərinə götürmək məqsədilə Atlantika xartiyasını imzaladılar. 1942-ci il yanvarın əvvəllərində Sovet ittifaqı və Çin də daxil olmaqla dünyanın 26 ölkəsinin nümayəndələri ilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Deklarasiyasını imzalayaraq faktiki şəkildə Atlantika xartiyasına qoşuldular. Dünyada müstəqil ölkə olmaq – dinc yanaşı yaşamağa, azadlığa, ədalətə və beynəlxalq əmin-amanlığa çalışmaq deməkdir. Nəhəng dövlət olmaq – hər şeydən əvvəl, sülh uğrunda mübarizə aparmaq, müharibəsiz və işğalsız dünya mizanının qarantı olmaq, özünün və digər ölkələrin ambisiyalarından əl çəkə bilməyi bacarmaq deməkdir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının ideologiyası, əgər sivilizasiya yaşamaq və inkişaf etmək istəyirsə məhz belə idi.

Qələbəyə yaxınlaşdıqca bu ideya da reallığa daha çox oxşayırdı. 1944-cü ilin oktyabrında Vaşinqton yaxınlığındakı Corctaunda, şəxsi bir malikanədə anti-Hitler koalisiyasının dörd üzvü – ABŞ, Birləşmiş Krallıq, SSRİ və Çin yeni təşkilat və onun strukturu barədə plan işləyib hazırladılar. “**Dörd polis**”, – **Ruzvelt** onu belə adlandırır – beynəlxalq sülhəratma missiyasının qarantı olmağı öz üzərinə götürürdü. Bir az sonra hitlerçilərdən azad olunmuş Fransa da onlara qoşuldu.

Beş nəhəng qalib, BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvü oldu. Şuranın səlahiyyəti və işin aparılması qaydaları, daimi üzvlərin veto qoymaq hüququ da daxil olmaqla Yaltada müəyyənləşdirildi.

San-Fransisko konfransında veto hüququ kiçik ölkələr tərəfindən bir qədər narazılıqla qarşılandı: “*o, nəhəng dövlətlərin əlində öz qərəzli siyasətlərini həyata keçirmək üçün alətə çevrilməyəcək ki?!.*” Belə olan halda onları inandırdılar – dünyanı yenidən faşizm taunundan qurtaran nəhəng dövlətlər öz sözlərinə sadıqdirlər. Lakin bu gün “*Beynəlxalq amnistiya*” təşkilatı, BMT TŞ-nin daimi üzvlərinin öz veto hüququndan tam imtina etməsələr də, heç olmazsa dinc əhalinin kütləvi şəkildə qırılması və genosidə bağlı müzakirələr zamanı səsvermə keçirilərkən ondan istifadə etməməyə çağırır.

MÜHARİBƏSİZ SÜLH

İkinci Dünya müharibəsinədək insan hüquqları beynəlxalq aləmdə ikinci dərəcəli məsələ sayılırdı – Millətlər Liqasının (1919-cu ildə Versal razılaşmasının yekunlarına əsasən yaradılmış və 1946-cı ilə qədər mövcud olmuş beynəlxalq təşkilat. 1935-ci ildə onun tərkibinə 58 dövlət daxil idi.) üzvü olan hər bir müstəqil dövlət öz vətəndaşları, yaxud təbəələri ilə davranmaqda tam sərbəst idilər. Millətlər Liqası insanlıq əleyhinə nasistlərin törətdiyi dəhşətli cinayətlərin qarşısını almaqda aciz idi. Osventsimdən sonra insan haqları sahəsində siyasət heç bir ölkənin daxili işi ola bilməzdi. BMT-nin 1948-ci ildə qəbul etdiyi “*İnsan haqları üzrə ümumi Deklarasiya*” ilk və ən əhəmiyyətli sənədlərdən biri idi. Orada əks olunurdu: yaşamaq haqqı, şəxsi azadlıq, mülkiyyət

hüququ, qanun qarşısında bərabərlik, şəxsi həyatın toxunulmazlığı, günahsızlıq prezumpsiyası, siyasi və dini etiqad azadlığı, ölkənin idarə olunmasında iştirak etmək, şəxsi əmək və s. İnsan haqlarının müdafiəsi BMT-nin fəaliyyətinin lap əvvəllərindən prioritet məsələ oldu. Onun pozulması iqtisadi sanksiyalardan tutmuş (CAR-da apar-teid siyasəti zamanındakı kimi) hərbi müdaxiləyədək (Ruandada qətlə) hər cür beynəlxalq əməliyyatlara gətirib çıxara bilərdi.

“Biz müharibə üzərində qələbə çaldıq”, – BMT-nin Nizamnaməsi qəbul olunandan dərhal sonra *Amerika prezidenti Trumen* belə demişdi. Elə dərhal da fikrinə düzəliş etmişdi: “Əgər dünyanın bütün xalqları ona (Nizamnamə nəzərdə tutulur – *S.M.*) məhkəmə əməl etsələr”. Əks halda müharibəsiz dünya idealına xəyanət, ağıl qarşısında eqoizmin növbəti təntənəsi labüd olacaq. Əfsuslar ki, 70 il keçsə də, hələ çoxlu diktator və təcavüzkarın olduğu dünya öz idealından çox-çox uzaqdır.

Lakin demək olmaz ki, hər şey son dərəcə uğursuz başa çatmışdır. Bəli, mübahisələr və münaqişələr hələ də insanlığı əzir, incidir. Lakin bir faktdır ki, bu ümumdünya təşkilatı böyük müharibənin təkrarlanmasına yol verməməyi bacardı. BMT, tez-tez səslənən tənqidi fikirlərə baxmayaraq, qlobal münaqişələrin, xüsusən “soyuq müharibə” dövründə qarşısını ala bilən heç də pis bir alət olmadı.

BMT-nin məqsədi beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması, millətlər arasında dostluq əlaqələrinin inkişafı və sosial tərəqqiyə yardım, insan həyatının və hüquqlarının müdafiəsi səviyyəsinin yüksəldilməsindən ibarətdir. Ötən 70 illik dövrün təcrübəsi göstərir ki, bu istiqamətlərdə bir sıra vacib işlər görülsə də, hələ yetərli deyil. Son 20-25 ilə nəzər saldıqda görünür ki, dünyada münaqişə ocaqları nəinki söndürülə bilməyib, əksinə, hətta artıb, bir sıra ölkələri humanitar fəlakət bürüyüb, aclıq və səfalət, yoxsulluq və xəstəlikdən əziyyət çəkən xalqlar hələ də qalmaqdadır, miqrant axını qitələrarası miqyas alıb, təhdid və zor işlətməklə öz siyasətini həyata keçirən ölkələrin sayı çoxalıb, dünyada nüvə silahı istehsalına maraq artıb, təhlükəsizlik məsələlərinin tənzimlənməsində ikili standartlar özünü açıq-aydın büruzə verməkdədir...

Konkret olaraq, Azərbaycana gəldikdə isə deməliyik ki, xalqımızın bu ümumdünya təşkilatından gözləntiləri özünü heç də doğrultmayıb. Artıq 25 ildən çox davam edən Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həlli istiqamətində heç bir kəsərli addım atılmayıb – təcavüzün aradan qaldırılması ilə bağlı ortada BMT-nin dörd mühüm qətnaməsi olsa da, onlar yerinə yetirilməmiş qalır. Müqayisə üçün ən sonuncu faktı xatırlamaq yerinə düşər: Liviya böhranı ilə əlaqədar qəbul edilmiş BMT qətnaməsi cəmi bir neçə saatdan sonra icra olunmağa başladı...

İkili standartlar, doğma-ögeylik münasibəti, nəhəng güclərin iradəsinə boyun əymək və s... Bəşəriyyət isə bu ümumdünya təşkilatından öz məqsəd və prinsiplərinə sadiq qalmağı gözləməkdə haqlıdır.

İnternet materialları əsasında hazırladı:
Səfər ŞİRƏLİOĞLU

MƏLUMAT

ELMI MƏQALƏNİN TƏRTİBATI ÜÇÜN İRƏLİ SÜRÜLƏN TƏLƏBLƏR

Elmi məqalə MS Word mətn redaktorunda (97, 98, 2003, 2007) Azərbaycan dilində, Times New Roman şrifti ilə yığılmalıdır. Məqaləyə cədvəllər, qrafiklər, diaqramlar, fotolar daxil edilə bilər. Mətn şriftinin ölçüsü 12, sətirarası məsafə 1,5 olmalıdır. Səhifə, cədvəl, diaqram, şəkil və qrafiklər nömrələnməli, istinad mənbələri göstərilməlidir.

Məqalə 6-8 səhifədən az olmamalı, axırda yazıldığı dildən başqa 40-50 sözdən ibarət rus və ingilis dillərində nəticə (резюме, summary) yazılmalıdır. Məqalənin əvvəlində müəllifin işlədiyi müəssisə, onun ünvanı, e-mail ünvanı, 4-5 sözdən ibarət açar sözlər, axırda istifadə edilən ədəbiyyat siyahısı olmalıdır. Elmi mənbələrə edilən istinadlar məqalənin içində, sitat gətirilən cümlənin sonunda, nömrəsi və səhifəsi dördkünc mötərizənin içərisində verilməlidir: [1] və ya [1.119]. Məqalənin başqa bir yerində təkrar istinad olarsa, həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq, müəllifin gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir. Məqalənin sonunda yazılan ədəbiyyat sırasında kitabın müəllifi, adı, çap edilmiş şəhər və nəşriyyat, çap tarixi göstərilməlidir. İstifadə edilən ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ildə çap olunmuş elmi məqalə, monoqrafiya və yeni elmi-texniki mənbələrə üstünlük verilməlidir.

Müəlliflərin sayı üçdən çox olan hallarda birinci üç müəllifin adı göstərilməli və mötərizə içində kollektiv müəlliflər qrupunun olması öz əksini tapmalıdır. Rus, ingilis və ya digər dillərdə olan ədəbiyyat elə həmin dildə göstərilməlidir. Elmi məqalə müəllifləri kafedra və ya təşkilatın iclas protokolundan çıxarış, məqalənin elmiliyi və dövrün tələblərinə cavab verməsi, toxunulan məsələnin aktuallığı ilə bağlı iki rəy təqdim etməlidirlər.

NÜMUNƏ:

1. Петухов С.И., Степанов А.Н. Эффективность ракетных стрельб. Москва, 1976
2. Sadiqova S. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı, 2005

Səhifənin ölçüləri: vərəqin formatı – A4, sağ tərəfdən məsafə – 20 mm, sol tərəfdən məsafə – 30 mm, yuxarıdan və aşağıdan məsafə – 20 mm. Səhifələrin nömrəsi aşağıda və sağ tərəfdə qoyulmalıdır.

Məqalənin əvvəlində aşağıdakılar göstərilməlidir:

- məqalənin sərlövhəsi (qara şrift, ölçüsü – 14);
- müəllifin adı, rütbəsi, vəzifəsi, elmi dərəcəsi (şrift – 14);
- təşkilatın adı, şəhər, ölkə, e-mail (şrift – 14);
- açar sözlər (üç dildə – Azərbaycan, rus, ingilis).

Şəkil, foto, qrafik və diaqramlar ağ-qara rəngli olmalı, mətnin daxilində yerləşdirilməlidir. Qrafik, cədvəl və şəkillər*.jpg formatında verilməli, mətnin çap variantı ilə birlikdə elektron variantı diskdə təqdim edilməlidir. Məqalənin sonunda məqalə müəllifi əlaqə saxlamaq üçün işlədiyi yeri, telefon və e-mail ünvanını göstərməlidir.

Lisənziya: № 002559
Yığılmağa verilmişdir: 10.07.2016
Çapa imzalanmışdır: 20.08.2016
Şərti çap vərəqi: 9,8
Fiziki çap vərəqi: 7+0,125
Kağız formatı: 70 x 108 1/16
İndeksi: 0317
Tirajı: 4372
Sifariş: 475

Jurnal
Azərbaycan Respublikası
Müdafiə Nazirliyi
“Hərbi nəşriyyat”ında
ofset üsulu ilə
çap edilib.
Lisənziya: № 022042
Verilmə tarixi: 04.06.1999

Nömrəyə cavabdeh: *Vüqar MUSTAFAYEV*

Korrektorlar: *Minaxanım HAQVERDİYEVA-SÜLEYMANOVA, Gülzar SƏFƏROVA*

HƏRBİ TEXNOLOGİYALAR

“ZIPKIN”

“Aselsan” şirkətinin hazırladığı “Zipkin” hərbi avtomobil üzərinə quraşdırılmış, çox aşağıdan uçan aparat, raket və xüsusi platformaları məhv etməyə qadir olan HHM sistemidir. “Zipkin”ın texniki xüsusiyyətləri: uçan aparatlara, təyyarə, PUA və qanadlı raketlərə qarşı qısa mənzilli hava müdafiəsini təmin edir; daim atışa hazır olan 4 ədəd “Stinger” mərmisi ilə və inteqrə edilmiş 12,7 mm-lik pulemyot və fərqli platformalara quraşdırıla bilən modulla təchiz edilmişdir; hədəfi “dost”, “düşmən” olaraq ayıra bilir; TV və termal kameralarla passiv müşahidə, müəyyənləşdirmə və təqib etmə imkanları, çox impuls- lu lazer məsafəölçəni, 50 metrə qədər məsafədən istifadə imkanlarına malik çıxarıla bilən istifadəçi paneli, dərhal təhlükəyə reaksiya vermək imkanları var.

Eyni silah sistemləri ilə müqayisədə “Zipkin” bəzi üstünlüklərə malikdir: xarici faktorlar və operator tərəfindən buraxıla bilən xətalardan tam qorunur; avtonom və ya koordinasiyalı şəkildə istifadəyə yararır. Avtomatik hədəf təqibi, yüksək atəş gücü, çox yüksək məhvetmə qabiliyyəti var. Qısa reaksiya müddəti; hər cür hava şəraitində işləmə və hava yolu ilə nəqlənmə imkanına malikdir.

HƏRBİ TEXNOLOGİYALAR

“ZOKA”

“Zoka” Türkiyənin “Aselsan” şirkəti tərəfindən hazırlanmış, akustik torpedalara qarşı hədəfdən yayındırma və aldatma məqsədilə ən son texnologiyalarla təchiz edilmiş “ağıllı” torpeda silahıdır. “Zoka” torpedasının akustika qarışdırıcıları aktiv/passiv/kombinə rejimində işləyə bilən, akustik idarə olunan klassik və müasir torpedaların iş dalğalarını əhatə edəcək geniş diapazonda yüksək səviyyəli səs-küy yaradır, akustik aldadıcılar isə platformanın akustik və dinamik xarakteristikalarını sünüləşdirərək torpedanı yanıldır və platformaya zaman qazandırır.

“Zoka” sadalanan xüsusiyyətlərə malikdir: ehtiyaca görə fərqli tip və ölçülərə; suüstü və sualtı platformalar üçün bütün akustik idarə olunan torpedalara qarşı təsirli müdafiəyə; modul halı və xüsusi dizayna; uzun müddət işləmə xüsusiyyətlərinə.

“Zoka”nın imkanları: torpedanın hərəkətini izləmə; taktiki cəhətdən fərqli və ən uyğun gizlilik taktikasının seçilməsi; atışdan əvvəl proqramlaşdırılma imkanı.

Hədəfin tanınması və səs-küy maneəsinin səviyyəsi: hədəfdən gurultunun yayılması; hədəflə mütənəib hərəkət; cavab siqnalları yaratma; dar və geniş çevrədə; proqramlaşdırıla bilən qarışdırma taktikası.

MİLLİ QƏHRƏMANLARIMIZ

Murad Telman oğlu MİRZƏYEV

31.03.1976 - 04.04.2016

Murad Telman oğlu Mirzəyev 1976-cı il martın 31-də Sabirabad rayonunun Muğangəncəli kəndində anadan olub. 1991-ci ildə qədəm qoyduğu C. Naxçıvanski adına Hərbi Liseyi əla qiymətlərlə başa vuraraq Türkiyə Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Quru Qoşunları Məktəbində motoatıcı ixtisası üzrə təhsilini davam etdirmişdir. Hərbi məktəbdə sayılıb-seçilən kursant kimi müxtəlif tərifnamələrə layiq görülmüş Murad Mirzəyev məktəbi motoatıcı ixtisası üzrə müvəffəqiyyətlə bitirdiyinə görə, Türkiyə prezidenti Süleyman Dəmirəl tərəfindən xüsusi diplom və "Qılınç və məzun üzüyü" ilə mükafatlandırılmışdır. Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin bölmələri tərkibində təlimlərdə və kurslarda iştirak edərək fərqlənmişdir. Tezliklə Vətənə qayıdaraq "N" saylı hərbi hissədə xidmətə başlayan gənc zabıt bir müddət qulluğunu xüsusi təyinatlıların sırasında davam etdirir – əvvəlcə motoatıcı taqımın, sonra isə kəşfiyyat taqımının komandiri kimi. İllər ötdükcə peşəkarlığını və təcrübəsini daha da artıran Murad Mirzəyev komandanlıq qarşısında yüksək etimad qazanır.

Murad Mirzəyev 2005-2007-ci illərdə ABŞ-ın Virciniya ştatında xüsusi təyinatlılar üçün nəzərdə tutulan "Ranger" kursunda iştirak edərək böyük təcrübə qazanmışdır. Sonrakı illərdə Türkiyə, Rumıniya və İordaniya Krallığında keçirilən kursları müvəffəqiyyətlə başa vurmuşdur. Xidmət dövrü ərzində Murad Mirzəyev medal və diplomlara layiq görülmüşdür.

2016-cı ilin aprelinə Talış kəndi ətrafında erməni təxribatçılarına qarşı aparılan döyüşlər zamanı komandiri olduğu qrupla birlikdə çox böyük şücaət və igidlik göstərmiş, düşmən sıralarında itkiyə yol açan komandir bacarığı sərgiləmiş, son damla qanına qədər vuruşaraq qəhrəmancasına həlak olmuşdur. O, Bakı şəhərində, II Fəxri Xiyabanda dəfn olunmuşdur. 2004-cü ildə ailə həyatı qurmuşdur: bir qızı, bir oğlu var.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin 19 aprel 2016-cı il tarixli sərəncamı ilə polkovnik-leytenant Murad Telman oğlu Mirzəyev ölkəmizin ərazi bütövlüyünün qorunmasında xüsusi xidmətlərinə və döyüş tapşırığını yerinə yetirərkən göstərdiyi şəxsi igidliyə görə ölümündən sonra "Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı" adına layiq görülmüşdür.

“HƏRBİ BİLİK”
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
MÜDAFİƏ NAZİRLİYİNİN ORQANI
İKİ AYDA BİR DƏFƏ ÇIXIR

Ünvanımız: Şəfaət Mehtiyev küçəsi 146, tel: 538-04-47
e-mail: herbibilik@mail.ru.

ÇOXTƏYİNATLI SIKORSKY UH-60 “BLACK HAWK” HELİKOPTERİ

Sikorsky UH-60 “Black Hawk” (“Qara qırğ”) – çoxməqsədli helikopterdir. İlk uçuşunu 1974-cü ildə həyata keçirmiş və bu sinif helikopterdən cəmi 3000 ədəd hazırlanmışdır. Helikopter müxtəlif avadanlıqlar da daxil olmaqla 1500 kq və ya xarici asqılarda 4 tona qədər yük, desant versiyasında isə bortunda 14 nəfər daşıya bilər. Zərbə versiyasının döyüş yükü 2 pulemyot və 4 xarici asqıdan ibarətdir. Helikopterin standart silahlanmasında idarəolunmayan raket sistemləri (İRS), tank əleyhinə “Hellfayr” raketləri, 30 mm-lik toplar var. Dəniz versiyası isə 324 mm-lik torpedalar və gəmi əleyhinə AGM-119 “Penguin” raketləri ilə təchiz edilir.

“Qara qırğ” 40 il bundan əvvəl yaradılsa da, əsl XXI əsrin helikopteridir. Bu çoxməqsədli maşını “İrokez” helikopterini əvəz etmək üçün hazırlasalar da, onunla paralel olaraq dəniz variantı – “Sea Hawk” (“Dəniz qırğısı”), “Ocean Hawk” (“Okean qırğısı”) üzərində də iş getmişdir. Nəticədə, bütün qoşun növləri üçün universal platforma və dünyada ən yaxşı xarakteristikalara malik helikopter hazırlanmışdır. “UH-60”-ın əsas versiyasından başqa qayıq əleyhinə 2 versiyası – SH-60B “Sea Hawk” və SH-60F “Ocean Hawk” (maqnitometr və hidroakustik stansiya ilə təchiz edilmiş), döyüş, axtarış-xilasetmə və xüsusi əməliyyatlar üçün təyin edilmiş HH-60 “Rescue Hawk” (“Xilasedici qırğ”), həmçinin göyərtə, atəş dəstəyi, xüsusi əməliyyatlar üçün nəzərdə tutulan, tibbi təyinatlı, maneəqurucu və s. təyinatlı helikopterləri ehtiva edən MH-60 “Knight Hawk” (“Cəngavər qırğ”) modelləri var. Generalların və yüksək vəzifəli məmurların qərargah helikopterləri qismində istifadə olunmaqla aktiv surətdə ixrac edilir.